

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Љубиша З. Антонијевић

**СТОЈАН НОВАКОВИЋ И СРПСКО ДРУШТВО КРАЈЕМ 19. И
ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА**

докторска дисертација

Ниш, 2017

UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PHILOSOPHY

Ljubiša Z. Antonijević

**STOJAN NOVAKOVIC AND SERBIAN SOCIETY AT THE END OF THE
19th AND BEGINING OF THE 20th CENTERY**

Doctoral Dissertation

Niš, 2017

Подаци о докторској дисертацији

Ментор: Проф. др Славиша Недељковић

Наслов: СТОЈАН НОВАКОВИЋ И СРПСКО ДРУШТВО КРАЈЕМ 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА

Резиме: Главни циљ доктората је да се на основу бројне архивске грађе и разноврсне литературе истраже погледи Стојана Новаковића, једног од најзначајнијих српских државника и политичара, на српско друштво крајем деветнаестог и почетком двадесетог века. У оквиру проучавања Новаковићевих схватања о српском друштву, посебан акценат ће се ставити на његов однос према проблему српске државности, спољној политици Србије и односу великих сила према српском питању на Балкану, уставном питању, односу модерног и традиционалног у српском друштву, ставовима према култури, просвети и образовању у Србији између два века. Новаковић је био не само одличан познавалац прошлости него и један од кључних актера политичких збивања, који ће такође бити тема ове докторске дисертације. Активно учешће у политичком животу тадашње Србије му је помогло да савремене догађаје критички посматра и доноси не само политичке него и научне судове.

Научна област: историја
Научна дисциплина: савремена историја X 240

Кључне речи: Друштво, држава, Стојан Новаковић, образовање, просвета.

УДК: 94 (497.11):18/19":929 Novaković S.

CERIF класификација: АГ €А А А

Тип лиценце Креативне заједнице: CC BY-NC-ND

Data on Doctoral Dissertation

Doctoral Supervisor:	Slaviša Nedeljković, PhD
Title:	STOJAN NOVAKOVIC AND SERBIAN SOCIETY AT THE END OF THE 19th AND BEGINING OF THE 20th CENTERY
Abstract:	<p>The main goal is to get a doctorate based on a number of archives and manifold literature, explore views Stojan Novakovic, one of the most significant Serbian politician and statesman, the Serbian society in the late nineteenth and early twentieth century. In the study Novakovics views of Serbian society, special emphasis will be placed on his attitude towards the question of Serbian statehood, the Serbian foreign policy and relations between the major powers to the Serbian question in the Balkans, the constitutional issue, compared to the modern and traditional in Serbian society, attitudes towards culture and education in Serbia between two centuries. Novakovic was not only an expert on the history, but also one of the key figures of political events, which will also be the subject of this dissertation. Active participation in the political life of Serbia at the time, helped him looks critically at contemporary events and brings not only political but also scientific judgments.</p>
Scientific Field:	history
Scientific Discipline:	contemporary history H 240
Key Words:	Society, State, Stojan Novakovic, education
UDC:	94 (497.11):18/19":929 Novaković S.
CERIF Classification:	PG 60 [] e {] [] a ^ Á @ d i ^
Creative Commons License Type:	CC BY-NC-ND

САДРЖАЈ / CONTENTS

ПРЕДГОВОР	8
Увод	14
Прилике у Србији крајем 19. и почетком 20. века.....	14
Осамдесете и деведесте године 19. века.....	19
Прва деценија 20. века у Србији.....	34
Раздобље ратова (1912–1915).....	41
I ДЕО	51
Политички профил Стојана Новаковића.....	51
Улазак Стојана Новаковића у политику.....	60
Допринос Стојана Новаковића развоју друштвених наука.....	84
и развоју политичке мисли.....	84
Активности Стојана Новаковића на пољу дипломатије	91
Стојан Новаковић и његово вођење спољне политике.....	91
Стојан Новаковић у Анексионој кризи.....	106
Стојан Новаковић дипломата.....	114
Стојан Новаковић – српски посланик у Цариграду.....	116
Стојан Новаковић српски посланик у Паризу.....	125
Стојан Новаковић – српски посланик у Петрограду.....	135
Борба за очување Старе Србије и Македоније.....	151
Стојан Новаковић као предводник српске делегације на мировној конференцији у Лондону..	163
II ДЕО	170
Активности на унутрашњем политичком животу Србије.....	170
Влада Стојана Новаковића.....	170
Финансије Србије и наоружање – два значајна питања из програма Новаковићеве владе (1895–1896).....	174
Влада четворне коалиције.....	178
Стојан Новаковић – министар просвете.....	182
Образовни ток Стојана Новаковића.....	185
Деловање Стојана Новаковића у области политике образовања.....	194
Политичка залагања Стојана Новаковића о развоју политике образовања у Србији.....	198
Ставови о садржајима образовања – развој планова и програма.....	201
Гимназије.....	206
Реалке.....	210
Учитељске школе, виша женска школа.....	211
Школски надзор.....	213
Богословија.....	215
Велика школа.....	217

Ставови о међународним утицајима и сарадњи са образовним институцијама у иностранству	220
Активност Стојана Новаковића у Српској напредној странци	222
ЗАКЉУЧАК	234
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	240

ПРЕДГОВОР

Предмет ове дисертације, под насловом „Стојан Новаковић и српско друштво крајем 19. и почетком 20. века“ – расветљава два феномена: на првом месту историјску личност, односно њено животно дело и, потом, друштвено-историјски контекст епохе у којој је ова личност деловала, а који одређују претежно политички, економски и културни аспекти. Дакле, ради се о свеобухватној анализи живота и дела једне историјске личности са становишта доприноса њених идеја и учинака, посматрајући је превасходно као научника и државника који својим делом учествује у изградњи модерног српског друштва и државе на размеђи векова.

На овој равни, низом релативних методолошких и истраживачких поступака који су примењени у проучавању архивске грађе и других извора, систематизован је један поглед на допринос Стојана Новаковића развоју друштвених наука и политичке мисли у Србији, затим његово деловање у области политике образовања – представљени су и анализирани ставови Новаковића о политици образовања као фактору развоја Србије, ставови о садржајима и методама политике образовања, као и његови ставови о међународним утицајима и сарадњи са образовним институцијама у иностранству. Такође, у овој дисертацији представљен је и политички профил Стојана Новаковића – кроз анализу његових истакнутијих расправа и размишљања о политичким догађајима, од теоријског дискурса посвећеног држави и вођењу политике, преко расправа о Првом српском устанку и политиколошке анализе последњег периода државне самосталности у 15. веку, до разматрања македонског питања, односа с Бугарском и Грчком, те српске националне политике, укључујући југословенско питања и питање балканске федерације. Поред тога, један део рада посвећен политичком профилу Стојана Новаковића, доноси допринос његовог политичког деловања у конституисању обриси модерне српске државе: почев од његовог уласка у политику и кроз његово учешће у унутрашњој политици као министра просвете и председника Владе, до посвећености спољнополитичким питањима: у Анексионој кризи, затим кроз дипломатску активност као српског посланика у Цариграду, Паризу и Петрограду, и као предводника српске делегације на Мировној

конференцији у Лондону. Коначно, споменуто је и политичко деловање Новаковића као афирматора и реализатора напредњачке политичке идеје у Србији, коју је артикулисао, доктринарно утемељио и спровео као оснивач Српске напредне странке.

Научно, друштвено и политичко деловање Стојана Новаковића, смештено је, у одговарајући друштвено-историјски контекст, који је одређен приликама у Србији крајем 19. и почетком 20. века. Предметни историјски контекст обухвата, осамдесете и деведесете године 19. века, прву деценију 20. века у Србији, раздобље балканских и Првог светског рата (1912–1915), све до његове смрти. У овако дефинисаном временском оквиру, рад приказује догађаје значајне за формирање и развој независне српске државе: њен унутрашњи развоја у правном смислу, ка све већим политичким слободама и правима: њене националне циљеве усмерене ка ослобођењу „још неослобођених делова Српства“, националну идеологију, како на плану политике, тако и на плану културе, као и њено економско осамостаљивање у односу на Аустро-Угарску.

Разматрање улоге Стојана Новаковића у конституисању модерног српског друштва захтева мултидисциплинарни приступ који је неопходан због чињенице да различити аспекти ове теме могу бити прецизније сагледани и објашњени тек у оквиру различитих теоријских области. Опредељење за истраживање научног, политичког, културног и – најопштије – друштвеног доприноса једне личности захтева да се крећемо, најпре, у оквиру историјске науке, а потом, ваљана разрада овако постављеног предмета истраживања, захтева примену истраживачких поступака из области социологије, правне науке и науке о култури.

Циљ овог рада је да истражи научни, професионални, просветитељски и политички допринос Стојана Новаковића у процесу обнављања српске државе у XIX веку, када се интензивно радило на њеном унутрашњем уставном уређењу, као и на развоју привреде, културе и просвете. У посматраном периоду интелектуалци су промишљали и промовисали идеје нације, а политичари радили на дефинисању и реализацији српских националних циљева. Улогу Стојана Новаковића у описаном процесу посматрамо и на једном и на другом плану – имајући у виду његова остварења у науци, али и програмске визије које је заступао као политичар. Стога овај рад има за циљ да, објашњавајући и анализирајући широк спектар и опсег друштвеног деловања Стојана Новаковића,

систематизује један поглед на друштвене потребе и условљености које су могле детерминисати његове просветитељске и државничке преокупације, развој његовог политичког мишљења, те конкретне предлоге, мере и подухвате које је визионарски осмишљавао и примењивао у свом патриотски мотивисаном задатку оживљавања и реafirмисања пре свега српске духовности, просвете, јавне сфере и, уједно, њиховог саображавања стандардима и пракси тадашње Европе.

И поред великог друштвеног значаја дела Стојана Новаковића у периоду реafirмације српског националног питања и државности, нарочито имајући у виду потоња искуства која су потврдила универзалност искушења и дилема, а која се у развоју српског националног идентитета и државне суверености циклично обнављају до савременог доба, идеје и учинци Стојана Новаковића на том путу нису у довољној мери теоријски обрађивани у нашој науци. С обзиром на актуелност друштвених и политичких реформи које се спроводе у Србији савременог доба, бављење овом темом је од великог значаја за разумевање и објашњавање управо савремених политичких збивања. Утолико пре што се она артикулише у условима сталне анализе и преиспитивања у јавном мњењу, поводом одрживости реформаторских мера којима савремена држава Србија настоји да усвоји и примени моделе развијених европски земаља, и приближи се њиховим економско-политичким интеграцијама. У том смислу, дело Стојана Новаковића свакако може бити користан путоказ.

За савремену српску политичку мисао од значаја би могло да буде неколико окосница Новаковићевог рада. Најпре, Новаковићева државничка и политичка настојања – како се сам изјашњавао – била су усредсеђена на циљ да од Србије начини модерну државу. Такође је чињеница да је он кроз читаво раздобље своје политичке делатности под династијом Обреновића имао мало могућности да ту своју замисао спроводи у дело. Може се рећи да изузетак чини његова прилика да допринесе унапређењу образовног и школског система у Србији, као и напор да се створе солидни темељи за озбиљан научни рад. Друго, несумњиво је инспиративан његов научни метод и опус. Новаковић је најразличитије друштвене појаве и установе у различитим сферама јавног, економског, политичког, црквеног, односно верског, потом државног и културног живота, објашњавао полазећи првенствено од специфичних особености „глобалних“ друштава

(средњовековног турског периода и обновљене српске државе). Његово дело, у ком је изложио резултате својих истраживања српског друштва у прошлости и оног чији је био савременик, значајно је и вредно, између осталог, и са становишта методологије и друштвене потребе савремених друштвених наука – социологије, етнологије и других. Треће, како Новаковић није деловао само као научник, већ и као учесник и изградњи новог српског друштва и државе, чија се идејна оријентација у политици састојала, с једне стране, у супростављању преживелим облицима друштвеног живота, а с друге, у промишљању о изградњи модерног српског друштва кроз јачање националних снага – уочава се актуелност Новаковићеве политичке мисли у савременим друштвеним, идеолошким и мултикултуралним условљеностима, у којима се поново артикулише српски национални интерес. Произашли из Новаковићевог националног и политичког ентузијазма, студиозни и систематични, његови прилози у овим областима, дакле, ни данас нису изгубили своју актуелност и вредност.

Подвргавајући анализи извештан број радова Стојана Новаковића, у којима је саопштавао своја схватања о друштву, политици и држави, немогуће је не запазити да његово научно и публицистичко дело имају значај и за развој друштвених наука у најширем смислу. Његов опус припада политичкој и културној историји, историјској географији, науци о језику, историји књижевности, као и политичкој и/или националној публицистици. Сви анализирани радови садрже логичну, луцидну, дубински осмишљену, јединствену и доследну мисао о друштву, политици и држави, којој је остао непоколебљиво привржен од својих првих корака у науци и књижевности па до краја живота.

Међутим, опус и дело Стојана Новаковића чини се да су, у последњим деценијама српске историје, занемаривани, игнорисани или готово сасвим скрајнути. Претпоставља се да недостатак воље стручне јавности да одговорно и непристрасно приступи тумачењу дела Стојана Новаковића произилази из природе идеолошке условљености и интереса политичких актера у претходним деценијама. Сведочанство о томе је чињеница да опсежнија и одговорнија стручна и научна обрада дела Стојана Новаковића изостаје у домаћем теоријском опусу. Због тога је овај истраживачки задатак био утолико комплекснији – неутемељен у богатој библиографској грађи, рад је захтевао консултовање

и тумачење аутентичних списа и архивских извора, на којима је већином успешно реконструисан Новаковићев стваралачки опус и изведени закључци ове дисертације.

У свим наведеним аспектима садржана је мотивација за подробну и опсежну систематизацију дела Стојана Новаковића, чији је потенцијал уочен пре свега у домену претпостављеног доприноса савременој српској политичкој оријентацији – чији су изазови структурно и функционално сродни са изазовима Новаковићевог доба. Разматрајући предмет ове дисертације и примењујући одговарајуће методолошке приступе оригиналним, изворним рукописима, остварен је научни допринос овог рада – садржан преvasходно у целовитом, систематичном и научном погледу и анализи стваралаштва Стојана Новаковића, чиме се употпуњује недовољан теоријски опус у домаћој науци који је посвећен делу овог српског просветитеља, научника и државника.

Дело Стојана Новаковића и његов допринос за развој српског друштва крајем 19. и почетком 20. века, може се посматрати у развојној перспективи – пролазећи кроз различита животна и раздобља професионалног и политичког развоја Стојана Новаковића. Стога његову улогу у конституисању модерног српског друштва посматрамо кроз неколико историјских фаза које су прецизно назначене у садржају рада.

Корпус грађе коју третира овај рад обухвата период од седамдесетих година 19. века (од када датирају службени акти и архивска грађа) до савременог доба, с обзиром на чињеницу да је предмет – који је историјски сам по себи – немогуће ваљано посматрати без ближег генеричког приступа.

Приступ анализи садржаја правних и других докумената који поткрепљују и проверавају изнете тезе, захтевао је примену неколиких методолошких поступака: 1. метод квантитативно-квалитативне анализе, 2. историјски метод, 3. дескриптивни метод, 4. компаративни метод, и 5. аналитичко-синтетички метод.

Процесе и догађаје који су значајни за разумевање историјског доприноса дела Стојана Новаковића утемељењу модерне српске просвете и политике било је могуће подробно објаснити из генеричке перспективе и зато је при изради дисертације примењен историјски метод.

Такође, ради експликације појединачних феномена у оквиру делатности Стојана Новаковића који су предмет нашег истраживања, коришћен је дескриптивни метод.

Као корисна методолошка компонента наметнула се и компаративна метода, нарочито приликом обраде питања која произилазе из генеричког приступа предмету ове дисертације, а ради успостављања паралела између различитих конкретних решења у оквиру једне друштвено-историјске датости, које упоређујемо настојећи да представимо у њима аутентичан допринос Стојана Новаковића.

И коначно, како је целину рада немогуће артикулисати без синтетичког метода, овај метод је употребљен, како у теоријским, тако и у закључним разматрањима у завршници рада, како би се постављене хипотезе успешно провериле. Овим методом успоставља се интегрални поглед на посматрани предмет, све његове предметне узрочности и импликације, и остварује смисаоно јединство дисертације.

Увод

Прилике у Србији крајем 19. и почетком 20. века

Српска држава се у 19. веку обнављала. Радило се на њеном унутрашњем уставном уређењу, као и на развоју привреде, културе и просвете. То је био и век током кога су интелектуалци радили на промовисању идеја нације, а политичари на дефинисању и реализацији српских националних циљева.¹

Када је 1875. године избио устанак Срба у Херцеговини, а затим и у Босни, у Србији је формиран снажан покрет за рат против Турске. Устанак су прихватиле обе српске кнежевине, Србија и Црна Гора. Јавно мњење, под утицајем наше романтичарске књижевности и панславистичких кругова Русије, тражило је рат, у чврстом уверењу да Турска, „болесник на Босфору“, неће моћи да одоли српском налету. Али, док је такво мишљење владало у књижевности и штами, у широким народним круговима српске кнежевине рат није био много популаран. Против рата је 1875. године био и сам кнез Милан, на кога су утицале аустријске претње и одвраћања, а због таквог свог држања постао је предмет оштрих напада.² Иако су и Аустрија и Русија саветовале кнеза Милана да остане неутралан, он се ипак, 1876. године под притиском јавности, одлучио на рат за национално ослобођење. Међутим, само становништво Србије, иако је прихватило овај рат, није било спремно, ни политички ни економски, да понесе његов главни терет. У рату против Турака Србија и Црна Гора нису оперисале заједно, већ свака за свој рачун. На Србију је ударила јака турска војска којој недисциплинована и не много одушевљена српска војска, без довољно официра, није могла да одоли. Врховни командант српске војске је био руски генерал Черњајев, који је прешао у Србију са неколико хиљада руских

¹ Историја српске нововековне државности, према мишљењу професора Радоша Љушића, обухвата три периода: први је Борба за државу (1788/1804–1833), други Вазална држава (1833–1878) и трећи Независна држава (1787–1918). Радош Љушић, *Историја српске државности*, књ. 2, Нови Сад 2001, 14.

² Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, трећи део, Београд 1989, 136–137.

добровољаца.³ Српске јединице су биле распарчане на више бојишта, а ни на једном није било довољно снаге за напад, те је њена офанзива пропала на самом почетку. Међутим, у дефанзиви су се Срби држали много боље и на Шуматовцу су, 11. августа, били успешни.⁴ Њихов отпор, с кратким примирјем на иницијативу Русије, трајао је све до 17. октобра, када су им Турци код Ђуниса задали тежак ударац. На молбу кнеза Милана, Русија је својим улитиматумом зауставила даље продирање Турака и натерала Порту да започну преговоре о примирју. После посредовања и других сила, мир је закључен 16. фебруара 1877. године, без икаквих територијалних губитака за Србију.⁵ У другом рату, вођеном крајем 1877. године, српска војска је била много успешнија. До примирја које је склопљено почетком 1878. године српска војска је стигла до Грачанице на Косову. У уговору овог примирја склопљеног 31. јануара поменута је само назависност Србије и исправка граница. Мировним уговором који су потписале Русија и Турска у Сан Стефану 3. марта Србија је добила независност и проширење, Црна Гора је значајно проширена, а Бугарска је обухватала територије од Дунава до егејске обале и албанских планина. Санстефански уговор је био велико разочарање за Србе.⁶ Руска дипломатија је створила Велику Бугарску, на чисту штету српских интереса. Та Велика Бугарска је требало да се простире од Црног мора до Дрима и Албаније и у њен састав је требало да уђу не само Македонија већ и највећи делови Старе Србије, са Скопским санцаком и деловима Дебарског, Призренског и Нишког санцака, Бугарима је требало да припадну Пирот и Врање, а тражен је чак и Ниш. Дакле, за Србију је Санстефанским уговором учињено врло мало.⁷

Велике силе, Немачка, Аустро-Угарска, Русија, Енглеска и Француска, незадовољне одредбама Санстефанског мира, јуна 1878. године, састале су се на конгресу у Берлину како би успоставиле нови однос снага у југоисточној Европи. Србија и Црна Гора су на овом конгресу међународно признате као независне државе и обе су

³ Саво Скоко, Петар Опачић, *Српско-турски ратови 1876-1878*, Београд, 198155; Миодраг Спирић, *Историја Алексинца и околине*, књ. 3, Алексинац, 2006, 35.

⁴ Саво Скоко, Петар Опачић, *нав. дело*, 36.

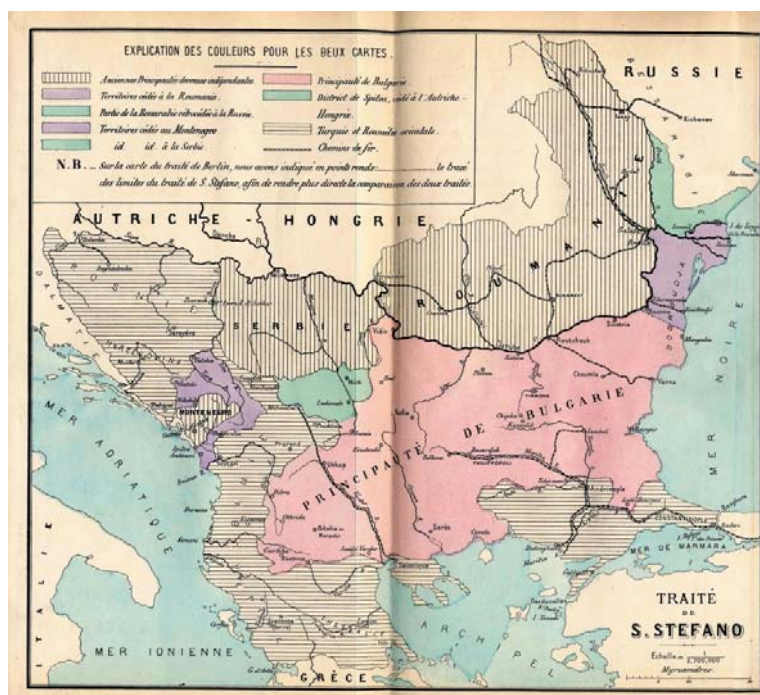
⁵ Владимир Ђоровић, *нав. дело*, 141.

⁶ Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. Москва, 1952. Границе Србије прецизиране су члановима 3. и 4.

⁷ Владимир Ђоровић, *нав. дело*, 143–144.

територијално проширене – Црна Гора је добила Подгорицу, Бар и Никшић, а Србија Пиротски, Нишки, Врањски и Топлички округ.⁸

Међутим, ратовима са Турском Србија није остварила своје главне циљеве, односно ослобађање и уједињење са Босном, Херцеговином и Старом Србијом. Аустро-Угарска је ушла у Босну, Херцеговину и Санцак, а Стара и доња Јужна Србија остале су под турском влашћу. „Исход велике Источне кризе и одлуке Берлинског конгреса сматрани су на српској страни националном трагедијом, не толико због тога што је добијено мање него што се очекивало, колико због тога што је допуштањем окупације Босне и Херцеговине пресечен пут ширења према тим земљама, чије је српско становништво требало ослободити. Аустројска власт је сматрана за гору од турске и Срби су се заједно са муслиманима дуго опирали њеном увођењу.“⁹

Границе предвиђене Сан Стефанским мировним уговором

(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/44/Karti_od_Sanstefan_i_Berlinski_kongres_1878.jpg)

⁸ Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. Москва, 1952. Границе Србије прецизирани су члановима од 34. до 42.

⁹ Сима Ћирковић, *Срби и европски народи*, Београд 2004, 230.

Границе предвиђене Берлинским мировним конгресом

(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/44/Karti_od_Sanstefan_i_Berlinski_kongres_1878.jpg)

Слика Антона фон Вернера *Берлински конгрес*

(https://sh.wikipedia.org/wiki/Berlinski_kongres#/media/File:Berliner_kongress.jpg)

Осамдесете и деведесте године 19. века

У деветој деценији 19. века Србија је, према подацима пописа из 1884. године, имала 1.901.736 становника¹⁰ и природни прираштај од 38.000 становника годишње¹¹. У градовима је живело око 12,5% становника. Неписмено је било око 80% становника, и у овом периоду Србија је била изразито аграрна земља у којој је доминантан био ситан сељачки посед. Године 1889. преко 70% власника земље имало је посед 5 пута мањи од уобичајеног. Иако примитивно обрађивани, без механизације, ови поседи су давали довољно пшенице за потребе земље и извоз који је у то време стално био у порасту.¹²

Србија и Црна Гора су проглашењем државне независности и формално постале европске државе што је пред њих поставило задатак да се „стварно својим уређењем и карактером политичког развоја изједначе с друштвом у које су ушле“.¹³ Први корак представљао је рад на развоју институционалне подлоге и политичке културе која ће помоћи убрзање модернизације.

Крајем седамдесетих година 19. века међу посланицима Народне скупштине Кнежевине Србије била су формирана два клуба из којих су развијене прве политичке странке 1881. године. Првом клубу припадале су присталице Светозара Марковића и сељачких трибуна и из тог клуба потиче *Народна радикална странка*, а из другог клуба, ком су припадали младоконзервативци и младолиберали развила се *Народна странка*. Убрзо је формирана и трећа, *Либерална странка* у коју су ушли они који су припадали либералном покрету из претходних деценија. Политички живот у Србији у овом периоду почео је убрзано да се развија, узимајући активну улогу у друштвеном апарату, те, управо

¹⁰ Статистика становништва Србије 1879 по срезовима може се наћи у: *Државопис Србије*, свеска IX, Београд, 1879.

¹¹ *Историја српског народа*, књ. VI, том I, Београд 1983, 52.

¹² *Исто*.

¹³ Сима Ђирковић, *нав. дело*, 241.

продирањем у све друштвене поре, политика постаје саставни део свакодневног живота у Србији, а међустраначке поделе и сукоби једна од негативних одлика српског карактера.¹⁴

Србију су кроз ратове 1876/78. године водили либерали који су се афирмисали након увођења устава 1869. године. Остали су на власти још око две године после Берлинског конгреса.¹⁵ У погледу спољне политике либерали су у гласилу *Српска независност* предвиђали да Србија „раскомадане делове земље своје на Балканском полуострву уједини и природним етнографским границама, а у облику старе историјске славе и моћи, како на политичком тако и на црквеном пољу“. А, после тога, „да тежи зближењу и конфедерацији (савезу) источних народа, који имају сличну историјску судбину и једнаке политичке и културне интересе – а на првом плану да ради на остварењу царинског (ћумручког) савеза са тим народима и државама“.¹⁶

Српска напредна странка била је, након либерала, седам година на власти (1881–1887) и за то време донет је низ закона којима је Србија уведена у ред модерних држава – Закон о штампи (1881), о судијама (1882), о основним школама (1882), о Народној банци, о новцу, реорганизацији војске. Међутим, спољна политика напредњака, оријентисана ка Аустрији била је непопуларна и засенила је значај ових закона.

Напредњачка влада је са Аустро-Угарском склопила трговински уговор на који су је обавезивале одлуке Берлинског конгреса. Кнез Милан је убрзо после тог уговора са Аустријом потписао и Тајну конвенцију којом се обавезао да неће склапати уговоре без њеног пристанка, а за узврат је добио пристанак Монархије да се прогласи за краља. Сам чин проглашења Србије краљевином, 1882. године постављен је у „историјску перспективу – обнављање средњовековне Краљевине угашене пре пет векова“¹⁷.

¹⁴ Представници странака, како истиче Бакић, „неки пут боре се тако страсно међу собом, као да су једни од њих непријатељи а други браниоци отаџбине“. Страначки програми, сматра овај педагог, не разликују се много једни од других. Ипак су својом жељом да освоје власт по сваку цену утицали на стварање негативне друштвене атмосфере. „Тако је дакле, место узајамног поверења међу грађанима владало међуобно неповерење, место симпатије мржња, место слоге раздор“ (Велимир Бакић, *Српско родољубље и отачаствољубље*, Београд 1910, 53–54).

¹⁵ Прваци ове странке били су Владимир Јовановић, Јован Авакумовић, Стојан Рибарац, митрополит Михаило и Алимпије Васиљевић.

¹⁶ *Историја српског народа*, књ. VI, том I, 35.

¹⁷ Сима Ђирковић, *нав. дело*, 243.

Почетак рада *Радикалне странке* означен је појавом партијског листа *Самоуправа* у чијем је првом броју објављен програм странке.¹⁸ Посебно утицајни у странци били су Никола Пашић, председник странке и Пера Тодоровић¹⁹, новинар и аутор програма странке. Радикална странка је представљала велику снагу и значајан фактор у политичком животу Србије осамдесетих година и касније.²⁰ У спољној политици радикали су сматрали да треба радити на ослобађању и уједињавању Српства, формирању савеза балканских народа, културно помагати још неослобођене делове српског народа и успостављати братске односе са Бугарима.

Заглавље листа *Самоуправа*

(<http://velikirat.nb.rs/items/show/5808>)

Радикали су своје делатности на почетку заснивали на идејама Светозара Марковића.²¹ Они који нису прешли у радикализам и који су остали потпуно доследни Марковићевом социјализму представљали су мањину која је "у идејним питањима много лутала, враћала се уназад на предмарксистичке узоре и сужавала политичку делатност на расправе са отпадницима социјализма и на организациони рад у занатлијским удружењима уносећи у то извесне новине".²²

Један од најзначајнијих следбеника Марковићевих идеја осамдесетих година 19. века био је Димитрије Мита Ценић. Када је реч о националном питању на Балкану, Ценић

¹⁸ Живан Живановић, Политичка историја српског народа, I-IV, књ. II, Београд, 1924, 155.

¹⁹ Први уредник листа *Самоуправа*.

²⁰ *Историја српског народа*, књ. VI, том I, 43–44.

²¹ Живан Живановић, *нав. дело*, 125–127.

²² *Историја српског народа*, књ. VI, том I, 43–44.

је сматрао да будућност јужнословенских и балканских народа лежи у стварању федерације и у тешњој демократској сарадњи са другим народима у свету. О националној ситуацији свога доба констатовао је да се на Балкану завађају и сукобљавају „најрођенија браћа“ и да „од оних лепих снова [...] о заједници Југословена осташе само трагови још већег раздора“. За то су одговорни интелектуалци са „својим границама“ и „својим историјама“ које пружају народима као кост „око које ће се завадити уместо правих решења свуда истих социјалних питања“.²³

Радикали су оптужени за покретање Тимочке буне која је избила 1883. године²⁴, дакле, у години скупштинских избора, у „најсиромашнијој области Србије посебно погођеној српско-турским ратовима“.²⁵ Непосредни повод избијања буне била је одлука владе о одузимању оружја војним обвезницима. Буна је крваво угушена и главни оптужени били су радикали.²⁶ У Србији тада нестаје двогодишње раздобље апсолутизма краља Милана, упркос постојању устава, парламента и других установа уставног поретка.

Односи између Србије и Бугарске, били су добри, упркос опречним национално политичким тежњама све до 1883. године када се након Тимочке буне поставило „избегличко питање“, затим је погоршање односа настављено 1884, када је постављено питање границе код Брегова, да би 1885. године *Пловдивски преврат* краљ Милан протумачио као угрожавање српских интереса у Македонији, и Бугарској је објављен рат.²⁷ Овај рат је завршен без територијалних измена и сматран је великим промашајем и неуспехом краља Милана.²⁸

Нови устав Србије из 1888. године саставио је одбор од дванаест најистакнутијих личности политичког живота. Законодавна власт је подељена између краља и Народне

²³ Исто, 46.

²⁴ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, Београд 1932, књ. 3, 118.

²⁵ Предизборна активност 1883. године протекла је у великој затегнутости између напредњачке владе и опозиције, коју су чинили, пре свега, радикали. Иако су радикали на изборима убедљиво победили напредњаке, ипак су остали без власти. Краљ је за председника владе поставио Николу Христића који распушта Скупштину и тако напредњаци остају на власти до 1887. године. У општинама је радикалима насилно отимана власт, око 200 њихових људи је ухапшено или предато суду (в. *Историја српског народа*, књ. VI, том I, 46).

²⁶ Станоје Станојевић, *Историја српског народа*, Београд, 1908, 313.

²⁷ Р. Љушић, *нав. дело*, 221.

²⁸ Након овог неуспеха краљ Милан Обреновић је намеравао да абдицира. Слободан Јовановић, *нав. дело*, 315–317.

скупштине која је одлучивала о државном буџету. Уведено је тајно и непосредно гласање као и врло ниски цензус, тако да је практично уведено опште право гласа. Институцијом квалификованих посланика осигурано је присуство интелектуалаца у Скупштини. Сваки од петнаест округа имао је обавезу да изабере бар два посланика са факултетским образовањем или из редова бивших министара, чланова државног савета, генерала и слично. Устав је гарантовао демократска грађанска права и слободу штампе, збора и удруживања. Такође, гарантована је независност судова и уведена општинска и среска самоуправа.

Овај устав „био је први устав од како је Србија постала независна држава, донет без икаквих спољних ограничења и обавеза“.²⁹ Њиме су народу дата демократска права и заведена парламентарна владавина што га чини једним од, за то доба, „најнапреднијих устава у Европи“³⁰.

Према попису из 1890. Србија је имала 2.161.961 становника, око 86% је чинило сеоско становништво, док је у варошима и варошицама било око 286.466 становника. Београд, Ниш, Крагујевац, Лесковац и Пожаревац сматрани су варошима јер су имали више од 10.000 становника. Социјални састав становништва у Србији, према том попису, био је следећи: земљорадника 84,11%, у занатству и индустрији је радило 6,54%, у трговини 4,63% и у категорији остало – 4,72%.³¹

У Србији, чије се становништво претежно бавило пољопривредом, сељаци су се суочавали са развојем градова и државом као главним носиоцима модернизацијских промена. Повремено су, на државном нивоу доношене мере у корист села које су биле корисне, али не и довољне. Централни сточни завод оснива се 1892. године, од 1894. године оснивају се задруге кредитног типа, а од 1898. покушава се са оснивањем пољопривредних станица. Градови се и даље развијају захваљујући успону градске привреде и приливу радне снаге са села.³²

²⁹ Радош Љушић, *нав. дело*, 204.

³⁰ *Исто*.

³¹ *Историја српског народа*, књ. VI, том I, 45.

³² <https://www.makroekonomija.org/poljoprivreda/pravci-razvoja-zemljoradnickog-zadugarstva-u-srbiji>
Пристапљено 16. маја 2017.

Према слободним проценама, 1890. године у Србији је било око 27.000 мајстора занатлија, 11.500 помоћника, 6.000 радника у индустрији и око 300 радника у рударству. Интелектуална занимања као што су лекари, учитељи, официри, правници и др., према поменутом попису, налазе се у категорији „остали“ у коју спада 4,70% становништва. Ширењем образовања и развојем привреде и државних служби број припадника ових занимања расте, а тиме и њихов утицај у друштву. Нарочито велики утицај у народу имали су сеоски свештеник и учитељ „посебно када су били удружени са каквим угледним домаћином или трговцем“³³.

До смене на српском престолу долази 1889. године када се краљ Милан повукао у корист свог малолетног сина Александра. Исте године радикали се реорганизују, а председник скупштине постаје Никола Пашић, који је од 1891. године био председник владе. На скупштинским изборима 1890. године радикали добијају преко 80% гласова што представља, до тада, незапамћену снагу у Србији. Они сузбијају опозицију и почињу са спровођењем свог програма како у унутрашњој, тако и у спољној политици.

Краљ Александар је 1893. године, иако малолетан, извршио државни удар и преузео власт. Његову владавину одликују честе уставне, парламентарне и дворске кризе праћене четирма државним ударима. Он је укинуо Устав из 1888. и вратио на снагу Устав из 1869. године, да би 1901. свом народу „подарио“ нови устав.

Овакав начин владавине као и краљева женидба Драгом Машин изазвали су у Србији жестоке отпоре. Током владавине Александра Обреновића „Србија је постигла најмање успеха у спољној и унутрашњој политици“³⁴. У мају 1903. године краљевски пар је убијен и дошло је до смене династије Обреновића династијом Карађорђевића.

Још пред крај владавине краља Александра јавили су се јасни знаци оздрављења и реакције на пређашње стање. Све више је постајало јасно да тако не сме и не може ићи даље и сама краљева погибија је била очигледан показатељ незадовољства и тежње за

³³ *Историја српског народа*, књ. VI, том I. 47–50.

³⁴ Радош Љушић, *нав. дело*, 216.

нечим бољим. Иако су у завери против краља учествовали претежно официри, незадовољство је захватало све кругове, нарочито интелектуалне и грађанске.³⁵

Пред крај 19. века политички живот у Србији је био веома затрован непоштедном партијском борбом. Ударало се на све, безобзирно, неодговорно, злонамерно, често цинички. Чак су шефови странака учествовали не само у писаним, него и у физичким обрачунима. Политика се била увукла у друштво и у установе. Српску краљевску академију 1886. године основали су напредњаци против либералског Српског ученог друштва, које је појам науке тумачило веома растегљиво.³⁶ Напредњачку странку чинили су, у врховима, махом српски интелектуалци, скоро најбоља имена ондашње Србије, а међу либералним интелектуалцима било је доста Војвођана, за које се говорило да стварају бирократију у Србији и губе положај. Радикали су у својим редовима имали четири петине сељака и добар део млађе интелигенције која је у своје руке преузела Српску књижевну задругу, с почетка основану као ванстраначку организацију. Напредњаци су држали задужбине Илије Коларца и Николе Чупића. Радикали су 1894. године покренули, поред дневне штампе и свој књижевни орган *Дело*, а већ наредне године Љ. Недић у свој *Српски преглед* уводи претежно напредњачке и нешто либерала. Почетком новог века људи су тежили да се ослободе тих уских гледања. Када је 1901. године основан *Српски књижевни гласник*, у његов одбор су ушли представници свих странака.³⁷

Народна скупштина је 2. јуна 1903. године за новог краља изабрала Петра Карађорђевића, унука Вожда Карађорђа и сина кнеза Александра, а пре његовог доласка повратила је у живот, с малим изменама, устав из 1888. године.³⁸ Краљ је 12. јуна положио заклетву на устав и започео своју владавину која је Србији донела ненадане успехе.³⁹

³⁵ Владимир Ђоровић, *Илустрована историја Срба*, Београд 2006, 62.

³⁶ Српска краљевска академија спојила се 1892. године са Српским ученим друштвом према решењу министра Просвете од 9/4 1891. Први академици које је декретом поставио Краљ Милан 5. априла 1887. били су: Јосиф Панчић, Димитрије Нешић, Јован Жујовић, Љубомир Клерић, Стојан Новаковић, Милан Кујунџић Абердар, Светислав Вуловић, Светомир Николајевић, Чедомиљ Мијатовић, Милан Ђ. Милићевић, Љубомир Ковачевић, Панта Срећковић, Љубомир Ненадовић, Матија Бан, Михаило Валтровић, Даворин Јенко

³⁷ В. Ђоровић, *Илустрована историја Срба*, 63.

³⁸ Душан Батаковић, *Нова историја српског народа*, Београд 2012, 195.

³⁹ Владимир Ђоровић, *Илустрована историја Срба*, 63.

Краљ Петар није имао никаквих изузетних способности, али је имао богато војничко искуство. Пустио је да се развије уставни живот у Србији до своје пуне снаге и да народна воља дође јасно до свог изражаја. За време његове владавине Србија је постала слободнија и носилац свих народних идеала.⁴⁰

Подручје Македоније било је, крајем 19. века, поприште и повод сукоба балканских држава – Србије, Бугарске и Грчке, посебно од српско-бугарског рата 1885. године када се појавио страх у Србији да би Бугарска могла да га заузме. Ови сукоби су, иначе, били узроковани веома сложеним сплетом околности као што су борбе великих сила за балканско подручје, развој и јачање малих балканских држава и национално сазревање становништва у неослобођеним деловима европске Турске.

Бугарска је свом снагом настојала да изазивајући нереде у Македонији стави то питање пред Европу, у нади да би оно могло бити решено стварањем аутономије за ту област која би се коначно могла решити у њену корист. Питањем реформи у тој области већ су се увелико бавили у Петрограду и Бечу. Предосећајући сукоб с Јапаном на Далеком истоку, Русија је желела да уговором са бечком владом осигура бар териотријално постојеће стање на Балкану. С друге стране, Аустро-Угарска се надала да би могла, док је Русија заузета у Азији, да утврди своје позиције и припреми све за своје ступање ка Солуну, а главну сметњу у томе су им представљали Срби. Стога су у Бечу против Срба систематски помагани Бугари.⁴¹

У акцији Србије према Македонији било је и „агресивних и одбрамбених елемената“. Агресивност се изражавала у тежњама да се Србији „прикључи једно подручје чија је национална припадност била особена и која је имала сопствени пут развоја“. На другој страни је била „борба мале континенталне државе да издржи притисак средњеевропског заокружења, да одоли утакмици осталих балканских супарника на истом подручју и да обезбеди везу са Егејским морем пошто јој је излаз на Јадран био онемогућен“.⁴²

Трговци и свештеници су почетком 19. века успоставили везе између Србије и у Македонији. Тридесетих година из Србије су допремане књиге за потребе цркава и

⁴⁰ Исто, 64.

⁴¹ Владимир Ћоровић, *Илустрована историја Срба*, 65–66.

⁴² *Историја српског народа*, књ. VI, том I, 120.

манастира, српски кнежеви упућивали су и новчану помоћ, а од педесетих година 19. века младићи из српских области у Старој Србији и Македонији долазе на школовање у Србију. *Одбор за школе и учитеље у Старој Србији и Мекедонији* основан је 1868. године.⁴³ Такође, при Министарству просвете образовано је одељење за српске школе и цркве ван Србије, а две године касније оно је пребачено у Министарство спољних послова као *Политичко просветно одељење* које је потпуно преузело вођење српске пропаганде у Македонији.

Пропагандна делатност у Македонији вођена је на пољу цркве и просвете. Када је реч о овом другом пољу треба поменути да је 1886. године у Србији основано *Друштво Светог Саве* са задатком да отвара српске школе, снабдева их учитељима и књигама, прихвата ђаке из Македоније, објављује и растура српску пропагандну литературу.⁴⁴

У Старој Србији и Македонији Турци су у знак одмазде према Србији и Србима, због њиховог учешћа у рату, скоро све школе уништили, тако да их је остао само мали број у пределима северно од Шаре, а јужније ни једна једина. Међутим, требало је да прође неколико година од завршетка ратова са Турском да би се Србија опет окренула заграничном националном раду и то овај пут искључиво ка југу. Није се одмах имало ни снаге ни материјалних средстава како би се супротставило Бугарима и Грцима који су на сличне акције трошили велика средства, али је било предлога о томе да се без одлагања отпочне снажан српски културно-просветни рад, јер вести које су долазиле са југа никога нису остављале равнодушним.⁴⁵ Управо је из свега тога проистекао план напредњачке владе Милутина Гарашанина у пролеће 1885. године о извођењу широке српске националне акције у Турској што је подразумевало отварање конзулата, школа, цркава, упућивање учитеља, књига, издавање листова и др.⁴⁶ Том плану се приступило тек

⁴³ Славиша Недељковић, *Деловање Одбора за школе и учитеље у српским областима у Македонији од 1868. до 1876. године*, Вардарски зборник, издање САНУ, 8, Београд 2011, 283–307.

⁴⁴ Славиша Недељковић, *Србија и Косово и Метохија (1856-1897), културно-просветни и национални рад*, Ниш, 2012, 263

⁴⁵ Михајло Војводић, *Изазови српске спољне политике (1791–1918) огледи и расправе*, Београд 2007, 215–216. Видети и : Весна Секулић, *Отварање руског конзулата у Косовској Митровици*, Баштина, 19, Приштина –Лепосавић, 2005, 139-153; Весна Зарковић, *Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890*, Баштина, 28, Приштина- Лепосавић, 2010, 167-182; Славиша Недељковић, *Просветна делатност Србије у Старој Србији од 1903 до 1908. године*, Учитељ, часопис савеза учитеља Србије, 59, Београд 1998, 72–79.

⁴⁶ Славиша Недељковић, *Србија и Косово и Метохија*, 232–235; Исти, *Просветна делатност Србије у Старој Србији од 1903 до 1908. године*, Учитељ, часопис савеза учитеља Србије, 59, 72–79; Исти,

наредне 1886. године услед застоја који је настао због рата са Бугарском 1885. године, а с тим циљем је 1886. године за српског посланика у Цариграду постављен Стојан Новаковић, најбољи познавалац прилика у Турској, који је требало да држи све конце националног рада у Старој Србији и Македонији.⁴⁷

Политичке прилике на Косову и Метохији (1895–1905), у вртлогу анархије и безвлашћа, Српске студије, 1, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд 2010, 195–216.

⁴⁷ Михајло Војводић, *Изазови српске спољне политике*, 216.

Стојан Новаковић

(САНУ-Ф 251, 251/1-5Г)

Подстицај за оснивање Друштва Светог Саве је вероватно дошао из владе Милутина Гарашанина, или из врха Напредњачке странке. Основано је 1886. године с циљем да ради на одржању српског народа у Турској и јачању српске мисли путем школе и цркве. Главни задаци су били усмерени ка Македонији и Старој Србији, где је требало помоћи умножавању српских просветних установа и ширењу знања о Србима, а помагањем тамошњих школа, цркава, учитеља, ђака и свештеника.⁴⁸ Један од најагилнијих присталица ове идеје био је угледни професор Велике школе Светомир Николајевић, који је и изабран за председника Главног одбора Друштва. За Друштво је од великог значаја била чињеница што је најпре Министарство просвете, а затим Министарство спољних послова, прихватило да помогне његово ширење и јачање, а пре свега да учествује у финансирању његових активности.⁴⁹

Друштво Светог Саве је за кратко време стекло репутацију успешног организатора националне радње на заграничним територијама. Једна од важних области његовог деловања је било и ширење књига и то садржине која је могла подстаћи патриотско осећање. Друштво је добило или откупило велики број књига из разних области, највише историје, географије, етнологије, књижевности итд., али такође и уџбеника за школе у Старој Србији који су залагањем Стојана Новаковића штампане у Цариграду. Друштво се бавило и сопственом издавачком делатношћу. Најпре је то био часопис *Братство* који је периодично излазио, а затим текстови који су излазили под насловима „Друштво Светог Саве“ и „Поменик“.⁵⁰

Најзначајнија и најобимнија активност Друштва Светог Саве се односила на оснивање школских установа у Београду и на школовање младих људи у њима који су били пореклом из Старе Србије и Македоније, или оних који би тамо долазили са препоруком српских конзула у Турској, с тим што би после били упућивани натраг да раде као учитељи или свештеници. С обзиром на то да је у Београду било доста Срба из јужних неослобођених територија, али и из разних крајева Србије, најпре је за њих, крајем 1887. године, основана Светосавска вечерња школа. У току 1890. године у Друштву су обављене

⁴⁸ Исто, 216–217.

⁴⁹ Славиша Недељковић, *Србија и Косово и Метохија (1856–1897), културно-просветни и национални рад*, 263–265.

⁵⁰ Михајло Војводић, *Изазови српске спољне политике*, 219.

припреме и за оснивање Вечерње богословско-учитељске школе јер се, с обзиром на то да су се све више отварале српске школе, осећала потреба за учитељским и свештеничким кадром. Школа је отворена у новембру 1890. године и у њу су примани ђаци из свих српских крајева, али само са препоруком.⁵¹

Рад Друштва Светог Саве се одвијао несметано све до доласка радикала на власт 1889. године. Радикали који су сменили напредњаке на власти били су критички расположени према дотадашњем раду многих званичних и незваничних институција у Србији, укључујући и оне које су водиле акцију према неослобођеним територијама.⁵² Радикалска влада је извршила централизацију организационих центара националног рада задужених за заграничне територије и све послове тог домена сконцентрисала у Министарству спољних послова, односно у његовом политичком одељењу. Одлуком председника Министарског савета и министра спољних послова Саве Грујића, загранични национални рад је изузет из Политичког одељења, а у Министарству је установљено посебно Политичко-просветно одељење и тада је дошло до неспоразума, свађа и међусобних прекора између Министарства спољних послова и Друштва Светог Саве. Министарство је своју новчану помоћ Друштву почело условљавати успостављањем свог извесног надзора над његовим радом.⁵³

Сукоби са званичном политиком Србије су нанели Друштву Светог Саве значајне ударце, а потресле су га и извесне афере унутар њега самог. За рад Друштва су најопасније свакако биле сумње које су према њему показивале турске власти. По свој прилици Турци су врло брзо увидели колико је велики значај активности Друштва у Старој Србији и Македонији, па су отпочели са гоњењем појединаца под оптужбом да су њихови агенти. Стојан Новаковић је опомињао из Цариграда да на Порти имају извештаје о томе да је Друштво Светог Саве у ствари Друштво за пропаганду, а за шта је по његовом мишљењу био крив доста бучан и нимало прикривен рад Друштва.⁵⁴

Противници рада Друштва су кренули са новим и још јачим нападима на њега, а у томе су предњачили српски конзули у Турској. Услед различитих притисака који су

⁵¹ Исто, 221.

⁵² <http://www.sveti-sava.org.rs/o-nama/istorijat-drustva/> Приступљено 12. јуна 2017.

⁵³ Михајло Војводић, *Изазови српске спољне политике*, 222.

⁵⁴ Исто, 223–224.

вршени на српску владу због деловања Друштва Светог Саве, министар спољних послова Михаило Кр. Ђорђевић је 2. септембра 1891. године донео одлуку коју је доставио Светомиру Николајевићу, да се, почев од 13. септембра, укида свака државна помоћ Друштву Светог Саве, а да се питомци Светосавске богословско-учитељске школе размештају по државним школама. У образложењу такве одлуке коју је потврдио и Министарски савет, било је споменуто да су и пансион и школа Друштва Светог Саве у рђавом стању и „да својом организацијом и начином образовања практично онемогућавају својим питомцима да раде у Турској па самим тим нису испунили задатке због којих су били установљени“⁵⁵. Тиме је Друштву онемогућен даљи рад, а тешко је побројати све резултате које је оно постигло у својим разноврсним активностима.⁵⁶

У последњој деценији 19. века, као резултат национално-друштвеног сазревања саме Македоније, јавио се покрет са геслом „Македонија Македонцима“ за аутономну Македонију у оквиру Турске или слободну Македонију у оквиру заједнице осталих балканских народа.

Сукоб три балканске државе – Србије, Бугарске и Грчке, по питању Македоније, почео је да поприма, од 1897. године и оружане елементе. А напетост се још осамдесетих година почела појачавати укључивањем албанског становништва у оружане обрачуне.

Срби су своје право на Македонију образлагали традицијом српске средњовековне државе и позивали се на цара Душана, Бугари су се позивали на цара Симеона, а Грци на Византијско царство. У Србији су се за овакво образложење залагали историчари представници романтизма Панта Срећковић⁵⁷ и Милош Милојевић. Крајем 19. века развило се умереније гледиште које су заступали Стојан Новаковић, Милован Миловановић и Јован Цвијић. Они су претпостављали да народ у Македонији још нема одређену и устаљену народну свест – ни српску, ни бугарску, ни македонску – „јер су се током историјских промена везивали јаче или слабије за ону народност која им је по интересу била ближа... Закључак који се могао извући из тога ишао је у прилог српске националне претпоставке: македонске масе ће прионути уз онога с ким дођу у трајнију

⁵⁵ Исто, 225–226.

⁵⁶ Исто, 226.

⁵⁷ Панта Срећковић (1834–1903), историчар и национални радник. Професор на Лицеју и Великој школи.

државну заједницу...“. Између осталог, српска пропаганда се ослањала и на ову идеју тражећи подршку не само „у деловима српског живља у Македонији него и у домаћем македонском националном покрету у националном осећању“.⁵⁸

Јован Цвијић је после Вука био први који је проучавао „српске националне особине“. Цвијић, као и Вук, „није израђивао једну националну идеологију, него само сабирао грађу за њу“⁵⁹. На основу етнoлошких проучавања запазио је да се становништво југословенског подручја, по психолошком карактеру, међусобно разликује и да се може груписати у неколико типова. Овај етно-психолошки тип одликовала је развијена патријархална цивилизација која је представљала и основу моралних вредности на основу којих се уобличавао карактер. Код становништва динарског типа изразита је била склоност ка задружном животу, богата машта „која се огледала не само у њиховим умотворинама него и у њиховом свакодневном животу“, затим колерични темперамент и јако осећање правде што је често доводило до проблема са странцима, а били су веома развијени и култ јуначких врлина и национални понос. „И најпростији сељак био је прожет вером у нашу народну мисију и очекивао дан кад ће се осветити Косово“.⁶⁰

Слободан Јовановић запажа да се српској „публици чинило да је Цвијић, као и Вук, у националном питању нарочито уочио значај националног карактера, и да је тај карактер утврдио једном научном методом којом Вук није располагао“⁶¹. Тако је динарски тип тумачен као национални идеал који је одушевљавао младе људе. Национални идеални тип је по свом популарном схватању, одликовао динамизам, плаховитост и јунаштво, затим „необуздана смелост која не пита шта јесте, а шта није могућно“. Они који су тежили овом типу сматрали су „да треба стално, по сваку цену, и упркос свему ићи напред, савлађујући смелосту препоне“.⁶²

Овакво, упрошћено тумачење Цвијићевих запажања о динарском типу, сматра Јовановић, „значило је оживљавање, у нешто друкчијем облику, старих веровања о херојском карактеру српског народа. Та динарска психоза није прошла без практичних

⁵⁸ *Историја српског народа*, књ. VI, том I, 122.

⁵⁹ С. Јовановић, *Културни образаи*, Београд 2005, 19.

⁶⁰ *Исто*, 20.

⁶¹ *Исто*.

⁶² *Исто*.

последица. Подвизи Срба у Балканским ратовима и у Првом светском рату дају се унеколико и том психозом објаснити.⁶³

Прва деценија 20. века у Србији

Србијом од 1903. до 1921. влада краљ Петар I Карађорђевић који је према, нешто измењеном, уставу из 1888. године положио заклетву „и држао се његових начела током целе владавине“, зато је и главно обележје тог времена парламентарна демократија.⁶⁴ Парламентаризам је подстакао формирање нових странака и вратио старе странке на политичку сцену Србије, које су се појавиле са новим програмима саображеним новим околностима. На изборима 1903. године радикали су добили огромну већину.

Поред напредњачке странке, појавиле су се и две либералне на коју се поделила стара либерална странка, део чланства се издвојио из *Радикалне странке* и формирао *Самосталну радикалну странку*, а појавиле су се и две нове странке – *Српска сељачка слога*⁶⁵ и *Српска социјалдемократска странка*.⁶⁶

Преображај Краљевине Србије није 1903. године започет само на пољу политике већ и у областима науке и културе. Српски научници су били окупљени око Београдског универзитета који је основан 1905. године и Српске краљевске академије. Закон о штампи, веома либералан, донет 1904. године обезбедио је неограничену слободу штампе. Године 1911. било је укупно 218 српских листова од тога је 125 било у Србији и штампано је у 50 милиона примерака. Српска књижевна задруга, водећа издавачка кућа, основана 1892. године имала је 11.000 претплатника у свим српским земљама.⁶⁷

⁶³ Исто.

⁶⁴ Радош Љушић, *Србија у 19. веку*, Београд 1994, 42.

⁶⁵ *Jugoslovenske narodne skupštine i sabori*.

⁶⁶ *Orća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*. Zagreb. 1981. sv 7. str. 610.

⁶⁷ Душан Батаковић, *Нова историја српског народа*, Београд 2002, 195.

Царински рат са Аустро-Угарском, Анексиона криза, два балканска рата и Први светски рат обележили су такође владавину краља Петра. Царински рат, започет 1906. године, трајао је пет година и за последицу је имао борбу Србије за економско осамостаљење од Аустро-Угарске и привредно-политичку еманципацију. Такође, започет је и велики посао уређивања унутрашњег тржишта: саобраћаја, извозне контроле, трговачких кредита. Пољопривреда, међутим, иако најважнија грана српске привреде, запала је због царинског рата у велику кризу. Позитивне последице овог рата ишле су у прилог спољној трговини и индустрији, цене индустријских производа су расле, а пољопривредних падале.

Аустро-Угарска је 1908. године извршила анексију Босне и Херцеговине, искористивши државни преврат у Турској која је још увек била господар ове територије. Анексија је омогућила Аустро-Угарској привредну експлоатацију Босне и Херцеговине, обезбедила залеђе аустријској Далмацији и отежала српске национално-ослободилачке планове.⁶⁸

На унутрашњу политику Србије ови догађаји су се снажно одразили. Пред српску владу, коју су чинили радикали обе странке, постављена су питања о војном буџету, регулисању односа са Аустро-Угарском, расписивању нових скупштинских избора и слично. Ови проблеми су владу водили из кризе у кризу све до почетка 1909. године, када је образован кабинет четворне коалиције у који су ушле вође свих српских грађанских странака са Стојаном Новаковићем на челу који је успео да земљу изведе из кризе, а тај кабинет је функционисао четири месеца.⁶⁹

Србија је вест о анексији дочекала двојако. Обична Србија, која је Босну и Херцеговину сматрала централном облашћу и језгром српског народа, схватила је да су њене жеље да се повеже са браћом преко Дрине ишчезле, ако не заувек, онда за неколико наредних генерација.⁷⁰ С друге стране, званична политика тим чином није била изненађена јер је министар спољних послова, др Милован Миловановић тог лета добијао сигнале о томе шта се спрема. О томе сведочи и његов резиме о политици коју је заступао

⁶⁸ Станоје Станојевић, *Историја српскога народа*, треће, поправљено издање, Београд, 1926, 409.

⁶⁹ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, *Наша Прошлост*, бр. 10. Краљево 2009, 17.

⁷⁰ Јован Цвијић, *Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем*, Београд, 1908, 16–17.

током анексије, из фебруара 1912. године, а када је забележио да се његова слутња да ће поводом јубилеја владавине цара Франца Јозефа бити извршена анексија Босне и Херцеговине заснивала на више претпоставки, а између осталог и на томе да је Аустрија систематски оптуживала Србију и предузела војне мере према њој, терорисала српски живаљ у монархији, пласирала идеју о изградњи железничке пруге кроз Новопазарски санџак и подстицала покрет у Босни и Херцеговини како би и она добила Устав, након што је и Турска постала уставна земља.⁷¹ Милован Миловановић је 6. октобра 1908. године обавестио краља Петра да ће, према вестима из Петрограда, анексија Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске бити објављена 7. октобра и да ће Русија и Велика Британија предложити конференцију сила по том питању.⁷²

Убрзо након проглашења анексије, српски министар иностраних дела је започео своју европску турнеју како би придобио европске силе за српску ствар и покушао, ако не да спречи признање анексије, онда бар да извуче територијалне компензације за Србију, а једна од његових битних дестинација био је и Лондон.⁷³ Иначе, британска политика је у то време и даље била против анексије, сматрајући је повредом Берлинског уговора и Лондонског протокола из 1871. године и залагала се за сазивање међународне конференције која би размотрила спорна питања.⁷⁴ Међутим, већ тада је Британија почела да показује извесне знаке колебања и спремности на попуштање аустријској страни, што се касније потврдило као општи тренд њене политике.⁷⁵

По доласку у Лондон, Милован Миловановић је имао разговоре, и то прво са Чарлсом Хардинггом, а потом са министром Едвардом Грејом, а њихова суштина се односила на питање српског компензационог програма, односно захтева за територијалне накнаде које су према мишљењу Миловановића представљале капитално питање за Србију и Црну Гору, али и за будућност Балкана. Миловановић је према својим саговорницима наступао опрезно и уздржљиво, али је српске ставове презентовао сажето

⁷¹ Владимир Ђоровић, *Историја Срба*, 694.

⁷² Архив Србије (даље: АС), Министарство иностраних дела (даље: МИД), Политичко одељење (даље: ПО) 1908, Ф- I, Д- I, пов.бр 1771.

⁷³ Димитрије Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962, 91.

⁷⁴ Богумил Храбак, *Идеје о Арбанашкој аутономији и независности 1876–1880*, Историјски часопис, 25–26, Београд, 1978–1979, 162–163.

⁷⁵ Димитрије Ђорђевић, *нав. дело*, 93.

и јасно, истичући европски карактер српског питања.⁷⁶ Изнео је гледиште да би се једино удовољавањем српским захтевима добиле довољне гаранције против даљег аустријског продора, тј. инвазије на Балкан, омогућило повезивање Србије и Црне Горе, а српска држава коначно добила излазак на море. Пристанак Аустрије на тражене захтеве би био барометар за њене будуће смерове, јер она нема разлога да одбаци компензације уколико искрено мисли са обустави даља освајања балканског простора. Миловановић је током разговора указао да тренутно опасност по независност балканских држава не долази од Русије већ од Аустрије. Покренуо је и питање Новопазарског санџака, истичући да оно за Србију има огроман значај, а изложио је и друге српске захтеве у погледу јемства за положај Босне као аутономне целине, али је ипак главни акценат ставио на територијалне компензације.⁷⁷

У извештају који је послао Пери Велимировићу 29. октобра 1908. године Миловановић преноси реакције и ставове Греја и Хардинга. Истакао је да је придобио Греја који је испрва био резервисан и скептичан према српском компензационом програму. Греј се сложио са Миловановићевом констатацијом да би компензације биле ефикасно средство у спречавању аустријског продора на Балкан, али је истакао да Аустрија на то неће пристати. Миловановић је одговорио да Аустрија неће још дуго моћи да одржава затегнуто стање и да се, ако тако настави, може догодити да је напусти и Немачка. Остао је при ставу да Србија мора истрајати у својим захтевима и да изгледи за успех нису пропали све док их Енглеска не напусти, додао је и да Србија мора спрематити рат који је неминован ако се не обезбеди накнада.⁷⁸ Греј је изнео мишљење да увиђа европски карактер и значај српског питања и да су територијални захтеви у интересу балканске и опште равнотеже, али је поновио да не верује у успешност остварења компензација иако треба све покушати како би се оне оствариле, при чему треба бити и обазрив због могућности изазивања општег рата.⁷⁹

Током кратког боравка у Лондону, Милован Миловановић се срео и са француским и италијанским амбасадорима и лордом Ленсдауном, бившим шефом Форин офиса,

⁷⁶ АС МИДС ПО 1908, Ф-П, Д-П, пов.бр 2442, 16. X 1908, М. Миловановић П. Велимировићу.

⁷⁷ Димитрије Ђорђевић, *нав. дело*, 94.

⁷⁸ *Самоуправа*, 21. октобар 1908, бр. 245, 3.

⁷⁹ Димитрије Ђорђевић, *нав. дело*, 112.

остварио је контакт и са тамошњом штампом коју је успео да заинтересује за српску ствар и од тог времена енглески листови су почели да изражавају наклоност ка Србији и да у свакој прилици показују више симпатичног интересовања за њу, у односу на раније.⁸⁰

Ако би се сумирала вредност Миловановићеве посете Лондону, могло би се рећи да је она била важна за јачање српско-британских односа. То је била прва званична посета високог српског званичника остварена после обнове дипломатских односа двеју земаља, ако се изузме Пашићев долазак на балканску изложбу 1907. године. Миловановић је добио дипломатску подршку у погледу територијалних захтева и то је било све јер британска дипломатија није намеравала да иде ни корак даље од демонстрације моралне подршке, не желећи сукоб са Аустријом и улазак у велики европски конфликт.⁸¹

Велика Британија се оштро противила проглашњу анексије Босне и Херцеговине и начину на који је она извршена. Едвард Греј је 7. октобра упутио званичан протест Велике Британије због извршеног чина анексије при чему је подсетио свог аустријског колегу на протокол из Лондонског уговора по ком ниједна сила не може да мења Уговор самовољно, дакле, без сагласности других уговорних страна и да стога његова влада не може да се сагласи са отвореном повредом Берлинског уговора или призна његову измену када друге силе, а посебно Турска, нису консултоване и да Аустрија треба да поново размотри одлуку о анексији.⁸² Негативан став према анексији је имао и британски краљ Едвард VII,⁸³ а противљење Велике Британије због анексије Босне је изнео и председник владе Хенри Асквит.⁸⁴

Британска политика је од првог дана избијања кризе непрекидно тражила од Србије да се понаша умерено и да се уздржава од провоцирања Аустро-Угарске у сваком погледу јер је страховала од могућих пренагљених поступака Аустрије у случају да српска страна предузме неки непромишљени корак. У Великој Британији се с пажњом ослушкивао српски став према чину анексије, мишљења српских политичара, а посебно могућа реакција јавности, јер се страховало да негативан одговор може изазвати неконтролисано

⁸⁰ Исто, 112–113.

⁸¹ Исто, 113.

⁸² Исто, 115.

⁸³ Никола Стојановић, *Босанска криза 1908-1914*, Сарајево, 1958, 55.

⁸⁴ Исто, 58.

и екстремно понашање српске владе што би могло да проузрокује несагледиве последице по европски мир.⁸⁵

Када је објављена прокламација анексије уследило је најоштрије протествовање српске владе и јавности. Посланик Вајтхед се тог дана срео са Милованом Миловановићем који му је рекао да ће српска влада упутити телеграфски циркулар силама потписницама Берлинског уговора протестујући против анексије окупираних провинција и захтевајући повратак на *status quo* или компензације Србији и то кроз ратификацију границе између Босне и Новопазарског санџака који би требало да се припоји Србији и Црној Гори. Забринут због могуће експлозивне ситуације у Србији, Џемс Вајтхед се срео са министром Миловановићем, када је добио и уверавања да Србија неће предузимати авантуристичку политику што би очигледно по њу било некорисно.⁸⁶

Кључни однос Велике Британије и њене политике према Србији током анексионе кризе се преламао кроз њен став према територијалним компензацијама. Може се рећи да је по питању накнада и уопште према Србији, британска политика еволуирала кроз три фазе. У првој су њени напори били усмерени на давање моралне и дипломатске подршке територијалним захтевима и британско залагање је било у циљу очувања европског мира. Након већ поменуте Миловановићеве посете Лондону, Србија је и даље добијала формалну дипломатску подршку за своје надокнаде и то у благој форми, а прави преокрет по том питању је направио Чарлс Хардинг који је 20. новембра 1908. године упозорио Славка Грујића да Србија не треба да тражи оно што је немогуће, мислећи на територијалне компензације јер Аустрија неће дати никакву надокнаду без рата, а ниједна сила неће смети за отпочене рат са Аустријом због тога, па ни Русија.⁸⁷ Британска страна је приступила новој тактици која је подразумевала да прво присили Русију да ускрати подршку српским захтевима и тиме Србију истера на чистину.⁸⁸ Потом је уследила трећа фаза у односу Велике Британије према Србији и њеним захтевима, а карактерисало ју је ангажовање њене дипломатије у два правца: први је био да се остваре бар економске добити за Србију, а други да се спречи њен све извеснији рат са Аустријом.

⁸⁵ Димитрије Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 116.

⁸⁶ *Исто*, 122.

⁸⁷ *Исто*, 130–131.

⁸⁸ *Исто*, 132.

Што се Србије тиче, она је у тренутку када је схватила да је напуштена и од Русије, односно да нема ништа од њених територијалних накнада, а да економске компензације не би имале никаквог смисла, одлучила да упути ноту да се одриче свих потраживања од Аустрије јер је сматрала да је боље да не добије ништа него нешто што је занемарљиво мало.⁸⁹ Србија је коначно 10. марта 1909. године посебном нотом коју је упутила Аустрији, саопштила да одустаје од потраживања било каквих територијалних и економских интереса од Беча и да питање анексије оставља на разматрање великим силама.⁹⁰

Аустро-Угарска и Турска су 1909. године, споразумно решиле проблем анексије, Русија је под притиском Немачке такође признала анексију, и на крају је на то била принуђена и Србија. Српска спољна политика преоријентисала се ка југу, ка Турској, јер је постало јасно да се у том тренутку не може борити за своје интересе на анектираним територијама, а против Аустро-Угарске.

Илинденски устанак у Македонији, 1903. године је, иако је био угушен тешким одмаздама турске војске и башибозлука, скренуо пажњу целе Европе на питање становништва и на критично стање у овој области.⁹¹ Аустро-Угарска и Русија су се, октобра исте године, споразумеле да предузму извршења програма унутрашњих реформи у Македонији, уз наканадно учешће осталих великих сила.

Реформна акција великих сила у Македонији била је само један од фактора који је утицао на балканску политику, поред њега на овом подручју су се изукрштале и пропагандно-оружане акције балканских држава и делатност македонског покрета. Тако да се у Македонији развила оружана борба између чета које су убациване из суседних балканских држава, а која је била најжешћа између 1904. и 1908. године.⁹²

Младотурском револуцијом у Турској, 1908. године дошло је до преокрета и у македонском питању. Нови режим није допуштао страном мешање у унутрашња питања што је означило и крај реформне акције великих сила у Македонији. Упоредо са домаћим

⁸⁹ Исто, 134–135.

⁹⁰ Исто, 135–136.

⁹¹ Христо Сиљанов, *Освободителниот борби на Македонија*, том I *Илинденското вџзстание*, Софија, 1933, <http://www.pgomacedonia.org/obml/>

⁹² *Историја српског народа*, књ. VI, том I, 150.

македонским покретом, и акције осталих балканских држава на овом подручју биле су саображене новим условима у тзв. политичке клубове, а чете су распуштене. Ови клубови су, међутим, након само годину дана забрањени, предузете су акције разоружавања становништва праћене тешким насиљима и жртвама и уведена су ограничења у областима цркве и школства. А све ово је за последицу имало оживљавање комитског деловања и устанке албанског становништва. Области Македоније, јужне Србије, Албаније и Тракије биле су уочи Балканског рата 1912. године поново у стању потпуне анархије.⁹³

Почетком 20. века, поред српских националних идеја обновљене су и идеје о југословенству, односно јединству Срба и Хрвата пре свега. Још је Доситеј Обрадовић сматрао да се Срби и Хрвати разликују само по вери, Вук је указивао да се незнатно разликују по језику, Цвијић их је посматрао као Југословене динарског и панонског типа. И Вук и Доситеј су, примећује Слободан Јовановић, олако прелазили преко чињеница по којима се суштински разликују ова два народа.

Раздобље ратова (1912–1915)

Рату против Турске 1912. године претходио је низ војних уговора и споразума између балканских држава: Србије, Бугарске, Грчке, Румуније и Црне Горе које су чиниле балкански савез укупне снаге од 578.000 војника. Циљ планираног рата био је национално ослобођење хришћанских народа на Балкану и проширење територија балканских држава.⁹⁴

Балканске државе су пре оружаног сукоба Турској поставиле ултиматум у коме су се захтевале хитне реформе под надзором балканских држава и заштита угрожених хришћана.⁹⁵ Рат је започет операцијама црногорске војске, 8. октобра, а десет дана касније су српска, грчка и бугарска армија прешле турску границу. Наредних дана, 23. и 24. октобра, српске трупе су у Кумановској бици победиле турску војску и 26. октобра ушле у

⁹³ Исто.

⁹⁴ Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд 2013, 15–17.

⁹⁵ С. Слободан Јовановић, *Културни образци*, 21; Владимир Вучковић, *Стара Србија и Македонија*, Ниш 2104, 35.

Скопље. До краја октобра ослобођени су Косово и Метохија, а већ 9. новембра српска војска је прешла Албанију, где је требало обезбедити Србији излаз на море.

Изласком Србије на море, већ самим ратом угрожени Аустро-Угарски интереси, постали су још рањивији, што је појачало опасност од великог европског рата која је приморала велике силе на брзо реаговање. На конференцији у Лондону требало је сва спорна питања решити без рата. Већ на првој седници конференције, у децембру 1912, донета је одлука о признавању независне Албаније, чиме је без расправе решено питање повлачења српске војске с Јадрана. Турској су одузете све европске провинције до линије Енос–Мидија.

Одлукама Лондонске конференције избегнут је европски рат, али не и сукоби међу балканским савезницима око разграничења у области Македоније. Македонију је ослободила српска војска и по мировним одредбама, Србији је припао већи део Вардарске Македоније. Бугари су захтевали простор између Криве Паланке и Охридског језера који би им омогућио територијални додир са Албанијом и пресекао српско-грчку границу. Истовремено, уследио је грчко-бугарски спор око југоистичних области и, посебно, око Солуна који су Бугари сматрали вратима западне Македоније.

Потписници Лондонског мира

(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/55/Potpisnici_londonskog_mira.jp)

Отпочињање с радом Лондонске мировне конференције је означило почетак борбе балканских савезника да потврде резултате својих ратних успеха. За Србију је то значило да се избори за добијање Македоније, Косова и Метохије, Новопазарског санџака, излаза на море у северном, тј. јадранско-приморском појасу Албаније.⁹⁶ Србија је у преговарачкој фази највише била заинтересована за решавање два питања и то за добијање територијалног изласка на Јадранско море преко једне луке у северној Албанији и за одређивање источних граница новоформиране албанске државе с обзиром на то да је тражила да се из њеног састава изузму градови Пећ, Призрен, Ђаковица, Дебар и евентуално Скадар. У том правцу је она и усмерила своје дипломатске напоре.⁹⁷

Српска влада је била свесна озбиљности добронамерних савета које је добијала од Едварда Греја који није био против територијалног изласка Србије на море, али је упорно понављао да треба наћи мирно решење проблема. Такође, била је свесна и чињенице да јој Аустрија неће дозволити да изађе на море, али је била и одлучна да не попусти по том питању. Став аустријске владе је био тај да она нема ништа против да Србија окупира област Старе Србије и подручја где су Срби представљали већинско становништво, али да је одлучна да не дозволи да српска држава добије излаз на море у Албанији, коју жели да учини аутономном или независном државом.⁹⁸ Под притиском Аустрије постепено је долазило и до промене британског става према српским захтевима, односно британска политика је одустала од подршке српском захтеву. Њено гесло се заснивало на принципу да неће улазити у рат због српског приступа морској обали, те је вршен притисак да Србија одустане од тог захтева јер се тиме спречавало избијање рата, а од ње се тражило да размотри нека друга решења која би била замена за територијални излазак на море, на пример, економски или трговачки излаз преко неке неутралне луке на Јадрану.⁹⁹

⁹⁶ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 367.

⁹⁷ *Исто*, 367.

⁹⁸ Милош Јагодић, *нав. дело*, 16–17.

⁹⁹ *Исто*, 17; Владимир Вучковић, *нав. дело*, 90.

Према усвојеном решењу Србија је требало да добије трговински излаз на море међународном железничком пругом преко једног слободног и неутралног пристаништа. Такво решење велике силе су донеле на првој пленарној сесији конференције амбасадора великих сила одржаној 17. децембра 1912. године када је донета одлука о формирању аутономне албанске државе и начелно договорено њено разграничење и то на северу са Црном Гором, а на југу са Грчком.¹⁰⁰ Тиме су разбијене српске илузије о изласку на море, а већ сам почетак конференције је показао у ком правцу ће она тећи, односно да ће се договори ломити на интересима слабијих, у овом случају на Србији. С друге стране, Аустрија је остварила прву победу тиме што је спречила излаз Србије на море и то је за њу био важан подстрек да настави са даљим условљавањима.¹⁰¹

После губитка битке око изласка на море, Пашић је сву своју политичку снагу усмерио ка томе да добије што боље границе према аутономној Албанији. Он је 23. децембра 1912. године у специјалном упутству српским посланствима у Русији, Француској, Белгији, Великој Британији и Италији нагласио да је „пошто су пропале српске тежње да добије излаз на море пред Србијом [...] наступило много важније питање повлачења граница аутономне Албаније“¹⁰². Посебно је напоменуо да Србија тражи да задржи земље у Старој Србији и Македонији које је њена војска ослободила и да од њих не може и неће одустати без обзира на могуће последице. Скренуо је пажњу и на опасност од стварања велике Албаније за коју се залагала Аустрија.¹⁰³ Пашићева забринутост због могућности да лимитација будућих граница Албаније буде извршена на уштрб интереса Србије веома је погодила Стојана Новаковића, вођу српске делегације на Лондонској конференцији, који је 25. децембра одговорио Пашићу на његов претходни циркулар. Истичући да су спорни долина Дрима, Призрен, Ђаковица и Пећ, сматрао је да Аустрија управо тражењем ових градова за Албанију, хоће да обнови баријеру између Србије и Црне Горе и онемогући Србију да избије на море. Напоменуо је да Србија те области може спасти једино мољакањем и јогунастим отпором, односно да легитимација граница

¹⁰⁰ Димитрије Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море и конференција амбасадора у Лондону*, Београд 1956, 122.

¹⁰¹ *Исто*, 122–125.

¹⁰² АС МИДС, ПО 1912 Ф – Х Д – VIII, пов.бр. 52, 10/23. XII. 1912, Пашић – посланствима у Русији, Француској, Белгији, Великој Британији и Италији.

¹⁰³ *Исто*.

Албаније није у њеним рукама већ у надлежности амбасадорске конференције.¹⁰⁴ Реагујући на Новаковићево писмо, Пашић је поново 27. децембра упутио циркулар српским посланствима у Лонодну, Петрограду и Паризу у ком је децидирано истакао „да ће Србија последњи пут попустити на питању граница између Србије и Албаније и да је минимум испод кога неће ићи, вододелница између Охридског језера и Црног Дрима“¹⁰⁵. Под притиском Аустрије, у жељи да задовољи њене апетите и избегне рат, британска дипломатија је тражила од Србије да одустане од потраживања неких градова на источној граници са Албанијом.¹⁰⁶ Британска дипломатија је пажљиво пратила изјаве српских званичника око граница будуће албанске државе, као и реакцију јавног мњења Србије по том осетљивом питању. Такође је послушавала и руско мишљење о источним границама Албаније, а руски амбасадор у Лондону, гроф Александар Бенкендорф је Едварду Греју пренео став министра Сазонова да Русија неће попустити по питању Скадра ако се не прихвати српски предлог источних граница Албаније.¹⁰⁷

У другој половини јануара 1913. године Србија је кренула у праву дипломатску офанзиву по питању источних граница Албаније. Припремљена је једна промеморија о Албанији за амбасадоре великих сила у којој су се наводили аргументи у погледу одређивања будуће границе Албаније и прилагала карта са западном границом Србије.¹⁰⁸

Међутим, седница Лондонске конференције амбасадора великих сила, одржана 22. јануара, није донела никакве одлуке о будућим границама Албаније, због супротстављених мишљења. На следећој седници конференције одржаној 31. јануара повела се расправа о Дебру и Ђаковици које је Аустрија хтела да обезбеди за Албанију.¹⁰⁹ Николу Пашића је све више забрињавала позиција Аустрије по питању албанских граница и он је сматрао да својом оштром реториком може пре свега да примора Велику Британију и остале савезнике да убеди Беч како би одустао од захтева за припијање спорних градова Албанији. Истицао је да је Србија направила огромне жртве прихватајући жеље великих

¹⁰⁴ АС МИДС, ПО 1912 Ф – III Д – III, пов. бр. 64, 14/27. XII 1912, Н. Пашић-посланствима у Русији, Француској, Белгији и Великој Британији.

¹⁰⁵ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ V, св. 3, бр. 479.

¹⁰⁶ *Исто*, 496.

¹⁰⁷ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 367; Димитрије Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море и Конференција амбасадора у Лондону 1912*, 175.

¹⁰⁸ *Исто*, 175, 176.

¹⁰⁹ Богумил Храбак, *Британска дипломатија о разграничењу северне Албаније*, Историјски записи, XXXIV-4, Титоград, 1986, 38.

сила, али да све има крај и одлучно је рекао да Србија неће попустити по питању Ђаковице и Дебра због географских принципа, с обзиром на то да они за Србију имају витални значај.¹¹⁰ Такође, у неколиким инструкцијама, које је средином фебруара 1913. године послао српским посланицима у европским метрополама, стално је понављао да његова земља не може да напусти ни Дебар ни Ђаковицу јер ускраћивањем тих градова не би постојала никаква географска и стратегијска граница између Србије и Албаније.¹¹¹

Након јасних ставова Србије по питању статуса Ђаковице и Дебра, Едвард Греј се обратио Русији са захтевом да јасно повуче границу свог попуштања, а руски предлог је подразумевао да се из састава Албаније искључе Тарабош, Љумска равница, Ђаковица и Дебар, али је први пут допуштено да Скадар припадне Албанији. Оваквим предлогом Русија се приближила ставовима Аустрије и остао је споран статус Ђаковице и Дебра.¹¹² У случају аустријског попуштања око та два места, Русија је била спремна да одустане од инсистирања на Табарошу и љумској долини. Одговор Аустрије на руски предлог је скренуо пажњу на то да је спорно пет локација, Скадар, Пећ, Дебар, Призрен и Ђаковица, да је Аустрија спремна да попусти код Пећи и Призрена, а да Русија попушта само по питању Скадра и упозорено је на то да ако би се Албанији одузели и Ђаковица и Дебар, она би практично остала без градова. Ипак, наговештена је могућност да би Аустрија евентуално могла да попусти још код Дебра и да би то била последња концесија на коју би пристала, а тиме је остао споран једино статус Ђаковице.¹¹³

Едвард Греј је био упознат са руским аргументом који је ишао у прилог Србији по питању Ђаковице, а то је да је Русија навела верски разлог због ког би Ђаковица требало да припадне Србија. С друге стране, Греј је био потпуно свестан тога да је Ђаковица град од само шест хиљада становника, али да се на њему ломи мир или рат. С тога је мислио да би Русија требало да одустане од подршке да Скадар припадне Црној Гори ако Аустрија одустане по питању Ђаковице и Дебра. Сматрао је да је Скадар много важнији за Албанију од Ђаковице, то јест да би руски уступак био далеко већи од аустријског, а таква

¹¹⁰ Исто, 42.

¹¹¹ Михаило Војводић, *Стојан Новаковић*, Београд, 2012, 374.

¹¹² Исто, 375.

¹¹³ Богумил Храбак, *нав. дело*, 44.

схема би значила решење проблема и избегавање рата.¹¹⁴ План Едварда Греја је Аустрија прво начелно, а затим и у потпуности прихватила. Коначно, после више месеци неизвесности, Србија је остварила своје захтеве и добила поред Пећи и Призрена и Дебар и Ђаковицу.¹¹⁵

Охрабрена од стране Аустро-Угарске, Бугарска је 30. јуна 1913. године ненајављено напала Србију и Грчку. Бугарску војску су Срби, осам дана касније поразили на Брегалници, затим Турци код Једрена, а уз то је против Бугарске била и Румунија. Споразум о миру, на штету Бугарске као нападача, закључен је после двадесет дана преговора у Букурешту, 10. августа 1913. године.¹¹⁶

Територија Србије је након балканских ратова била скоро удвостручена, јер је задржала све заузете области, изузев северне Албаније. У ова два рата Србија је изгубила 31.800 људи, а Црна Гора око 6.000.¹¹⁷

Балкански ратови били су само увод у сукоб са Аустро-Угарском која је проценила да ће „за Монархију бити немогуће задржати југословенске покрајине ако на Балкану постоји снажна Србија“. Због тога је бечка дипломатија безуспешно покушавала да преко ревизије Букурешког мировног уговора ослаби Србију, тражећи за Бугарску Кочане, Штип, Радовиште и граничну исправку на Брегалници, са образложењем да та граница угрожава сигурност Софије од 1908. године у аустријској политици.

Млади људи су у борби потпуно следили пример људи из Италије, о којима су читали и слушали, а Мацини и његова *Млада Италија* су постали и идеали тадашње српске омладине. Уз те италијанске примере су били и руски тако да су, поред превођења, читања и објашњавања Мацинијевих списа, сви млади ђаци у Босни читали и руске револуционарне писце, одушевљени њиховим пожртвовањем.¹¹⁸ Атмосферу за разрачунавања путем атентата су стварали и атентат у мађарском Парламенту и покушај атентата на комесара у Загребу, а који је требало да оживе дух борбености у народу и буду страх властодршцу. У таквом расположењу је стигла вест да у Босну долази Франц

¹¹⁴ *Исто*, 45.

¹¹⁵ Владимир Вучковић, *нав. дело*, 98.

¹¹⁶ Милош Јагодић, *нав. дело*, 20–21.

¹¹⁷ *Исто*, 17–19.

¹¹⁸ Владимир Ђоровић, *Илустрована историја Срба*, 112.

Фердинанд, наследник престола и врховни шеф војске, а који није био на добром гласу јер је био клерикално настројен, врло ускогруд, неповерљив, а знало се и да није марио за Србе, што је скупа било довољно да млади људу баш њега изаберу као мету, желећи да њиме погоди и цео режим Аустрије.¹¹⁹ Одлуку да изврше атентат на Франца Фердинанда донело је неколико омладинаца из Босне и Хрцеговине, а само су за оружје ушли у везу са две-три особе из Црне Горе. Атентат је извршен на Видовдан. Први атентат, који је извршио Недељко Чабриновић, није успео, а кад се престолонаследник враћао из градске већнице и пошао да отвори нови музеј, други атентат је извршио Гаврило Принцип, чији су меци смртно ранили Франца Фердинанда и његову супругу.¹²⁰

Бечки кругови су од првог дана били решени да овај атентат искористе за своје старе планове. Србију је требало оптужити као виновника за тај случај, који је био осуђиван и начелно као средство политичке борбе и посебно као убиство човека који је мислио да преуреди Дунавску монархију и да реши југословенско питање.¹²¹

Српској влади је 23. јула Аустро-Угарска поставила неприхватљив ултиматум са роком за одговор од 48 сати.¹²² Никола Пашић је поводом телеграма којим Монархија објављује Србији рат, изјавио: „Аустрија нам је објавила рат. Наша ствар је праведна. Бог ће нам дати победу.“ Мобилизацији се одазвао највећи број војних обвезника у Србији. Престолонаследник Александар у свом ратном прогласу подсетио је да је Аустро-Угарска „пре тридесет година заузела српску Босну и Херцеговину“ да би их „пре шест година коначно и бесправно присвојила“ и позвао народ да брани „свом снагом своје огњиште и српско племе“.¹²³

Уочи анексије Босне и Хрцеговине, у аустријским дипломатским круговима се тврдило да Беч неће успети да осигура сигурност својих јужних граница „ако се не решимо да зло зграбимо у корену и ако не учинимо крај великосрпским сновима

¹¹⁹ *Исто*, 113.

¹²⁰ Војислав Ј. Вучковић, *Унутрашње кризе Србије и Први светски рат*, Историјски часопис 14–15, Београд, 1963–1965, 192.

¹²¹ *Исто*, 195.

¹²² У одговору на ултиматум одбијен је само шести услов – да делегирани истражни органи хабзбуршке полиције на српској територији са српском полицијом трагају за сукрвицама за сарајевски атентат (*Исто*, 248).

¹²³ Милош Јагодић, *нав. дело*, 22.

будућности“¹²⁴. Лекса Ерентал је 5. септембра 1908. године у разговору са Шеном, немачким државним секретаром спољашњег уреда поновио више пута истицањ став о Србији, то јест да „намерава потпуно уништити српско револуционарно гнездо“, односно да је спреман да Србију уступи Бугарској „што би за Аустро-Угарску донело и ту значајну корист, да има као суседа једну државу са утврђеном етнографском границом“.¹²⁵ Према томе, план највиших државних, дипломатских и војних кругова Аустро-Угарске монархије је био да Србију треба посвађати са суседима, Црном Гором, Албанијом, Бугарском, затим је изоловати, представити је као револуционарни центар, дискредитовати је пред Европом и на тај начин оправдати све ригорозне мере које против ње треба предузети, а оне су у крајњем циљу подразумевале нестанак самосталне Србије.¹²⁶

Непријатељство Конрада Хецедорфа према Србији не само да није смањено него је након Букурешког мира у лето 1913. године порасло. У разговору са Трајтлером, саветником немачког цара Вилхема, 23. августа 1913, поновио је свој план о важности прикључења Србије Аустро-Угарској, а ако то не успе онда је требало „свесно припремити рат“¹²⁷.

Током 1914. године, у две Аустро-Угарске офанзиве, српска војска је успела да се одбрани, али је претрпела огромне губитке. Број од 250.000 војника је више него преполовљен јер је погинуло или рањено њих 132.000. Последица ратних разарања и пргона било је 596.000 избеглица које су се повукле у унутрашњост Србије. Победама српске војске на Церу и Колубари обезбеђена је стабилизација фронта на Дрини и Сави и десетомесечно затишје.

„Начин вођења рата против Србије јасно је показао да се ради о покушају потпуног уништења српског отпора и дефинитивног затварања српског питања на Балкану.“¹²⁸ За време краткотрајне Аустро-Угарске победе на српској територији крајем 1914. године цивилно становништво било је изложено најстрашнијим ратним злочинима. Срби у Војводини, Босни и Херцеговини и Хрватској били су, уз дозволу власти, мучени,

¹²⁴ Војислав Ј. Вучковић, *нав. дело*, 193.

¹²⁵ *Исто*, 185.

¹²⁶ *Исто*, 198.

¹²⁷ *Исто*.

¹²⁸ Душан Батаковић, *нав. дело*, 253.

прогањани, убијани, интернирани у логоре. Упоредо с тим, систематски се радило на затирању српске културе и националног осећања. Поред забране штампања српских листова и отпуштања Срба из културних институција, хрватска влада је октобра 1914. године забранила употребу ћирилице, а у Тузли и Мостару су затворене српске гимназије.

I ДЕО

Политички профил Стојана Новаковића

У низу истакнутих људи биографе могу привући две врсте личности. Једној се живот одвија у бурним, спектакуларним временима у којима долазе до изражаја њихове посебне особине и вредна постигнућа. Сложеност догађаја, карактер и радња узбуђују и биографа и читаоца својом ватреношћу и драмом. Другој врсти истакнутих људи припадају трудбеници чији се живот и рад одвијају по устаљеном, равномерном ритму који их прати током целог века. Њихов успех је резултат организоване и одмерене делатности. Биографија ових људи је наизглед мање узбудљива, али је наслеђе које су оставили потомству подједнако значајно.

Стојан Новаковић је припадао овој другој врсти људи. Његов се живот одвијао без већих потреса, непрекидном узлазном линијом. Као шеснаестогодишњак објавио је 1858. године свој први научни рад.¹²⁹ У току следећих педесет година његова библиографија обухватила је око четири стотине научних радова и саопштења, међу њима педесетак књига. Ако бисмо хтели да се упустимо у игру статистике, његов научни производ би изнео просечно једну књигу годишње и осам научних студија. Он сам обавио је посао за који би био потребан један научни институт. Дугогодишњи председник Српске краљевске академије наука, Новаковић је био патријарх модерне српске историографије.¹³⁰ Али то није било све јер је поврх тога био активан у политици своје земље. Као вођа Напредне странке Новаковић је у два маха био председник владе, пет пута министар и током дванаест година представљао је своју земљу као посланик у Цариграду, Паризу и

¹²⁹ Љиљана Пузовић, *Стојан Новаковић (1842–1915), поводом стогодишњице упокојења*, Археографски прилози, 37, Београд 2015, 295. Из тог периода датирају његови први радови, објављени у ђачким и омладинским часописима – у земунској *Подунавки* (1858) и рукописном листу *Оценитељ*, који је покренуо исте године, са школским другом Костом Поповићем.

¹³⁰ Стојан Новаковић је у Српску Краљевску Академију примљен 5. априла 1887. а њен председник био је у периоду од 1. фебруара 1906 до 4. фебруара 1915. (https://www.sanu.ac.rs/sanunov/predsednici_stojan_novakovic.asp. Приступљено 19. јула 2017)

Петрограду. Као председник владе озаконио је неколико законских нацрта, реформисао просвету у Србији, саставио нацрт једног устава и издао стотине уредби и декрета. После Другог светског рата основан је у Српској академији наука и уметности посебан одбор за сређивање и проучавање хиљаде писама из Новаковићеве преписке са колегама и пријатељима у којој је расправљао о научним питањима и политичким догађајима. Човек не може да се не запита где је налазио време и енергију за овако обимну и разноврсну делатност. Одговор је у ствари једноставан. Новаковић би сео за свој радни сто у осам часова изјутра и одвајао се од њега у шест часова увече. То је радио свакодневно у току педесет година. На Балкану постоји само један научни горостас са којим се Новаковић може поредити, Николае Јорга, румунски историчар и политичар. У извесном смислу Јорга је надмашио Новаковића, али је у томе раду имао за собом читав један институт који му је стајао на располагању.¹³¹

Новаковић је рођен 1842. године у Шапцу, у скромној занатлијској породици чији су преци дошли у Србију из Босне или Херцеговине.¹³² По свршеној основној школи и гимназији у Шапцу, прешао је у Београд где је на Лицеју студирао права и филозофију. По дипломирању 1863. године одбио је да настави студије у иностранству, што је било неуобичајено за младића његове генерације, и ступио је у државну службу.¹³³ Ова одлука се двоструко одразила у његовом животу. С једне стране, он је модерну Европу прихватио рационално и посредно кроз књигу уместо да је пригрли емоционално у непосредном додиру. Међутим, недостатак знања страних језика надокнадио је касније, у зрелом добу, када је неуморном енергијом савладао пропуст младости.

У том раном добу два утицаја су била одлучујућа у развоју младог Новаковића. Први је био утицај његовог професора, чувеног научника Ђуре Даничића, који је одмах уочио таленат младог студента, подстицао његов рад и храбрио његова истраживања. Други је био талас национализма и романтизма Уједињене омладине српске и одјек који је италијанско и немачко уједињење имало међу Србима. Док је Даничић благотворно деловао на Новаковићев научни развој, утицај Уједињене омладине изражен је у емоционалним изливима који су били супротни његовој рационалној природи.¹³⁴

¹³¹ Димитрије Ђорђевић, *Портрети из новије српске историје*, Београд, 1997, 120.

¹³² Милета Ст. Новаковић, *Споменица Шабачке гимназије 1837–1937.*, Шабац, 1938, стр. 135–136.

¹³³ *Исто*, 139; Љиљана Пузовић, *нав. дело*, 291.

¹³⁴ Димитрије Ђорђевић, *нав. дело*, 123.

Новаковић је заменио своје крштено име Коста, које наводно није било српско, именом Стојан, које је наводно српско и одао се писању романтичних састава и сентименталних песама у којима је ратовао са „крвожедним Турчином“.¹³⁵ Пошто је промашио у песништву и дошао себи, Новаковић се окренуо свом стварном животном позиву, науци, истраживању и писању. Све до смрти 1915. године имао је три велике љубави: науку, националну политику и дипломатију.

Научну каријеру Новаковић је започео као филолог, затим је пригрлио историју књижевности да би се коначно определио за историју. Када се уплео у политички живот, бавио се уставним правом и савременим националним и политичким питањима.

Новаковићева активност развила се у времену у коме се у Србији шездесетих година 19. века рађало интересовање за културну историју. Следбеник Вука Караџића Ђуре Даничић, филолог бечке школе и руских позитивиста, заинтересовао је Новаковића за књижевне студије. Било му је свега двадесет и пет година када је 1867. године објавио *Историју српске књижевности*, коју је касније проширио и допунио у другом издању 1871. године.¹³⁶ Тачно је да се у свом раду користио претходним проучавањима чувених слависта Павела Шафарика, Ватрослава Јагића и Ђуре Даничића. Али је исто тако његова студија била прва те врсте у Србији. У том погледу Новаковић је заорао прву бразду у студије историје српске књижевности, као што је то Вук учинио са граматиком српског језика или Јован Рајић са историографијом. Упоредо с тим, Новаковић је у двадесет и седмој години живота саставио прву српску библиографију радова објављених од 1741. до 1867. године.¹³⁷ Признање за његов рад је пристизало. Новаковић је био изабран за члана Српског ученог друштва, потом за дописног члана Југословенске академије наука и умјетности у Загребу и за редовног професора Велике школе, претече српског Универзитета у Београду.¹³⁸

¹³⁵ Врло често су Цинцари мењали имена: Аликабијад Нуша је постао Бранислав Нушић, Иполит је постао Владан Ђорђевић а Коста – Стојан Новаковић. О овој тематици писали су Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић, биографија поузданог обреновићевца*, Београд 2007, 20 и Небојша Ozimić, *Cincari Niša*, Niš, 1999, 15.

¹³⁶ Љиљана Пузовић, *нав. дело*, 295.

¹³⁷ Димитрије Ђорђевић, *нав. дело*, 118.

¹³⁸ За редовног члана Српског ученог друштва Стојан Новаковић је изабран је децембра 1865, а за секретара 1867. године. Дописни члан Југословенске академије знаности и умјетности у Загребу постао је 1870. Године а чланом Српске краљевске академије 1887. (https://www.sanu.ac.rs/sanunov/predsednici_stojan_novakovic.asp. Приступљено 19. јула 2017).

Главни Новаковићев рад на историографији тек је био пред њим и он ће чинити најважнији део његових студија. Од четири стотине радова које је 1921. године набројао Станоје Станојевић, сто деведесет је било из области историје, историјских извора, историјске географије, хералдике, нумизматике, као и друштвене, политичке и културне историје његовог народа.

„Новаковић је пришао историји кроз њене изворе. Деценијама је сакупљао, тумачио и разјашњавао историјске изворе у деведесет студија које су се односиле на средњовековне повеље, хагиографије апокрифне списе, хронике, путописе и законе. У тим радовима користило му је знање филолога као и до ситничавости педантна стрпљивост у анализи. Новаковићево издање и коментари 'Душановог законика' и 'Законских споменика српских држава средњег века' били су и остали неопходни приручник свим истраживачима средњовековне српске историје до данас.“¹³⁹

Од проучавања извора Новаковић је прешао на историјску географију, поље које је такође захтевало акрибичност и педантност. Пре Новаковића српска историја лебдела је у ваздуху и њему је намењено да буде први који ће је спустити на земљу и дати јој географски оквир. Тиме је уједно постао родитељ дисциплине историјске географије у Србији, напоредо са великим историчарем чешког порекла Константином Јиречеком и својим савремеником Љубом Ковачевићем.¹⁴⁰ Новаковић је разграничио територију прве српске државе под Стефаном Немањом, описао је српску област у 10. и 12. веку, области врањског поморавља у 14. и 15. веку и расправљао је о средиштима српске државе и њене управе у време Немањића.¹⁴¹

Покушајем да испита и омеђи пространство и управу средњовековне Србије, Новаковић је припремио полазиште за свој главни продор у њену историју. Тежњу проучавања и истраживања усмерио је на два пространа временска раздобља: на развој српског народа и његове државе у средњем веку и на обнову модерне српске државности у 19. веку. Два су поглавља средњовековног српског развоја привукла његову пажњу, оба драматична сваки на свој начин: раздобље успона државе и раздобље њене пропасти под

¹³⁹ Димитрије Ђорђевић, *нав. дело*, 118.

¹⁴⁰ Стојан Новаковић, *Списи из историјске географије*, Београд, 2012, 46–50.

¹⁴¹ М. Николић, *Стојан Новаковић као сакупљач старих србуља*, Библиотекар 4-6, Београд, 1979, 306–307. О објављеним радовима видети следеће библиографије Стојана Новаковића: *Библиографија списа Стојана Новаковића*, Годишњак Српске краљевске академије 24 (1911) 316–409; Радован. Димитријевић, *Прилози библиографији радова С. Новаковића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 24, Београд, 1958, 201–218.

надирућим отоманским таласима.¹⁴² Од свих радова које је објавио можда се највише истиче студија о српском средњовековном селу и сељаштву. Описујући народ и земљу у старој српској држави, Новаковић је расправљао о владарима и властели, о феудалном селу, патријархалним традицијама, проблему тржишта и трговине, градовима и својини. За време боравка у Цариграду писао је ужурбано о српско-турским односима у 14. и 15. веку, књигу која је била необично популарна у његово време, али нешто превазиђена у савременој историографији.¹⁴³ Слично је било и са неким другим студијама које је објавио о том раздобљу.

Иако је још у младости објавио превод историје о српском устанку 1804. године, Новаковић се посветио модерној српској историји тек у каснијим годинама живота, подстакнут годишњицом устанка 1904. године. Тада је у невероватно кратком времену од четири године написао и објавио пет књига у којима је расправљао о турском царству уочи устанка 1774–1804. године, о устанку на дахије 1804. године и васкрсу српске државе, мировним преговорима устанка са Турцима 1806/1807. године и уставном питању и законима Карађорђевог доба.¹⁴⁴ Ови радови, који су укупно сабрани изнели око хиљаду и шест стотина страница, писани су у време његовог боравка и дипломатске активности у Петрограду где је заронио у руске архиве. У њима је расправљао о трима битним питањима српског развоја: о унутрашњој кризи отоманске управе, борби сељаштва против феудалног угњетавања и политици сила у Источном питању.¹⁴⁵ Главни разлог устанку Новаковић није тражио у национално ослободилачкој идеологији која се касније развила у српском покрету, већ је узроке нашао у очајном положају српског сељака под турском управом. Новаковић је схватио значај Карађорђевог централизације власти ради изградње државе у сукобу са локалним тежњама обласних вођа.¹⁴⁶

Новаковић није написао мемоаре, али је оставио сведочанство о кризама и политичким догађајима у којима је лично и непосредно учествовао. Писао је о српско-бугарском рату 1885. године, о кризи узрокованој аустријском анексијом Босне и

¹⁴² Димитрије Ђорђевић, *нав. дело*, 121.

¹⁴³ Стојан Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1904.

¹⁴⁴ Стојан Новаковић, *Ичков мир. Покушај непосредног измирења Србије и Турске 1806–1807*, Београд, 1903; исти, *Васкрс државе српске. Политичко историјска студија о Првом српском устанку*, Београд, 1904.; исти, *Устанак на дахије*, Београд, 1904; исти, *Турско царство пред Први српски устанак 1780–1804*, Београд, 1906; исти, *Уставно питање и закони Карађорђевог времена*, Београд, 1907.

¹⁴⁵ Димитрије Ђорђевић, *нав. дело*, 119.

¹⁴⁶ Овим проблемом се нарочито бави у делу *Уставно питање и закони Карађорђевог времена*.

Херцеговине 1908. године и опширно је приказао двадесетогодишњу борбу за уставност у Србији 1883–1903. године.¹⁴⁷ Олимпијски узвишен, покушао је да сачува непристрасну улогу историчара који о себи говори у трећем лицу. Наравно, као што је често случај са личним казивањима, није у томе увек био успешан.

Целокупни Новаковићев рад дело је једног полихистора. Продирао је у многе научне дисциплине и захватао дуга историјска раздобља. У томе је користио једну предност и уједно био њена жртва. Предност је лежала у девичанској невиности српске историографије која је била скоро нетакнута пре њега. Где год би заорао у богато поље српске прошлости наишао би на богату руду. Благодареви томе могао је широко заћи у главне и битне односе српске историје, остављајући следбеницима да расправљају појединости. Међутим, богатство материје имало је и своје наличје. Оно је наводило Новаковића на површински коп, уместо да га вуче у дубину. То је била цена коју је платио својој продуктивности и створеном односу квантитета према квалитету. Један од његових млађих савременика и поштовалаца, Слободан Јовановић, сликовито је приметио да је Новаковић свако вече доносио из своје радне собе нову студију под мишком.¹⁴⁸ Привлачност учестале научне производње, као ознака стално активне мисли, лишила га је у извесној мери маштовитих узлета у области претпоставки, нагађања и људске тоpline. Његово писање је било обилно, егзактно и суво. Према Павлу Поповићу, Новаковић је као наставник био сувопаран, а као политичар дидактичан.¹⁴⁹ Французи кажу да је стил огледало човека. Новаковић је био крупан, кошчат и погрбљен услед година згрчених над писаћим столом. Његов стил подсећао је на његов телесни склоп: био је фактографски тежак и развучен. Новаковић је надокнађивао недостатак уметничке маште и реторике својим урођеним осећањем за историју и способношћу да продре у срж предмета који је проучавао.

Новаковић није био зачетник критичке школе у српској историографији. То је био његов претходник Иларион Руварац (1832–1905. године), који је први почео немилосрдну

¹⁴⁷ Стојан Новаковић, *Бугарско-српски рат и оновремене кризе 1885-1886*, Годишњица Николе Чупића, књ. XXVII, Београд 1908, 1- 59; исти, *Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903. Историјско мемоарске записке о томе времену и постању и практиковању устава од 1888. и 1901*, Београд 1912.

¹⁴⁸ Слободан Јовановић, *Стојан Новаковић – личне успомене*, Споменица Стојана Новаковића, Београд, 1921, 84.

¹⁴⁹ Павле Поповић, *Млади Новаковић (1842 - 1873)*, Споменица Стојана Новаковића, Београд, 1921, 41–43.

борбу са митовима који су изопачили историјску истину.¹⁵⁰ Новаковић је писао стопама великог калуђера, али његова критика епске народне традиције није била до те мере радикална. По природи он није био ратоборан и оран за расправу као Руварац. У ствари, Новаковић је припадао генерацији надахнутој национализмом шездесетих и седамдесетих година и дубоко прожетој народном традицијом. Он се није могао сасвим одвојити од својих младалачких радова о српској народној поезији и остао јој је одан не као научник већ као српски родољуб. Занимљиво је приметити да је критичка ревизија српске историје настала истовремено када и српска национална ренесанса.¹⁵¹ Обе су биле међусобно условљене уласком у модерну епоху. Новаковић је као научник прихватио нову критичку школу, али је у ревизији оцене народне традиције тражио средњи пут. Наш несумњиво највећи савремени полихистор Радован Самарцић то је разумео. У споју мита и истине, писао је Самарцић, Новаковић је „видео не само скуп лица, догађаја и појава, сагледаних под светлошћу историјске истине, него и прикупљање у народу оне духовне снаге која ће касније бити самосталан чинилац у његовој борби за одржавање и препород“¹⁵². Као историк и патриота, Новаковић је био свестан потребе његовог народа да тражи ново са ослоном на прошлост. Ради истине и народног успона требало је одвојити мит од стварности, разликовати нове циљеве од застарелих снова. Али је такође постојала опасност да стварност лишена снова може угрозити будућност.

Историчари су одали пошту Новаковићевом делу, али су га и критиковали. Константин Јиречек, Михаило Гавриловић и Станоје Станојевић указивали су на жустрину у писању, недовољну употребу извора и недостатак синтезе.¹⁵³ Чубриловић и Ћоровић су му пребацивали преношење садашњости у прошлост. Радован Самарцић га је дубоко ценио и сматрао једним од последњих полихистора у Срба.¹⁵⁴ Сви заједно одали су признање ширини и дубини његовог рада.

Под утицајем Европе и сходно степену сопственог развоја, српско друштво ушло је последњих деценија 19. века у раздобље оштре политичке поларизације и домаћих сукоба. У тако заоштреној клими интелектуалцу је било скоро немогуће да остане по страни.

¹⁵⁰ *Енциклопедија српске историографије* (приредили сима Ћирковић, Раде Михаљчић), Београд, 1997, 345

¹⁵¹ Димитрије Ђорђевић, *нав. дело*, 122.

¹⁵² Радован Самарцић, *Стојан Новаковић из српске историје*, Српска књижевност у сто књига, књ. 63, Нови Сад 1972, 29.

¹⁵³ Станоје Станојевић, *Историјски рад Стојана Новаковића*, Споменица Стојана Новаковића, Београд, 1921, 52.

¹⁵⁴ Радован Самарцић, *нав. дело*, 28–31.

Човек Новаковићевог положаја и угледа подлегао је зову политике у коју се уплео као један од оснивача Напредне странке и њен вођа.¹⁵⁵ Његова политичка уверења изражавала су умерени конзервативизам, патриотизам и реформизам по угледу на образац узет из Западне Европе.

Новаковић је политици приступио као историк, што је за његову каријеру политичара било и повољно. Историчар је политичару дао ретроспективни поглед на национална питања и разумевање за историјску узрочност. Међутим, овај историчарски поглед у прошлост лишио је политичара динамичног прихватања промена његовог доба. Није случајно да је добар део историчара конзервативно задојен. Новаковић је имао сувише знања да би могао бити фанатик, али политика је захтевала више занетости него знања. Ушанчен иза свог писаћег стола, Новаковић је очекивао да ће политика следити његову схоластичку мудрост. „После једне скупштинске дебате рекао је Слободану Јовановићу да је снага његове истине била тако јака да су јој се морали повинovati чак и његови противници.“¹⁵⁶

Новаковићева политичка филозофија развила се под утицајем двојства европског модернизма и домаћег традиционализма коме су били изложени интелектуалци његове генерације.¹⁵⁷ Продор Европе и модерних утицаја изазвао је отпор старих друштвених схватања, слично физичком одбацивању пресађеног страног тела. Сукоб је изазвао страх од новине и оклевање у њеном прихватању. Новаковић је веровао у предност уставности, законитости и демократије, али се бојао ниског степена образовања и политичког неискства његових сународника као предуслова за њихову примену. Демократија подразумева владавину већине. У Србији је већину чинио сиромаштвом радикализован, историјом измучен, неписмени сељак који је у политику унео страст пробуђење народне масе.¹⁵⁸ Новаковић је начелно заступао реформе у западњачком духу, али је у њиховој примени одбијао да се повинује радикалској сељачкој већини. У писму једномишљенику Живојину Перићу 1907. године Новаковић је објаснио своје политичке идеје о одржању реда и мира, законитости, жртвовању малих интереса општој дисциплини, преданости

¹⁵⁵ Димитрије Ђорђевић, *нав. дело*, 119.

¹⁵⁶ *Исто*, 117.

¹⁵⁷ Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветог века: од прогласа независности Србије до абдикације краља Милана, 1878–1889*, књ. 2, Београд, 1924, 150–153.

¹⁵⁸ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд, 1884 доноси статистичке податке који иду у прилог наведеној тврдњи: низак ниво образовања великог броја становника Србије са грађанском и политичком елитом која је тек почела да се формира нису били пријемчиви за реформаторске идеје Стојана Новаковића.

послу, верности задатој речи и закону и реформи кроз еволуцију.¹⁵⁹ Ништа није могло бити опречније упаљеној српској политичкој позорници.

Удаљен од уличне галаме, усамљен у свом кабинету, Новаковић је личио на продуховљеног аристократу занетог вишим вредностима. Никада није имао високо мишљење о српским политичким странкама.¹⁶⁰ У књизи о двадесетогодишњој борби за уставност у Србији, која је добрим делом била и његова политичка исповест, Новаковић се обрачунао са политичким странкама оптужујући их да се не заснивају на начелима и да више личе на дружине које само називом одговарају европској политичкој терминологији.

Према Новаковићевој дефиницији у странкама је помућена разлика између конзервативаца и либерала, јер међу првима има много ових других и обратно. Округе у Србији Новаковић је поредио са отоманским пашалучима под Махмудом II и само је требало да једни другима објаве рат па да сличност буде потпуна. Лишен дворске услужности, професор Новаковић се према краљу понашао као да је овај био његов ученик, особина која није одговарала личном режиму у Србију с краја 19. века.

¹⁵⁹ <http://www.tvorac-grad.com/knjige/dimitrije/stojan.html> приступљено 19.7.2017.

¹⁶⁰ Димитрије Ђорђевић, *нав.дело*, 123.

Улазак Стојана Новаковића у политику

Стојан Новаковић, угледни српски филолог и историчар, државник, политичар и дипломата, проистекао је из оне генерације српске омладине која је шездесетих година 19. века показала амбиције да се укључи у политику Србије и допринесе испуњењу давнашњих тежњи које су се тичале ослобођења и уједињења српског народа. Био је један од организатора патриотске организације Уједињена омладина српска, која је имала за циљ да шири напредне идеје и подстиче буђење народне свести.¹⁶¹ Прихватио је политику кнеза Михала и његовог министра Илије Гарашанина која је била за сарадњу балканских држава и уопште ишла на повезивање јужнословенских народа. После смрти кнеза Михаила, када су српске власти показале мање интереса за рад на националним задацима земље, почео је да се активно бави политиком. Томе је допринело и успостављање Народне скупштине на основу Устава из 1869. године и отпочињање партијских борби у Србији. Ушао је у редове либерала, а 1873. године постао је министар у влади Јована Ристића.¹⁶²

Многи представници званичне српске политике били су у то време окренути Русији. И сам Новаковић, као и више учесника омладинског покрета, био је присталица заједничке борбе балканских Словена и, разуме се, уверен у помоћ Русије у њиховом ослобођењу.¹⁶³ Новаковић је још као млад човек написао 1862. године у новосадској *Даници* да сви Словени морају тежити да стекну своју самосталност. За њега се, међутим, једино постављало питање: „Јесу ли Руси верни помагачи словенским народима у природној њиховој тежњи која им допаде по времену, у којем су, или се само намећу Словенима осталим за учитеље тежећи за старешинством?“¹⁶⁴ Известан опрез, који се у томе осетио код њега, био је подстакнут књигом *Србима. Посланица из Москве* (Лајпциг 1860. године), која је почетком 1861. године стигла у Србију, као и писањем руског

¹⁶¹ Василије Ђ. Крестић, *Аустроугарска грађа о уједињеној омладини српској*, Нови Сад, 2015, 32

¹⁶² https://sh.wikipedia.org/wiki/Stojan_Novakovi%C4%87 Приступљено 17. јула 2017.

¹⁶³ *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије III-II (1874-1878)*, приредио Климент Цамбазовски, Београд 1984, 185–190.

¹⁶⁴ *Даница* 1, Нови Сад, 10. јануар 1862, 12–13.

словенофила Ивана Аксакова у московском листу *Денé*.¹⁶⁵ Руска посланица била је написана на руском и српском језику, а потписало је једанаест угледних руских књижевника словенофила. У њој се саветовало Србима да се чувају „дружбе“ са неправославним народима Европе, јер они словенски народи који су то учинили, као Чеси и Пољаци, пали су под њихову власт. Србима је заправо било упућено упозорење да не верују западним народима и да остану верни православљу и Словенству. Стојан Новаковић је, као усталом и Ђура Даничић, негативно оценио ту књигу назвавши је примером културног реакционарства и „плитког размишљања“ која не води напретку.¹⁶⁶ А Иван Аксаков, који је био један од потписника споменуте „Посланице“, написао је у листу *Денé*, у октобру 1861. године, да ће будућа духовна и политичка самосталност Словена бити „под окриљем моћних крила рускога орла“.¹⁶⁷ Новаковић се, услед таквог писања, јавно запитао: „Због чега је као услов за словенску самосталност потребно окриље Русије?“¹⁶⁸

Устанак Срба у Босни и Херцеговини 1875. године и потом Велика источна криза (1875–1878. године) у којој су се нашле војнички уплетене Србија, Црна Гора и Русија означили су прекретницу у спољно-политичкој оријентацији већине српских политичара, па и самог Новаковића.¹⁶⁹ Резултати кризе, садржани у одлукама Берлинског конгреса 1878. године, изазвали су, наиме, велико разочарење у Србији, и то код свих слојева друштва. Србији је признато извесно проширење на југоистоку, али је то било далеко мање од очекиваног.¹⁷⁰ Аустро-Угарска је добила значајну предност. У Србији су, међутим, били огорчени на Русију. Руси су још у прелиминарном мировном уговору који су са Турском закључили у Сан Стефану наглашено подржавали бугарске интересе и идеју

¹⁶⁵ А.С.Хомјаков је аутор посланице. О делу Ивана Аксакова http://az.lib.ru/a/aksakow_i_s/ Приступљено 17. јула 2017.

¹⁶⁶ Стојан Новаковић, *Белешке о Ђ. Даничићу. Прилог к историји српске књижевности*, Годишњица Николе Чупића, Београд, 1886, 466-471; *Ситнији списи Ђ. Даничића*, I, Критика, политика, историја књижевности, изд. СКА, Сремски Карловци, 1925, 266–289, 304–305.

¹⁶⁷ http://dugward.ru/library/aksakovy/iaksakov_istoricheskie_sudby.html Приступљено 19. јула 2017.

¹⁶⁸ Даница I, Нови Сад, 10. јануар 1862, 12–13.

¹⁶⁹ Сузана Рајић, *Спољна политика Србије, између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд 2015, 67-80; *Војна Енциклопедија*, I, Београд, 1970, 756–759.

¹⁷⁰ И. В. Козьменко, *Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917*. Москва, 1952.

Целокупан текст Берлинског конгреса је на странама 181 -207. Одредбе везане за Србију су у члановима 34–42

стварања велике Бугарске.¹⁷¹ На Берлинском конгресу руски преговарачи су се залагали да извесне новоослобођене територије припадну аутономној Бугарској. Велики део српских политичара који су пре конгреса били више наклоњени Русији, окренули су се ка Аустро-Угарској.¹⁷² И званична политика Србије променила је смер препустивши се потпуно Аустро-Угарској. Србија је на основу закључених конвенција постала део економске сфере Аустро-Угарске, а потписивањем Тајне конвенције 1881. године, по одобрењу кнеза Милана Обреновића, ушла је и у њену политичку сферу добивши као награду да се 1882. године прогласи краљевином.¹⁷³

Стојан Новаковић је пре Берлинског конгреса био одан свесловенском повезивању, па је и разумљиво да му је од свих великих сила била најближа Русија. Био је зато близак русофилски оријентисаним либералима Јована Ристића који су се истовремено залагали и за појачани културно-просветни и национални рад у Турској где је живео знатан број неослобођених Срба. Као министар у влади Јована Ристића помагао је унапређење школства међу прекограничним Србима, отварањем школа, слањем књига, учитеља и свештеника. Његове пошиљке стизале су и у најудаљеније босанско-херцеговачке крајеве. Крајем 1873. године одвојио се од либерала и пришао конзервативцима.¹⁷⁴ После Берлинског конгреса он је са неколико младих људи учествовао у доношењу програма Српске напредне странке, а 1881. године се непосредно ангажовао и у њеном организационом оснивању. Као министру просвете у напредњачкој влади Милана Пироћанца (1880–1883. године) пало му је у задатак да стави под контролу српску цркву на челу са митрополитом Михајлом и да сузбије њену активност која се, како се оцењивало, косила са државним интересима.¹⁷⁵ Познато је било да се митрополит Михајло није мирио са окупацијом Босне и Херцеговине него је био чврсто опредељен за очување блиских односа са прекодринским Србима, а уз то је, верујући у идеје панславизма и у подршку Русије, одржавао везе са званичним и незваничним круговима у Петрограду.

¹⁷¹ Јован Авакумовић налази у одлукама Сан Стефанског конгреса наглу промену у спољној политици књаза Милана Обреновића : „Нисам од оних, који би одобрио кнезу Милану његову аустрофилску политику. Ну према онаквом понашању Русије спрам Србије, могу да разумем да је кнез Милан, немајући потпоре у Русији, могао мислити да ће за Србију бити корисно наслањање на Аустрију" Архив српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ) Историјска збирка, бр. 9287/III).

¹⁷² *Србија 1878*, документи, приредили Михаило Војводић, Драгољуб Р. Живојиновић, Андреј Митровић, Радован Самарџић, Београд 1978, 322–340.

¹⁷³ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 143.

¹⁷⁴ *Исто*, 166.

¹⁷⁵ *Исто*, 167.

Аустро-Угарски државници су због тога вршили снажан притисак да се митрополит Михајло смени са места поглавара Српске православне цркве. Разумљиво је зато да се спор између владе и цркве, који је отпочео у априлу 1881. године због високих такса наметнутих цркви, и био праћен разменом оштрих писама између министра просвете Стојана Новаковића и митрополита Михајла, окончао указом кнеза Милана о митрополитовом „разрешењу“. Митрополит је отишао у Бугарску, потом у Русију, где је остао до 1889. године, одакле је писмима која је упућивао својим приврженицима критиковао ослањање Србије на Аустро-Угарску што је узимао као резултат политике напредњачке странке.¹⁷⁶ Разуме се, то је био само још један „допринос“ неповољном развоју односа између Русије и Србије, а исто тако и непопуларности Новаковића у Петрограду. Главни спољнополитички задаци Србије, који су увек били усмерени ка европској Турској, мировали су после Берлинског конгреса све до образовања владе Милутина Гарашанина у фебруару 1884. године.¹⁷⁷ С обзиром на то да се Србија због присуства аустроугарских трупа у Босни и Херцеговини више није могла ангажовати у том правцу Гарашанинова влада окренула се заштити српских интереса у Старој Србији и Македонији.¹⁷⁸ И сама Аустро-Угарска влада дала је извесне подстицаје да се Србија ангажује у том правцу и то из још неких разлога, а не само оног да би се одбила од Босне и Херцеговине. Радило се и о намери да би се тиме препречио пут ширењу бугарског простора и преко тога ширењу руског утицаја, и да би се заштравањем српско-бугарских односа утицало на разједињење балканских народа. Гарашанинова влада је, међутим, сачинила 1885. године план организованог рада у Турској преко црквених и школских установа као и будућих српских конзулата.

Иако је Стојан Новаковић врло брзо изашао из Гарашанинове владе, у којој је заузимао ресор министра унутрашњих дела, он је активно учествовао у формулисању неких од замишљених задатака из тог плана. У питању је било отварање владичанских места, покретање листа који би се штампао у Цариграду, као и реорганизација Министарства иностраних дела. Због заштравања српско-бугарских односа и избијања међусобног рата Србије и Бугарске у новембру 1885. године спровођење плана је одложе-

¹⁷⁶ АС, Фонд Поклони и откупи (даље: ПО), бр.34/6, 29.11. 1884 митрополит Михаило –епископу Мојсију

¹⁷⁷ Српске новине, 8. фебруара 1884.

¹⁷⁸ Момир Самарцић, *Делатност Милутина Гарашанина на организовању српске пропаганде у Старој Србији и Македонији 1885. године корени и план*, Историјски часопис, књ. LI, Београд, 2004, 110.

но за 1886. годину. Пошто је план подразумевао вођење далекосежних акција на најважнијим правцима српске спољне политике, краљ Милан Обреновић и Милутин Гарашанин послали су Новаковића у јесен 1886. године на место српског посланика у Цариграду.¹⁷⁹ Радило се о личности огромног знања о балканском простору и одлучног у опредељењу ка националним задацима, који је још као министар просвете ударио темеље просветне акције у Турској, па је зато и био најпозванији да се нађе на том месту. Новаковић је из Цариграда требало да обједини све акције проистекле из плана у чијем састављању је и сам учествовао. Заправо требало је да енергично организује српски народ у Турској и да га што тешње повеже са матицом.¹⁸⁰

Стојан Новаковић је отишао у Цариград са чврстим уверењем да свом тамошњем раду, и захтевима за које је требало да се избори, нађе подршку са стране. Није био сигуран у то одакле ће све моћи помоћ добити, и која ће сила бити спремна да је пружи, али је најпре рачунао да би то могла бити Русија. У то је веровао још када је свој излазак из Гарашанинове владе 1885. године „мотивисао жељом да краљ исправи своје одношаје са Русијом“¹⁸¹, односно да се спољној политици Србије одузме претерано наглашени „колорит аустрофилства“. Још је више у то био убеђен и због чињенице што су се 1886. године погоршале позиције Русије у Бугарској. На путу за Цариград, где је стигао у новембру 1886. године, сreo се у Солуну са руским конзулом Иваном Јастребовим од кога је у разговору чуо да је Русија погрешила што је после смрти кнеза Михаила покушала да центар свога утицаја створи на Цетињу, а после Берлинског конгреса у Софији.¹⁸²

Службовање у Цариграду донело је Новаковићу драгоцену искуства о држању великих сила и њиховој евентуалној помоћи Србији. У центру у коме су се укрштале све политике усмерене ка Балкану он се убрзо уверио да за спољнополитичке задатке своје земље не може да рачуна на подршку Аустро-Угарске. Та сила која је после 1878. године гурала Србију ка југу није уопште била спремна да укаже помоћ ниједном њеном захтеву у Цариграду. Као и сви напредњаци Новаковић се ранијих година залагао за аустрофилску политику своје земље, али је 1885. године својим изласком из Гарашанове владе показао да не треба затварати врата Русији. Тада се он, поред наведеног, залагао и за успоста-

¹⁷⁹ Михаило Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 24–25.

¹⁸⁰ *Исто*, 33–35.

¹⁸¹ Иван Мишковић, „Стојан Новаковић и Русија“, www.rapidshareserbia.com, 17.7.2015.

¹⁸² *Михаило Војводић, Путеве српске дипломатије*, 24.

вљање добрих односа са западним државама. Међутим, у Цариграду му је постало јасно да су не само Аустро-Угарска него и западне државе потпуно незаинтересоване за захтеве Србије.¹⁸³

Стојан Новаковић је у Цариграду видео да постоји јак утицај Русије. То га је потпуно убедило у потребу да Србија добије њену подршку код Порте и Патријаршије. У првом реду би то било неопходно у једном, за тамошњи српски народ, најважнијем питању: да се српски народ избори за одобрење за добијање неколико српских владичанских места, пре свега у Скопљу и Битољу. Пошто се могло очекивати да ће у вези с тим Бугарска пружити јак отпор, то је значило да би се претходно морала премостити та препрека која није била мала. У том циљу требало је најпре охладити поверење Руса у Бугаре, а то се није могло ни брзо ни лако. Штавише, по речима Стојана Новаковића, Руси су још од 1844. године у својој стручној литератури „заступали становиште да у Македонији живе Бугари“¹⁸⁴. А да би се то доказима оповргло требало је доста напора. Код руског посланства у Цариграду Новаковић у почетку није наишао на повољан пријем. По његовим речима руско посланство је, чим је он дошао у Цариград, „све учинило“ да му „отежа“ положај, али се он у свему томе „правио невешт“. „Уместо да примим борбу узалудну, неумесну и без резултата ја сам коректним понашањем довео посланство на коректно понашање,“ написао је Новаковић једном приликом у јануару 1888. године.¹⁸⁵ У ствари, хтео је у исти мах и да објасни да су извесне дојаве, које су из Цариграда стигле у Београд да је тобоже он заузимао непријатељско држање према Русији и руском посланству у Цариграду, најобичнија измишљотина. Откривљавање руског посланства према Новаковићу, самим тим и према ономе што је он заступао, ишло је постепено. Тек су од 1888. године у руском посланству почели да говоре о српској народности у Македонији.¹⁸⁶ На то су свакако утицали доста неуравнотежени односи са Бугарском после избора Фердинанда Кобуршког за кнеза.

Руским државницима, којима је било стало да се одржи мир на Балкану, све више је била привлачна политика Србије која је ишла за одржањем добрих односа са Турском и

¹⁸³ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 121.

¹⁸⁴ *Исто*, 119.

¹⁸⁵ АС Фонд Стојана Новаковића, бр.935, 19. јануар 1888. Цариград, С.Новаковић – Д.Франасовићу

¹⁸⁶ АС, Фонд Владана Ђорђевића, бр. 225, Цариград, 1.октобар 1891. С.Новаковић – В. Ђорђевићу.

била за сарадњу са балканским државама.¹⁸⁷ Највећи допринос промени држања Русије према Србији је, међутим, дала смена на врху Србије. Године 1889. краљ Милан, приврженик Аустро-Угарске, напустио је престо и Србију, а радикали предвођени Николом Пашићем преузели су скупштину и владу.¹⁸⁸

Пашић је у својству представника београдске општине крајем фебруара и почетком марта 1890. године боравио у Петрограду. Његов главни задатак био је да у име владе преговара о набавци наоружања за српску војску, али је требало и да код руских званичних кругова сондира терен да би се две епархије, у Скопљу и Призрену „отргле“ од Патријаршије, односно да би се уместо Грка на тамошње патријаршијске владичанске столице изабрали Срби. Руска влада дала је Пашићу обећање да ће њеном посланику у Цариграду Нелидову издати налог у смислу српских захтева, али да претходно о томе добије од њега детаљна обавештења.

Новаковић, међутим, није знао шта је Нелидов одговорио у Петрограду. Питао се, међутим, да ли је могуће да се Русија која је створила бугарску Егзархију може одмах против ње окренути, али му се чинило важним то што је руско посланство у значајној мери почело према њему показивати добро расположење. Па и онда када је руско посланство добило налог да код Васељенске патријаршије ради за српске владике било му је јасно да оно то неће чинити на штрб бугарских интереса нити одузимања бугарских владичанских места у Македонији. Нажалост, резултате ове тек успостављене сарадње Новаковић није сачекао. Радикали су га повукли у Београд у октобру 1891. године, али упркос томе он је био убеђен да се Србија мора убудуће ослањати на Русију.¹⁸⁹

Вративши се у Београд са сазнањем о односима снага у Цариграду и са представама које су биле другачије од оних са којима је тамо отишао Новаковић се неколико година није бавио спољном политиком него се више посветио раду у напредњачкој странци чији

¹⁸⁷ Михаило Војводић, *Стојан Новаковић*, 120.

¹⁸⁸ Јовану Авакумовићу је краљ Милан Обреновић следећим речима образложио своју абдикацију: " Један је узрок у томе, што му је већ досадила борба са престола, а, по својој прошлости и убеђењу, не може и неће, радикале да позове на власт. Други је узрок абдикације у томе, што абдикацијом може постићи да се једном курталише Наталије, која му је огорчила живот својим каприсима. Он се, истина, развео са Наталијом; али она, по сујети, неће му никад дати мира, док је он на престола, и док се она, дотле, може називати краљицом. А трећи и најглавнији узрок абдикације тај је, што се Русија и руски цар према њему не понашају пријатељски, те отуда трпи Србија. Ово се не може променити, док он буде на престола. А његов син може вратити пријатељство руског цара, које је Србији и српству тако потребно" (Ј.Авакумовић, *Мемоари*, АСАНУ, бр. 9287/III).

¹⁸⁹ Михаило Војводић, *Стојан Новаковић*, 195.

је био потпредседник, и унутрашњим приликама у Србији. Остао је веран свом уверењу да треба развијати пријатељство са Русијом. Био је убеђен у то да ће практични резултати таквих односа зависити од разних чинилаца, али је био сигуран да Русија неће изаћи у сусрет свим жељама Србији него ће учинити само онолико колико буду дозвољавале њене сопствене потребе. Србија би зато, по његовом мишљењу, требало да води рачуна о томе да се њени интереси поклапају са руским. С обзиром на чињеницу да он тада није имао утицаја на званичну политику земље био је спреман да преко напредњачке странке утиче да се она промени у позитивном смеру према Русији. Мислио је да би се са те, као и са других страна могло допринети да се руководећи људи Србије искрено објасне и расправе са руским државницима и да своје планове саобразе њиховим. Новаковић је искористио смрт Александра III 1894. године да се у том смислу преко листа *Видело* јавно обрати политичарима и јавности и да, пишући срдечно и с љубављу о цару истакне његову велику улогу у одржавању мира у свету и на окупљању велике словенске породице.¹⁹⁰

У пролеће 1895. године на скупштинским изборима у Србији победили су напредњаци, а млади краљ Александар Обреновић поверио је, почетком јула, Стојану Новаковићу мандат да образује владу. Програм владе, међутим, означио је велико одступање од политике вођене претходних година нарочито на спољном плану.¹⁹¹

Новаковић је најпре одбио да продужи Тајну конвенцију о чијем постојању је сазнао претходне године. То је требало да представља напуштање дотадашње политике наслона на Аустро-Угарску и, како је у програму било наглашено, вођења политике одрешених руку. Под Новаковићевим руководством напредњачка влада се окренула Русији. Била је то једна од најзначајнијих политичких одлука јер је русофилска политика тада највише одговарала националним интересима Србије. С обзиром на то да су друге две странке, либерали и радикали, више нагињали Русији било је то први пут да су сви политички кругови у Србији били јединствени у спољнополитичкој оријентацији.¹⁹² Једино су на двору видели у томе ризик за своју владарску егзистенцију. Суседна Аустро-Угарска је, међутим, одговорила економским репресалијама. С обзиром на то да су главни путеви

¹⁹⁰ Исто, 197.

¹⁹¹ О самој влади, Јовановић наводи: " Положај Новаковићеве владе био је чудан. У једно време, када су се владе правиле и рушиле у двору, Новаковићева влада је изгледала без икаквог ослоња у двору. Људи су се питали ко ту владу држи? " Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића (1889-1897)*, књ. I, Београд 1927, 308.

¹⁹² Михаило Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 27–28.

српског извоза ишли управо ка Аустро-Угарској, српска привреда се због тога нашла пред озбиљним претњама. Колико год је Новаковић настојао да ублажи царинске и друге репресивне мере Аустро-Угарске владе он се у исто време трудио да учини нешто у корист економске еманципације Србије што се, међутим, показало неуспешним.¹⁹³

У незваничним и званичним круговима Русије се са уздржаношћу дочекало русофилство у спољној политици Србије, које је усвојила напредњачка влада. Изјаве Новаковића о одрицању од аустрофилства су, међутим, у Петрограду праћене са великом пажњом.¹⁹⁴ Повољан утисак се осетио само у реаговањима појединих руских листова. Пишући о нерасположењу у српској јавности поводом аустријског затварања границе за увоз свиња из Србије, најважнијег српског артикла, до кога је дошло као последица промене у српској политици, руска штампа је била сагласна у оцени да је Србија морала пружити отпор Аустро-Угарској. Руска влада се, међутим, устезала од јавног исказивања свог мишљења. У руским политичким круговима, осим исказивања симпатија у општим цртама, није у односу на Србију заузет изричитости став. Неколико разлога је у томе имало превасходни утицај. У првом реду је за Русију највећи значај тада имало њено појачано ангажовање на Далеком истоку због чега су у Петрограду желели да се на Балкану ништа битно не дешава. Руси су, с тим у вези, страховали од могућег отварања Источног питања изазваног унутрашњом ситуацијом у Турској и нису крили забринутост од евентуалних неспоразума Србије и Бугарске због Македоније. Било је то, у ствари, мерило утврђивања линије односа Русије са Србијом и, у извесној мери, и оптерећење њиховог развоја. Свему томе треба додати још једну отежавајућу околност, а то је што Србија није враћала раније дугове Русији укључујући и онај последњи из 1876. године. Зато ни труд који је Новаковић улагао да се односи између две земље знатније побољшају није имао много изгледа на успех.¹⁹⁵ Догодило се тако да је пропао и последњи велики спољнополитички напор његове владе пре него је пала у децембру 1896. године. Покушај Новаковића да се прибави у Русији наоружање за српску војску није у Петрограду наишао на разумевање иако се изве-

¹⁹³ Сузана Рајић, *Александар Обреновић, владар на прелазу векова сукобљени светови*, Београд 2011, 114–121.

¹⁹⁴ Михаило Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 33.

¹⁹⁵ Михаило Војводић, *Стојан Новаковић*, 235.

сно оправдање за такво држање могло наћи у чињеници да за то није постојао обезбеђен новац.¹⁹⁶

Одлука краља Александра да обори Новаковићеву владу била је последица све веће несагласности између двора и владине политике као и притиска Аустро-Угарске да се Србија врати на стари колосек.¹⁹⁷ Показало се, међутим, да се то није могло брзо променити, чак ни обарањем Новаковића. План дугорочне политике, онако како га је замислио Новаковић остао је и после њега, па је зато и наредна влада Ђорђа Симића морала бити врло брзо смењена с обзиром на то да је и она хтела да такву политику настави.

Тек када је, у октобру 1897. године, мандат поверен Владану Ђорђевићу политика Србије поново се окренула Аустро-Угарској.¹⁹⁸ У Србију се вратио и бивши краљ Милан који је био постављен 1899. за команданта активне војске.¹⁹⁹ С обзиром на то да је он био веома омрзнут у Русији, нерасположење се због тога у Петрограду ничим није могло прикрити. Руска влада показала је све мање интересовања за спољнополитичке планове Србије, али је зато вршила снажан притисак да Србија отплати сва своја дуговања.²⁰⁰

Стојан Новаковић је по налогу Владана Ђорђевића упућен крајем 1897. године у Цариград на место посланика.²⁰¹ Ова његова друга дипломатска мисија у Турској у којој је заправо требало да настави борбу за испуњење ранијих захтева одвијала се у тежим околностима него пре. С обзиром на то да је раније, у јануару 1896. године, Србин Дионисије Петровић изабран за митрополита у Призрену, а да је за време владе Ђорђа Симића, српски претендент Фирмилијан добио од Светог Синода Цариградске патријаршије звање администратора Скопске епархије.²⁰² Новаковић је највише времена употребио на то да Фирмилијан постане скопски митрополит. Руско посланство одбијало је да пружи помоћ не показујући никакво интересовање ни за тај, као ни за друге српске захтеве. Новаковићу је такав однос тешко пао, али није хтео да посустане. Успео је 1899. године да утиче на доношење одлуке о Фирмилијановом избору за скопског митрополита,

¹⁹⁶ АС, МИД, ПО, 1895, ф I, дос.5, поб.бр.1143, 15. август 1895, извештај из Петрограда Стојану Новаковићу

¹⁹⁷ Слободан Јовановић, *нав.дело*, 356.

¹⁹⁸ Сузана Рајић, *нав.дело*, 168–169.

¹⁹⁹ *Исто*, 171.

²⁰⁰ Михаило Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 32.

²⁰¹ Сузана Рајић, *нав.дело*, 150–151.

²⁰² *Исто*, 156.

али не и на окончање питања његовог посвећења.²⁰³ На томе је неуморно радио, али без руске подршке све се одуговлачило. А од других сила није се могла очекивати никаква помоћ.

Новаковић је практично остао сам и у другим питањима од значаја за српски народ у Турској. Писао је и протестне ноте турској влади поводом тешког положаја српског живља у Косовском вилајету, али и ту је изостала руска подршка. Био је то веома тежак период његовог дипломатског рада, али кључ за разрешење свих недаћа са којима се суочавао лежао је у Београду односно у званичним српско-руским односима. И у владиним круговима у Београду били су свесни да се односи између Русије и Србије неповољно одражавају на српске интересе. Почетком 1899. године веровало се да би добро било да се у Петроград пошаље Стојан Новаковић на место српског посланика, с обзиром на то да је он, протеклих година, стекао знатно поверење међу Русима и да би, због тога, био кандидат који би могао највише утицати да се односи поправе. Новаковић није прихватио такву понуду која му је достављена у фебруару те године, правдајући се различитим разлозима, али ни у влади ни на двору нису на томе превише инсистирали.

Почетком 1900. године одлучено је да се Новаковић пошаље на место посланика у Француску, и он је то оберучке прихватио и готово сместа тамо отишао.²⁰⁴ Главни разлог његовог упућивања у Париз био је тај да се издејствује подршка француске владе код париских новчаних завода за пласман српских вредносних папира. Новаковић се у Паризу врло брзо уверио да би једино руска подршка код француске владе могла имати резултата док би у супротном све ишло далеко теже и било би сасвим неизвесно. А то значи да би се поправљање односа између Србије и Русије могло узети као услов за добијање зајма у Паризу.²⁰⁵ Међутим, у августу 1900. године, само неколико месеци од доласка у Париз Новаковићу је поново стигла понуда из Београда да иде у Петроград на место посланика. Разлог за то биле су промене у Србији које су довеле до прекретнице у спољној политици земље. Краљ Александар венчао се са дворском дамом Драгом Машин због чега је раскинуо сарадњу са оцем краљем Миланом и Ђорђевићевом владом који нису одобрили тај брак. То је истовремено требало да значи да предстоји потискивање аустријског утицаја у Срби-

²⁰³ Исто, 157–159.

²⁰⁴ АС, фонд Стојана Новаковића, бр.2082, Ниш, 4. јануара 1900, М.Рашић – С.Новаковићу.

²⁰⁵ Владан Ђорђевић, *Крај једне династије. Прилози за историју Србије од 11. октобра 1897 до 8. јула 1900*, Београд, 1906, 220.

ји чији су они били приврженици. Будући да се руски цар прихватио кумства краљевском пару, био је отворен пут повезивању Србије са Русијом.

Нова влада Алексе Јовановића, састављена у јулу 1900. године имала је задатак да се окрене ка Русији али истовремено да обезбеди посету краљевског пара Петрограду чиме би му се, посебно краљици, прибавили углед и поштовање.²⁰⁶ С обзиром да је у томе посредничку улогу требало да одигра и српски посланик у Петрограду избор је пао управо на Новаковићеву личност.

Позив који је примио из Београда био је за Новаковића прилика да у писму председнику владе Алекси Јовановићу отвори срце о својим погледима на односе Србије са Русима.²⁰⁷ „Од како сам у политици почео гледати својим очима и од када сам почео управљати се судом који сам својим размишљањима срачунао, налазио сам да је интерес Србије и наше династије да према Русији држи линију што бољих и што срдачнијих односа, макар се како мислило о ономе што су нам Руси кад чинили или што нам данас чине,“ написао је Новаковић Јовановићу 11. августа 1900. године.²⁰⁸

Он је исто тако ставио до знања да је искрено жалио због затегнутости која је последњих неколико година владала између Русије и Србије, а која је нанела доста штете српским интересима. Изражавајући наду да ће тек успостављени добри односи између Русије и Србије потрајати, Новаковић је изнео мишљење да у Србији не би требало да има нити „русофила“ нити „аустрофила“, него једино Срба који ће без заноса и страсти руководити се једино трајним користима своје отаџбине.

Стојан Новаковић није могао овог пута да одбије понуду да иде у Русију премда се жалио да тамошња оштра клима неће пријати његовом здрављу. У новембру 1900. године он је већ био у Петрограду. Иако је дошао по жељи краља Александра да обави конкретне послове, пре свега да припреми посету краљевског пара како би се ублажила тадашња

²⁰⁶ Сузана Рајић, *Александар Обреновић, владар на прелазу векова, сукобљени светови*, 300–302.

²⁰⁷ Влада Алексе Јовановића оформљена на брзину 25. јула 1900 са задатком да преко Русије обезбеди подршку Александру Обреновићу и Драги Машин да ступе у брак. Међу српским политичарима постојао је велики одијум према оваквом избору српског краља. (Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 262).

²⁰⁸ Михаило Војводић, *Стојан Новаковић*, 264 . Стојан Новаковић два пута одбијао понуду да буде посланик у Русији. Из преписке са Алексом Јовановићем оучљиво је да он тражи руско посредовање у питању посвећења Фирмилијана као знак добре воље Русије (АС, Фонд Стојана Новаковића, бр.925 Париз, 30. јула 1900, С.Новаковић – А. Јовановић). Разлози Новаковића нису поколебали краља Александра да оствари своју намеру. Са Новаковићем је разговор обавио ађутант Лаза Петровић после чега је Новаковић пристао на место у у Петрограду. (АС, Фонд Стојана Новаковића, бр.941, Париз, 14. Августа 1900, С.Новаковић – А. Јовановић).

династичка криза у Србији, он је био решен да целокупни његов рад буде окренут успостављању што бољих узајамних веза између две земље. Поред тога, чекали су га и послови у вези са стањем рпских финансија, односно Србија је требало да учврсти свој положај на париском новчаном тржишту и да узме један већи новчани зајам од тамошњих банкара, а за то јој је била неопходна подршка Русије.²⁰⁹ Такође, имао је и важне задатке који су се тicali потреба Србије да ојача своја црквено-школска поришта у Старој Србији и Македонији, како би преко њих утицала на поправљање положаја српског народа који је тамо живео, за шта је такође руска помоћ била драгоцену.²¹⁰

Лично је уживао поверење и углед код руских владајућих кругова а смењивање владе Владана Ђорђевића, кумство руског цара, и смрт великог аустрофила бившег краља Милана у фебруару 1901. године, ишло му је на руку. То је према његовом очекивању требало да послужи лакшем добијању руске помоћи на испуњавању националних задатака Србије у Турској чему је желео да посвети велику пажњу. Новаковићева мисија у Петрограду није захтевала онолико дипломатске активности као раније у Цариграду него се више сводила на процењивање, просуђивање, стицање уверења, предлагање и сл. „Послови Великих Сила иду својим током и лакше је њихов утицај коме било бацити на терет него их изменити према жељама нашим“, писао је Новаковић председнику владе Михаилу Вујићу у јануару 1902. године.²¹¹ Чак ни око утврђивања краљевске посете није било потребно уложити превише напора, јер се очекивало само да позив из Петрограда стигне у Београд. Уосталом на том питању радили су и српска влада, и специјални емисари, и руски посланик у Београду. Новаковићу је, међутим, припала незахвална дужност да у октобру 1902. године пошаље у Београд непријатну вест да од посете неће бити ништа.²¹² У осталим питањима њему је највише предстојало да усмерава кораке и држање Србије пре свега у вези са оним што је, за њу, било најважније а то је судбина европске Турске.

Важни спољнополитички планови Србије везани за судбину Старе Србије и Македоније, превасходно усмерени на заштиту тамошњег српског народа, не само од

²⁰⁹ Алекса Јовановић, *Министарство Алексе С. Јовановића. Подаци о политичким догађајима у Србији од 8 јула 1900. До 21.марта 1901.године*, Београд, 1900, 70.

²¹⁰ Михаило Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића (1900–1905)*, Београд 2009, 16–17.

²¹¹ И.ван Мишковић, „Стојан Новаковић и Русија“, www.rapidshareserbia.com, 17.7.2015.

²¹² Јарослав В. Вишњаков, *Политика у Србији крајем 19. и почетком 20. века виђена очима руских дипломатских, војних и полицијских агената*, Војноисторијски гласник бр.2, Београд, 2010, 89–92.

понашања турских власти него и претензија суседних народа, имали су прилику да добију јачу подршку Русије него до тада, али се за то требало успешно изборити код руске владе.²¹³ Новаковић је у Петрограду имао прилику да непосредно руској влади излаже своје процене о ситуацији у европској Турској. Био је у могућности да, захваљујући благовременим упозорењима, отворено Русима скреће пажњу на горуће питања која су се тичала тамошњег српског народа, али и да утиче на кораке које би предузимали званични руски кругови. Такође, био је у прилици и да се директно упозна са ставовима руске владе и осталих сила и да о томе извештава своју владу како би се из Београда на све правовремено реаговало.²¹⁴

У то време се у Петрограду доста говорило о реформама које би требало спровести у европској Турској, као и о евентуалној аутономији Македоније.²¹⁵ Новаковић је у више својих извештаја упознао српску владу са тим идејама и у исто време упозоравајући да Србија не би требало да се супротставља ставовима Европе, па ни о евентуалној аутономији Македоније, јер то само по себи не би било опасно по Србију.²¹⁶ Опасност би била тек онда када би Бугарска окренула аутономију Македоније у своју корист и са њом урадила исто оно што и са Источном Румелијом 1885. године. Србија би, како је наглашавао, морала водити рачуна о ономе што Европа тражи, али исто тако би требало да износи своје ставове, брани их и бори се за своје интересе. Овакви и слични савети које је својој влади упућивао из Петрограда проистицали су из његовог сазнања које је тамо добио о држању великих сила. Он је у Петрограду уочио да су Русија и Аустро-Угарска, закључивши 1897. године међусобни споразум о миру и *status quo* на Балкану као мандатори Европе ставиле себи у задатак да не дозволе никакве поремећаје у европској Турској које би изазвале балканске државе. Зато је сматрао да Србији не преостаје ништа друго него да се помири са чињеницом да се у оним питањима која њу највише интересују ништа не може постићи супротно вољи великих сила. Самим тим се искључивао револуционарни метод рушења турске власти на Балкану, што значи да Србија није смела да чини ништа војничким путем, нити сама, нити уз помоћ Бугарске или уз суделовање осталих балканских држава. Новаковић је исто тако био убеђен да се само код Руса може наћи охрабрење за

²¹³ Михајло Војводић, *Изазови српске спољне политике*, 275.

²¹⁴ *Исто*, 276–277.

²¹⁵ *Исто*, 195.

²¹⁶ Михаило Војводић, *Стојан Новаковић*, 281–283.

Србе, да ће Русија одржати своје традиционално присуство на Балкану и да она треба да остане велика узданица Србије.²¹⁷

Определивши се за политику ослањања на Русију Новаковић се изјаснио да је против било каквог радикалног корака у Македонији када се 1902. и у првој половини 1903. године ситуација тамо озбиљно погоршала²¹⁸. У својим извештајима у којима је тада преносио српској влади вести о томе да Бугарска својим активностима и уз помоћ софијских македонских комитета ствара у Македонији напету ситуацију, препоручивао је да Србија не начини неки непромишљени корак који би означио њено активно мешање. Он је, шта више, споменуо гласове да Бугари припремају устанак у Македонији, а да Турци гомилају трупе и то, како је нагласио, не без знања Русије и Аустро-Угарске. Био је заправо уверен да би сваки ризични корак који би водио подстицању или помагању покрета у Македонији допринео истребљењу Срба у Турској. За њега је било очевидно да су се Бугари упустили у неку озбиљну политичку игру сличну оној из 1885. године, а да је, у ствари, августовски устанак 1903. године у Македонији, кога су Турци крваво угушили, то само показао. Споразум између великих сила у октобру 1903. године о Македонији открио му је да оне намеравају да реформама одржавају целокупност Турске и да неће дозволити балканским државама ни корак да пређу из својих граница на турску територију.²¹⁹ Из обавештења која је добијао из руског Министарства иностраних дела био је у току израде реформског плана која је била поверена Русији и Аустро-Угарској. Знајући све то он је Русима опрезно предочавао да би било опасно уводити аутономију оним крајевима који подлежу реформама, а није крио забринутост због чињенице да је из реформног плана изузет западни део Косовског вилајета, где су Срби и Арбанаси живели измешани.²²⁰

Стојан Новаковић је после Мајског преврата 1903. године и доласка на власт династије Карађорђевић хтео да напусти место посланика у Петрограду. Нове власти у Србији које су биле спремне да одражавају добре и пријатељске односе са Русијом, приволеле су га да на том месту и даље остане. Први проблем са којим се он тада суочио проистекао је из чињенице да су велике силе због преврата прекинуле дипломатске односе

²¹⁷ Михаило Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 196.

²¹⁸ *Дипломатска преписка Краљевине Србије*, књига 1, (1. јануар 1902-1. јуни 1903) Београд 1933, док. бр.3

²¹⁹ Христо Сиљанов, *Освободителнитџ борби на Македонија, I, Илинденското вџзстание*, Софија, 1933, 291–293.

²²⁰ Михаило Војводић, *Стојан Новаковић*, 293–295.

са Србијом.²²¹ Надамо се да ћете употребити сву вашу дипломатску вештину да се што пре врате посланици у Београд, поручио му је Пашић у марту 1904. године. Руси су, међутим, пре свих хтели да прихвате промену у Србији и да покажу да желе пријатељски да сарађују са новим властима, али су саветовали да се отпусте (Енглези су то захтевали као услов за обнову дипломатских односа), најпре из дворске свите, и са других места, сви официри који су учествовали у мајским догађајима. Сви овде очекују, писао је Новаковић, да се реши официрско питање, да се не отеже са два три лица, него да им се промени положај или да их ставе на располагање министру војном. Радило се о потреби, како се са руске стране говорило, да се заштити монархистички принцип и, с тим у вези, и да се осуди дело атентата, и да се покаже солидарност са осталим државама. Руски министар је, међутим, обећао Новаковићу да ће, пошто краљ задовољи велике силе, руски двор преузети иницијативу код других европских дворова да поново успоставе дипломатске односе са Србијом.

Године 1905. Новаковић се пензионисао и вратио у Београд пошто је Пашић напоскон удовољио његовим молбама да му тако омогући да се убудуће потпуно посвети научном раду. Пре повратка, Новаковић није крио забринутост и нерасположење због тешког међународног положаја у коме се налазила Русија. Заплитање Русије у питање Далеког истока слабило је последњих година њену акцију на Балкану да би, напоскон, рат са Јапаном у који је ушла 1904. године довео њен положај пред озбиљно искушење. Од првог дана рата Новаковић је схватио да ће бити тешко Русији и прижељкивао је да се што пре окончају непријатељства надајући се да за њу неће бити исувише неповољан исход. Што је даље рат текао он је био све непокојнији не само због пораза Русије него и због прижељкивања изражених у руским научним и књижевним круговима да се тако нешто и догоди како би после тога била уведена слобода штампе и донесен Устав. Пораз Русије би за Србе значио губитак једне моћне узданице, пожалио се он у писму свом пријатељу Валтазару Богишићу: „А нама кукавицама само још то треба“, жалио се Новаковић.²²²

По повратку из Петрограда, и пензионисању, Новаковић је поред научног рада ипак, наставио да се бави политиком. Спољнополитичке теме су га и даље највише привлачиле, а искуства и знања која је стекао изван земље били су му путоказ. Био је,

²²¹ АС, МИДС, ПО, 1903, Ф-V, Д-IV, Пов. бр. 71, Лондон 7/20. VI 1903 Ч. Мијатовић-МИД-у; АС, МИДС, ПО, 1903, Ф-II, Д-VII, Пов. бр. 74, 10/23. VI 1903, Ч. Мијатовић-МИД-у .

²²² Иван Мишковић, „Стојан Новаковић и Русија“, www.rapidshareserbia.com, 17.7.2015.

међутим, после свега, још више убеђен у то да Србија мора да пружи отпор Аустро-Угарској. С обзиром на то да је Аустро-Угарска 1906. године објавила Србији царински рат Новаковић је био међу онима који су тражили потпуну еманципацију, чак и по цену највећих жртава.²²³ Став Аустро-Угарске да потписивање трговинског уговора са Србијом услови набавком топова и другог војног материјала из својих фабрика, били су за Новаковића довољан разлог да дигне глас и да саветује српским државним властима да отворе нове трговинске путеве и потраже нова тржишта.²²⁴ Пратио је, исто тако, и с неверицом у успех, реформну акцију великих сила. Сигуран је био да Аустро-Угарска, искључивањем из реформске акције неколико санџака Косовског вилајета није била заинтересована за реформе него само да оствари своју контролу над једним стратешки веома важним делом европске Турске. У Народној скупштини је често дизао глас у корист хришћана у европској Турској који су живели у тешким условима. Понадао се, 1908. године, у нову иницијативу Енглеске и Русије да се спроведу реформе, али је она брзо била пресечена младотурском револуцијом.

Проглас анексије Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске из 1908. године, коме је претходио састанак руског министра Извољског и Аустро-Угарског канцелара Ерентала у Бухлави, Новаковић је дочекао као посланик у Народној скупштини.²²⁵ Био је један од оних који су тада најјаче дигли глас позивајући српски народ да не клоне духом. Храбрио је Србе ма где они били да нађу друге путеве међусобног заједништва указујући да се повезивање књигом, пером, духом не може запречити никаквим политичким границама.²²⁶ Упозоравао је на велику опасност која од Аустро-Угарске прети Србији и српском народу уопште, али и да се не треба плашити ни од каквих будућих изазова.²²⁷ Покушавао је на предлог министра иностраних дела Милована Миловановића да сасвим реалистички сачини један компензациони план који би Србији донео Подриње и Требиње уколико буде сазвана међународна конференција о Босни и Херцеговини. Био је, у

²²³ Димитрије Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије (1906–1911)*, Београд, 1962, 187.

²²⁴ *Исто*, 194; Под псеудонимом Dardanus Стојан Новаковић је објавио следеће текстове о економској независности Србије: *Економска независност*, Видело, 16. V 1906, бр.38; *Економска еманципација*", Видело, 19. V 1906, бр. 41; *"Слобода трговања"*, Видело, 2. VI 1906, бр . 51; *"Наша трговина"*, Видело , 9. VI 1906, бр. 57.

²²⁵ Михаило Војводић, *Стојан Новаковић*, 345.

²²⁶ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914* књига III, св.2/II, приредили: Михаило Војводић, Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2011, док.бр. 465, 899–901.

²²⁷ Dardanius, *Двадесети или средњи век? Белешке за српски биланс*, Недељни преглед, 5, Београд, 1. фебруара 1909, 63–67.

ноембру и првој половини децембра 1908. године, у специјалној мисији у Цариграду надајући се да ће Турска подржати Србију у њеном настојању да се избори за територијалну надокнаду, али је доживео велико разочарење тиме што се Турска споразумела са Аустро-Угарском о Босни и Херцеговини због чега је и идеја о конференцији отпала.²²⁸ У време највећег заоштравања анексионе кризе у фебруару 1909. године, Новаковић је био изабран за председника концентрационе владе како би изнашао миран и мудар излаз. На притисак Русије и осталих великих сила он је објавио да Србија прихвата њихове оцене и да ставове у босанскохерцеговачком питању. Тако је спасио Србију од напада Аустро-Угарске, а свет од могућег рата.²²⁹

Анексиона криза била је за Новаковића још један пример политике бруталне силе на Балкану. И руско-аустријски споразум из 1908. године у Бухлави, и проглас анексије од стране Аустро-Угарске, и притисак Русије на Србију да се сагласи са тим чином колико год да су га чинили неспокојним, пробудили су у њему жељу да тражи одговор на то шта треба радити убудуће. Док је боравио у Цариграду, у јесен 1908. године, на његово питање да ли Европа мора да одобри Аустро-Угарској проглас анексије, тамошњи руски посланик Зиновјев му је одговорио да се то мора одобрити, јер се „не може водити рат“. Оценивши да је то „крај међународног права“ Новаковић је лично сматрао да се не може амнестирати Русија од кривице коју је она тада, хтела она то или не, учинила према Србији. У својим забелешкама као и чланцима које је у то време објављивао, а потписивао их псеудонимом, он је критиковао руску политику на Балкану која је, по његовим речима, још од руско-аустријског споразума из 1781/1782. године (Јосиф II и Катарина II) просто нудила Аустрији час Србију, час Босну и Херцеговину, час обе.²³⁰ Тако, на пример – каже Новаковић – „Нити је Русија било шта обавестила Србију у вези са Рајхштатским споразумом 1876. године, нити је Србија било шта питана када је Аустро-Угарска улазила у Босну и Херцеговину, нити је Русија било шта консултовала Србију када је правила

²²⁸ АС, Фонд Стојана Новаковића, бр 447; АС, МИД, ПО, 1908, фасц. IV, Б/35, пов.бр 3851, концепт плана територијалне накнаде.

²²⁹ Димитрије Ђорђевић, *Образовање и распад владе четворне коалиције у Србији 1909.године*, Историјски часопис, XI,Београд, 1960, 215–217. Влада је образована 23. Фебруара 1909. У периоду боравка у Цариграду током 1908. код Новаковића се издефинисала максима да сви балкански народи требају да буду у једној земљи. (Михаило Војводић, *Стојан Новаковић*, 352).

²³⁰ Dardanius, *Двадесети или средњи век? Белешке за српски биланс*, 67. Огорчење али и реално сагледавање стања Стојан Новаковић је изнео у следећим реченицама: " Износе се пред нас некакве прашњаве тајне дипломатске погодбе у којима нити је имао права да даје онај који је давао, нити је имао разлога да тражи онај који је примао".

Санстефански уговор“.²³¹ Па и 1908. године Аустрији се давала накнада у српским земљама за оно што је Русија добијала у Бугарској.

На погледе Стојана Новаковића о ослобођењу и уједињењу српског народа и начину његовог решавања велики утицај је имало његово дубоко познавање балканског простора које је стекао проучавајући прошлост, али и његово непосредно учешће које је, као државник и дипломата, имао у званичној политици Србије. Са својим идејама о неопходности савеза балканских држава појавио се у јавности у првој половини седамдесетих година пошто се укључио у политички живот Србије и стекао прва драгоцене искуства на пословима националне и спољне политике.²³² У то време се у Србији доста говорило о потреби стварања заједнице југоисточних народа, у штампи је наглашавана важност постизања договора, односно савеза између Србије, Грчке, Црне Горе и Румуније. Новаковић је истицао да би требало одмах кренути у правцу постизања балканског споразумевања, или да би требало учинити све како би се помогло да до тога дође. Такође, упозоравао је да пут до успостављања савезништва тражи да се поменуте државе најпре међусобно добро упознају, чиме би се лакше дошло до испуњења задатог циља и указивао је на неопходност усаглашавања интереса балканских земаља, наглашавајући да не смеју оставити неке међусобно нерешене рачуне јер би у том случају цео труд био узалудан.²³³ Новаковић је као министар просвете био један од најагилнијих судеолика у ширењу српске културне пропаганде усмерене ка околним српским крајевима под турском влашћу, а потом је неоспорно био један од утемељивача српске народносне политике у Турској, највжнијег правца спољне политике Србије. Као министар у влади Милутина Гарашанина, 1885. године непосредно је учествовао и прављењу програма пропагандне акције у Старој Србији и Македонији, а као члан Државног савета је водио разговоре са грчким отправником послова у Београду ради закључења српско-грчког савеза око поделе Македоније, и тиме показао да је солидарност балканских држава на важном месту у његовим политичким идејама.²³⁴ Како би прокрчио пут спровођењу поменутог програма, Новаковић се 1886. године нашао на месту посланика у Цариграду, средишту у ком су се могли препознати сви важни чиниоци који су играли важну улогу на

²³¹ Иван Мишковић, „Стојан Новаковић и Русија“, www.rapidshareserbia.com, 17.7.2015.

²³² Михајло Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 96–97.

²³³ Исто, 97–98; Михаило Војводић, *Стојан Новаковић*, 217.

²³⁴ АС, МИД, ПО, 1886, фасц.1, дос. VIII, пов.бр. 572, 13.децембра 1886, С. Новаковић – А.Франасовићу

европском југоистоку, где се уверио да су велике силе заинтересоване да се на балканским територијама Турске не ремети мир, а из чега се могло закључити да ни Србија ни остале балканске државе не могу у европским силама наћи подршку за своје националне циљеве.²³⁵

Размишљања о путу до остваривања балканског савезништва Новаковић је преточио у програмски документ званичне државне политике када је 1895. године дошао на чело српске владе. У задацима његове спољне политике изложеним у тзв. „Мемоару о плану којим да се поведу послови земаљски“, Новаковић је предвидео да Србија преузме на себе значајну улогу на балканском подручју, а што је значило да се определио за смер економског и политичког споразумевања са балканским државама.²³⁶ Новаковићевом заслугом је 1896. године дошло до многобројних манифестација које је требало да помогну стварању повољне климе у билатералним односима са Бугарском и Црном Гором, али је постизање укупне балканске солидарности, на начин на који је Новаковић то замишљао, био само далеки циљ. Питање европске Турске је било тешко премостива препрека.²³⁷

Новаковићево заступање идеје о потреби јединственог држања Србије, Бугарске и Црне Горе је проистицало из његовог уверења да Турска није нашла решење за своје европске територије, јер нити је успела да смири унутрашње покрете, нити је могла да спречи мешање великих сила. Друга околност која је подстакла Новаковића да се у освит 20. века, након свог пензионисања, више бави односима балканских држава, а која је његовој идеји о потреби постизања међусобног савеза давала нову, одбрамбену димензију, биле су економске, политичке и војне претње Аустро-Угарске упућене Србији.²³⁸ Новаковић, који се још раније представио као присталица потпуног ослобођења економске и политичке зависности од Аустро-Угарске, није био уверен у то да би се са Аустро-

²³⁵ Михаило Војводић, *Стојан Новаковић*, 200.

²³⁶ Стојан Новаковић, *Један српски министарски програм*, Недељни преглед, Бр. 6 (43), 8. Фебруар 1895. „Мемоар о плану којим да се поведу послови земаљски“. У њему су биле изречене озбиљне критике на краља Милана као и његовог потоњег Александра. Створен је – пише у мемоару – систем који се заснивао на неповерењу „према свима и свакоме“ а био је лишен сваке одговорности према земљи. Било је препуно изигравања свега и свакога све у жељи да се уздигне краљев ауторитет а да се министри и Влада доведу у понижавајући положај. Абдикација краља Милана, државни удари као и тренутни однос између чланова династије створили су такво стање да је „земља у ствари изгледала без Владе и у општем неред“.

²³⁷ Михајло Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 102–103.

²³⁸ *Исто*, 107–108; Милан Ракић, *Конзулска писма 1905-1911*, приредио Андреј Митровић, Београд 1985, 341.

Угарском могао постићи споразум какав би Србија желела или који би макар делимично одговарао њеним интересима. Зато је тражио да се подигне глас и свако упозори да наилази опасност од које „неће бити могућно склонити се ни утећи“²³⁹. Наводио је да би требало наћи читав низ одбрамбених мера којима би се Србија практично одвојила од Аустро-Угарске, а у првом реду је рачунао на нове правце трговинског извоза, и то оне ка мору. С обзиром да је Аустро-Угарска окупација Босне и Херцеговине затворила Србији њен најприроднији излазак на море, било је потребно да се Србија окрене и тражи такав пут кроз Бугарску, Румунију или Турску, а тиме је опет нагласио да је Србији потребан савезнички однос са балканским државама.²⁴⁰ Озбиљне претње Аустро-Угарске које су после прогласа анкесије Босне и Херцеговине биле упућене Србији како би је присиле да призна новонастало стање, биле су добар разлог за Новаковића да се поново огласи. Апеловао је да се свом снагом ради на балканском савезу, да све што је јужно од Саве и Дунава треба да нађе везу у савезу, а задатак српске политике је да настоји да се то и оствари.²⁴¹

После анексионе кризе Стојан Новаковић је био још више убеђен у то да би се требало озбиљно заузети за стварање савеза балканских држава.²⁴² Видевши у анексионој кризи остварење плана Аустро-Угарске за даљи продор ка југу, а то значи и за следећа потчињавања територија на Балкану, сматрао је да би одговор свих народа који живе јужно од Саве и Дунава морао да буде у стварању међусобног савеза, и да би Србија требало да на томе одлучно ради. Новаковић се истовремено залагао и у Скупштини да српска влада заједно са другим балканским владама изврши притисак на Турску како би се побољшао положај хришћанског становништва на њеној територији, и да се то учини заједничком акцијом.²⁴³ Са скупштинске говорнице он је позивао балканске народе да се најпре усагласе и да тако сложено наступе пред Европом од које треба да траже независност. Још одлучнији у таквом настојању показао се пошто је 1911. године Италија војнички напала Турску да би јој узела Триполис и Кирениаку. Он је у томе видео само ре-

²³⁹ *Исто*, 185–186.

²⁴⁰ Војвода Г. Вуковић, *Мемоари*, II, Цетиње-Титоград 1985, 401–402.

²⁴¹ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 354.

²⁴² *Исто*, 352–353.

²⁴³ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, књ. 3, додаток *Организација Српска одбрана 1908. године*, приредила Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2011, док.бр.151, 247, док.бр.156, 251–252; Михајло Војводић, *Само својим путем*, 84–85.

шеност великих сила да почну поделу турског наслеђа.²⁴⁴ У то су га уверавали и гласови из Беча да се Стара Србија, Македонија, Новопазарски санџак и албански крајеви сматрају зоном аустријских интереса. Из тога би произлазило да анексија Босне и Херцеговине, а затим и рат Италије за Триполис, представљају почетак поделе Турске, али са потпуним искључењем балканских држава. То би даље значило да онда када отпочне распад Турске, нити Србија нити остале балканске државе не могу ни помислити да се умешају.²⁴⁵ Новаковић је тако постао један од најактивнијих заговорника балканског рата 1912. године.

Када је у рату балканских држава против Турске 1912. године, коме је претходило склапање појединачних уговора између балканских држава, тријумфовало савезничко оружје, а турска војска била до ногу потучена, Стојан Новаковић је у томе видео победу оних идеја које су заступали још кнез Михаило и Илија Гарашанин. С обзиром на то да је излазак српске војске на јадранску обалу отворио озбиљно питање које је претило да прерасте у кризу, јер је то био разлог за ратне претње Аустро-Угарске, председник српске владе Никола Пашић упутио је у Лондон Стојана Новаковића као првог преговарача српске делегације на мировној конференцији представника зараћених страна. Новаковић је важио за искусног дипломату, вештог преговарача, врхунског стручњака за Турску и, напослетку, одличног познаваоца руске политике на Балкану као и цењену личност у руским политичким круговима.²⁴⁶ Према упутствима која је добио од Пашића, Новаковићев главни задатак у Лондону је био да се бори за то да Србија добије што већу територију са приступом јадранској обали. Уколико велике силе то не би дозволиле, онда је требало да захтева ревизују српско-бугарског уговора и да тражи за Србију компензацију у вардарској долини. Такође, требало је да настоји да се на мировној конференцији одреди најпре нова граница поделе са Турском, а након тога би балканске државе међусобно поделиле ослобођену територију по принципу „сразмерности принетих жртава“²⁴⁷. На конференцији и изван ње, он је водио велику борбу да за Србију спасе њене ратне резултате. С обзиром на то да се у Лондону у исто време одржавала и конференција амбасадора великих сила која је преузела на себе бригу о формирању албанске државе и одређивању

²⁴⁴ Саша Станојевић, *Утицај италијанско- турског рата на прилике у Србији према извештајима руског посланика у Београду Н.Г.Хартвига*, Зборник радова Филозофског факултета, XLIII (2), Приштина-К.Митовица, 2013, 186.

²⁴⁵ *Исто*, 190.

²⁴⁶ Рад Народне скупштине сазване у редован сазив за 1908. Стенографске белешке, књ. I, Београд, 1909, 314.

²⁴⁷ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, Београд, 2012, 363.

њених граница, Новаковић се безброј пута састао са амбасадорима великих сила упорно настојећи да аргументима спаси делове Старе Србије да се не нађу у границама новостворене Албаније.²⁴⁸ Погођен држањем великих сила које су под притиском Аустро-Угарске донеле одлуку о томе да се Србија што више удаљи од Јадранског мора он је својим саветима Пашићу умногоме помогао да се српска влада одлучи и на ревизију српско-бугарског уговора закљученог уочи балканског рата и то у оном делу који се односи на линију разграничења у Македонији.²⁴⁹

За време боравка у Лондону Новаковић је добро схватио политику појединих сила на Балкану. Мучан утисак на њега оставио је чврст став Аустро-Угарске да се створи што већа албанска држава која би била под њеном контролом. Забринуло га је настојање сила Тројног савеза да демонстрирају одлучност и непопустљивост на Балкану.²⁵⁰ Из уста руског амбасадора у Лондону, слушао је да Србија мора одустати од захтева за изласком на јадранску обалу, да српска војска треба да напусти јадранско приморје и да српски државници треба да буду веома обазриви према Аустро-Угарској. Зато је, после повратка из Лондона, верујући да ће се Србија све ближе наћи пред опасношћу од Аустро-Угарске, мислио да треба све снаге концентрисати на спољну политику. Претеће држање ове силе према Србији после балканских ратова му је само за себе доста говорило. Повезивање са силама Антанте постало је за њега најзначајнији будући ослонац Србије.²⁵¹

Уочи рата 1914. године Новаковић је био уверен да ће Србија бити нападнута од Аустро-Угарске, штавише предвидео је да ће се тако нешто догодити. Упозоравао је да Србија то мора спремно да дочека, али и да претходно у земљи треба да успостави пуно јединство што би била једна од гаранција да се земља неће лако покорити, односно да ће уследити њен одлучан отпор. Његов чврст став храбрило је осећање да Србија у противницима Тројног савеза има поуздане пријатеље.²⁵²

Стојан Новаковић је све до своје смрти 1915. године остао привржен идеји да Србија, у циљу испуњавања својих најважнијих спољно-политичких тежњи, мора потражити наслон на Русију. То се код њега провлачило још од осамдесетих година 19.

²⁴⁸ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, књ. V, св.3 (5/18 октобар- 31. Децембар 1912/13. јануар 1913), Београд, 1996, бр. 396.

²⁴⁹ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 363.

²⁵⁰ *Исто*, 365.

²⁵¹ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, књ. V, св. 3, 468, 374.

²⁵² Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 367; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, књ. V, св.3, 479, 496.

века када је успех у остваривању ондашњих националних задатака везивао за подршку Русије. Заинтересованост Русије за балканске просторе и утицај који је имала у Цариграду били су за њега важан међународни чинилац на који је Србија могла рачунати.²⁵³ Ово уверење учвршћивало се код њега у мери у којој је расла опасност од Аустро-Угарске чија се балканска политика ослонила на планове Тројног савеза и постала део немачке политике усмерене према турском азијском простору. Једино му је анексија Босне и Херцеговине донела малодушност и разочарање због попуштања Русије, али је и тада био свестан да није у питању само пораз руске политике, него да је реч о томе да Антанта није смела да уђе у ризик изазивања рата. Опредељеност за Русију показала је и његов спор са партијским колегом и угледним српским научником Живојином Перићем који се отворио у Скупштини и преко штампе у новембру–децембру 1911. године. Док се Перић залагао за уздање Србије у Аустро-Угарску и Тројни савез као једини пут за побољшање њеног међународног положаја и остварење њених националних задатака, указујући на грешке које су се у томе догађале у прошлости и притом директно циљајући на владу Стојана Новаковића 1895–1896. године која се онда окренула Русији, дотле је Новаковић спољно-политичку оријентацију ка Русији бранио потребом да се Србија веже за ону страну од које очекује за себе позитивне резултате. Том начелу Новаковић је остао до краја привржен.²⁵⁴

Новаковић је био дубоко одан својој земљи. Главним циљем свога живота сматрао је задатак да зближи и сложи раздвојене делове српског народа. То је мислио постићи ако не друкчије онда стварањем јединствене националне културе, затим заштитом и унапређивањем Србије као српске народне матице. Његов национализам био је уједно емоционалан и рационалан. Новаковић је произашао из Уједињене омладине српске и живео је у доба када се годишњица боја на Косову обележавала сваке године свечаним парастосом у Саборној цркви у Београду, у црнину обученој. Истовремено, Новаковић је доживео пораз у рату с Турцима 1876. године, који га је нагнао да преиспита тада популаран мит по коме је један Србин био у стању да порази педесет Турака. Метод критичке историографије који је прихватио као научник, ограничавао је и хладио узрујаност његових осећања уграђујући их у разумне границе.

²⁵³ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 374.

²⁵⁴ *Исто*, 377.

Допринос Стојана Новаковића развоју друштвених наука и развоју политичке мисли

У самим почецима своје научне и књижевне каријере Стојан Новаковић се бавио највише филологијом и историјом књижевности. То је било када је тек закорачио у науку под будним оком и очинским старањем Ђуре Даничића. Ипак, из тог доба постоји и један Новаковићев напис који несумњиво спада у политичку књижевност. То је био прилог полемици која се развила међу српским књижевницима поводом Даничићеве критике *Србима посланице из Москве*, коју је потписало једанаест руских словенофила.²⁵⁵ Сам Новаковић, много година касније, је посветио овом догађају неколико страна у својим *Белешкама о Ђ. Даничићу*.²⁵⁶

Стојан Новаковић је у овој полемици стао на Даничићеву страну. Он је придао значај словенофилској идеји о јединствености словенских народа, за коју налази да је у супротности са савременим тежњама. По његовом схватању, „тежња је новог века та да народи сваки својој народности и самом себи самосталност задобију. За овим морају ићи најпре и сви словенски народи сваки својим путем. У горњим стварима питање је било: јесу ли Руси верни помагачи словенским народима у природној њиховој тежњи, која им допада по времену у којем су, или се само намећу Словенима осталим за учитеље, тежећи за својим старешинством? Све се узима према „посланију“ и апостолима,²⁵⁷ што се испод њега потписаше.“²⁵⁸ Да би поткрепио своју основну мисао да су руски словенофили (апостоли који су се потписали испод Посланице) тежили у суштини за руском доминацијом над осталим словенским народима, а нарочито онима који су били православне вере, узео је, као доказ за то, чланак једног од потписника Ивана Аксакова,

²⁵⁵ Мирослав Радивојевић, *Србима посланица из Москве у светлу формирања спољнополитичког опредељења словенофила и њен одјек код Срба*, Наука и ми, 3, Филозовски факултет, Ниш, 2013, 308-318.

Међу потписницима су Алексеј Хомјаков, Михаил Погодин, Феодор Чижов и браћа Константин и Иван Аксаков. Детаљније у: Душан Стојановић, *Хомјаков и Курјејевски*, Летопис Матице српске, годиште СII, књига 316, април, Нови Сад 1928, 63-78.

²⁵⁶ Стојан Новаковић, *Белешке о Ђ. Даничићу*, Годишњица Николе Чупића, 8, Београд, 1886, 389-484.

²⁵⁷ Новаковић, као и Даничић, потписнике Посланице назива апостолима.

²⁵⁸ *Ситнији списи Ђ. Даничића. И критика, полемика и историја књижевности*, Сремски Карловци, 1925, 304.

чија се основна идеја у чланку, по Новаковићу, састојала у томе да словенски свет, а нарочито православни словенски свет, све до изласка Русије на европску историјску и политичку позорницу није имао прилике да се испољи као народност.²⁵⁹ „Како пак растијаше Русији политичка снага, тако се пробудише у потресеним племенима: надање, да ће се избавити од оштрог ропства и осећање словенске народности“. Ослобођење словенских народа „испод материјалног и духовног притиска“ других, несловенских народа извршиће се „под окриљем моћних крила рускога орла“.²⁶⁰ У вези са Аскаковљевим чланком, Новаковић се пита „зашто је услов словенској самосталности баш и окриље моћних крила рускога орла“. Он је отворено изразио сумњу да ће се словенски народи икада ослободити, односно самосталност се малим словенским народима не може даровати, а нарочито ту самосталност не могу даровати велики народи, као што је у овом случају руски народ.

Касније је Новаковић правдао Даничића због напада на Посланицу и руске словенофиле. То је чинио бранећи исправност Даничићевих политичких погледа, а сувишно је помињати да су такви били и његови погледи.

Новаковић је ушао у политику доста рано. За разлику од Даничића који се није никада активно бавио политиком, Новаковић је у политичком животу Србије имао најактивнију улогу. Важно је напоменути да су за Новаковића и научни и национални и политички рад увек имали један циљ, а то је да буде од користи свом народу. Стога су у његовој библиографији, поред научних и стручних радова, и они који се тичу политичког живота.

Кнез Михаило није био узор само Стојану Новаковићу већ целом нараштају, а у првом реду онима којима су касније основали и водили Напредну странку. Његова конзервативна схватања о држави и о политици су делили многи српски политичари тог доба, па и они који су се тек укључивали у политички живот. У беседи коју је одржао приликом откривања споменика кнезу Михаилу, Новаковић је високо оценио његова начела и настојања, као и циљеве његове државне политике. Он је у кнезу Михаилу видео владаоца који је „собом предводио тежње да се од Србије престонародних сабора, гусала

²⁵⁹ Павле Поповић, *Млади Новаковић*, Споменица Стојана Новаковића, 21.

²⁶⁰ *Ситнији списи Ђ. Даничића*, 305.

и наравне простоте начини Србија државнога реда, Србија слободе, Србија правде, Србија књижевности, Србија уметности, Србија образованости“, једном речју – „Србија европска“.²⁶¹ Новаковић истиче мисао из прокламације кнеза Михаила да, докле је он на власти „нека сваки зна да је закон највиша воља у Србији, и да му се сваки покоравати мора“.²⁶² То је, истовремено, једна од темељних идеја Новаковићевог државног и политичког програма, о чему је касније и писао у расправи *Уставно питање и закони Карађорђева времена*.²⁶³

Новаковић уздиже кнеза Михаила као стратега напретка Србије и у многим другим областима јавног, економског, политичког и културног живота. Међутим, оно што је за њега била тековина од пресудне важности јесте да је овај владалац утро пут српској државној и националној независности.

Програм откривања споменика књазу Михајлу Обреновићу
(фотографија преузета са <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=551126>)

²⁶¹ Стојан Новаковић, *Књаз Михаило : беседа коју је приликом откривања споменика 6. децембра 1882 говорио Стојан Новаковић*, Београд, 1882, 7.

²⁶² Исто, 16.

²⁶³ Стојан Новаковић, *Уставно питање и закони Карађорђева времена*, Београд, 1907.

О последњим Обреновићима и уставној политици у Србији у доба њихове владавине, Новаковић је могао слободно да пише тек после пада ове династије и после радикалне демократизације целокупног политичког и јавног живота. Упркос томе што је важио за обреновићевца и од новог режима, непосредно после мајског преврата 1903. године, био је унеколико потиснут. Новаковић је краља Милана и краља Александра посматрао објективно, покушавајући да докучи све оно што их је одвело у неминовну пропаст. О уставној политици у Србији у последњих двадесет година владавине Обреновића није написао научну студију, већ се определио да то буду „историјско- мемоарске записке о том времену и к постању и практиковању устава од 1888. и 1901. године“²⁶⁴. *Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903*, по оцени Станоја Станојевића,²⁶⁵ представља најважније политичко-историјско Новаковићево дело. Основно Новаковићево запажање у овој књизи, када су у питању владоци из куће Обреновића, јесте да су сви они тежили самодржавној централној власти која је представљала погодно тле за разноврсне династичке и антидинастичке интриге, могућност да се власт извитопери у самовољу и злоупотребе и да се чине разна безакоња.

Новаковић је у својим државничким и политичким настојањима циљао да од Србије начини модерну државу коју „у свему треба уредити по европским моделима колико се само може“²⁶⁶. Међутим, кроз читаво раздобље своје политичке делатности под Обреновићима он је, фактички, имао врло мало прилике да ту своју замисао спроводи у дело. Изузетак је његов знатан рад и допринос унапређењу образовног и школског система у Србији, као и напор да се створе солидни темељи за озбиљан научни рад.

Подвргавајући анализи изванредан број радова Стојана Новаковића, за које се основано могло претпоставити да је у њима изнео своје схватање о друштву, политици и држави, долази се до закључка да његово научно и публицистичко дело има значаја и за друге друштвене науке и научне дисциплине схваћене у најширем смислу – поред тога што припада политичкој и културној историји, историјској географији, науци о језику, историји књижевности, као и политичкој и/или националној публицистици. Сви

²⁶⁴ Време од 1883. до 1903. године.

²⁶⁵ *Споменица Ст. Новаковића*, Београд 1921, 77.

²⁶⁶ Стојан Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903*. Историјско-мемоарске записке к томе времену и к постању и практиковању устава од 1888. и 1901, Београд 1912, 170.

анализирани радови садрже дубински осмишљену, јединствену и доследну мисао о друштву, политици и држави, којој је остао непоколебљиво привржен од својих првих корака у науци и књижевности па до краја живота.

Новаковић се у науци бавио скоро искључиво проучавањем типова српског друштва – од средњовековног, посебно оног из 14. и 15. века, преко друштва у периоду турске владавине, до друштва које се образовало у Првом српском устанку и градило током 19. века, такорећи, све до почетка Првог светског рата. Новаковић је најразличитије друштвене појаве и установе у разним сферама јавног, економског, политичког, црквеног, односно верског, потом државног и културног живота, објашњавао полазећи првенствено од специфичних особености глобалних друштава (средњовековног турског периода и обновљене српске државе). Притом је етничке, политичке и друштвене појаве објашњавао искључиво друштвеним чиниоцима. На основу тога, намеће се закључак да је његово дело, у ком је изложио резултате својих истраживања српског друштва у прошлости и оног чији је он био савременик, значајно и вредно, између осталог, и са становишта друштвених наука – социологије, етнологије и других.²⁶⁷

Типови друштва који су били у фокусу његових научних и интелектуалних интересовања имали су, према његовим налазима, своје особености. Њима је посвећивао нарочиту пажњу. Отуда се за значајан део његовог опуса може рећи да спада у друштвену морфологију. Морфолошку сложеност изучавао је у многим својим расправама које су махом сврставане у културно-историјске.

²⁶⁷ Из богате библиографије Стојана Новаковића наводимо његова репрезентативна дела по областима истраживања: **историја књижевности** - *Српска библиографија за новију књижевност 1741-1867*, Српско учено друштво, Београд 1869, *Историја српске књижевности*, Државна штампарија, Београд 1871, *Физиологија гласа и гласови српског језика*, Државна штампарија, Београд 1873, *Српске народне загонетке*, Задужбина Чупићева, Панчево 1877, *Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима*, Српска краљевска академија, Београд 1893, *Српска граматика*, Државна штампарија, Београд 1894, *Српска књига, њени продавци и читаоци у XIX веку*, СКЗ, Београд 1900. **Историја: Село**, Српска краљевска академија, Београд 1891, *Срби и Турци XIV и XV века*, Чупићева задужбина, Београд 1893, *С Мораве на Вардар - путне белешке*, Краљ. срп. државна штампарија, Београд 1894, *Васкрс државе српске*, Српска књижевна задруга, Београд 1904, *Устанак на дахије 1804*, Задужбина Илије М. Коларца, Београд 1904, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886-1905*, Задужбина И. М. Коларца, Београд 1906, *Турско царство пред српски устанак*, Српска књижевна задруга, Београд 1906 **Право и историја права: Уставно питање и закони Карађорђева времена**, Задужбина И. М. Коларца, Београд 1907, *Законски споменици српских држава средњег века*, Српска краљевска академија, Београд 1912, *Двадесет година уставне политике у Србији 1883-1903*, Књижарница С. Б. Цвијановића, Београд 1912

Новаковићеву научну радозналост привлачили су друштвени континуитети, трајање и продужетак живота оних друштвених облика који су припадали прошлости, али и појава и развој нових, савремених облика. Откривао је обрасце понашања, облике својинских односа и друге и којима су се репродуковали односи из прошлости, односно у којима су се изражавале форме савременог друштвеног и политичког уређења. Према свему томе он није имао став само објективног посматрача, већ и ангажованог критичара. Због тога неке његове историјске студије имају истовремено и значење друштвене критике.

Новаковић није деловао само као научник, већ и као учесник у изградњи новог српског друштва и државе.²⁶⁸ Проучавање историје имало је за њега смисао који је садржан у сентенци „историја је учитељица живота“. Његова трајна идејна оријентација у политици састојала се, с једне стране, из супротстављања преживелим облицима друштвеног живота, а то су саможивост и себичност, истицање парцијалних интереса изнад општих, неправедност. С друге стране, то је мисао о изградњи модерног српског друштва, а као прворазредан задатак поставио је јачање националних снага за дело националног ослобођења и уједињење свих српских земаља, за стварање југословенске државе²⁶⁹ и балканске федерације (конфедерације).²⁷⁰

У друштвеним проучавањима Новаковић се служио методама којима се у његово време служио Валтазар Божишић, а у раздобљу између два светска рата Сретен В. Вукосављевић. Оне се, углавном, свде на методу прикупљања релевантних података преко извештача, људи који су изванредно обавештени о предмету истраживања и у које се истраживач може у потпуности уздати. Поред тога, примењивао је и компаративну

²⁶⁸ Много је различитих одговорних функција на којима је био Стојан Новаковић: члан Државног савета, министар унутрашњих послова (1884), три пута министар просвете (1873, 1874-1875, 1880-1883), посланик у Константинопољу у три мандата (1886-1892, 1897-1900, 1908-1909), Паризу (1900), Москви (1900-1902), председник Владе два пута (1895-1896, 1909) да би 1912-1913 на Лондонској конференцији предводио српску делегацију. Шире о његовој дипломатској активности у Цариграду видети: Љиљана Пузовић, *Стојан Новаковић (1842–1915): поводом стогодишњице упокојења*, Археографски прилози, 37, (2015) 291–305, Љиљана Чолић, *Цариградска мисија Стојана Новаковића*, Култура и дипломатија библиотеке, Београд 2013, 77–92; : Михаило. Војводић, *Рад Стојана Новаковића на закључењу железничке конвенције између Србије и Турске (1887–1888)*, Зборник Матице српске за историју 71/72 (2005) 43–57, Михаило Војводић, *Стојан Новаковић и краљ Милан*, Нововековне српске династије у мемоаристици, Београд 2007, 19–44.

²⁶⁹ Михаило Војводић, *Само својим путем*, Београд, 2015, 264–269.

²⁷⁰ Рад Народне Скупштине, Стенографске белешке, редовни сазив за 1910, књ. II (састанак 5. фебруара 1911), Београд, 1911, 3; исто, састанак 26. фебруара 1911, 16–31; исто, 16–18, 25, 29.

методу. Први је код нас употребио статистичку методу у истраживању српског средњовековног сеоског друштва, а знао је да се користи пописима и статистичким истраживањима и других аутора.

Интересовање за државне и политичке науке природно је проистекло из његовог националног и политичког ентузијазма. Захваљујући његовој студиозности и научној систематичности, његови прилози у овим областима нису ни данас изгубили своју актуелност и вредност. Стојан Новаковић је био уман човек и био је веома радозналост духа. Захваљујући томе, многе његове расправе и књиге биле су предмет пажње многих истакнутих научника и интелектуалних посленика.

Ватрослав Јагић је с пуно разлога његово дело *Село* сврстао међу радове из историјске етнографије. Теодор Тарановски га је сматрао једним од утемељивача историје српског средњовековног права²⁷¹, а Слободан Јовановић историчарем српске државе и права, посебно српске државе Првог српског устанка.²⁷² Исто је о њему мислио и Драгослав Јанковић. Станоје Станојевић, Васа Чубриловић, Радован Самарцић и други, убројали су га у личности које су значајно допринеле напретку наше културне историје, схваћене у најширем смислу. Иако су многи који су се после њега бавили истом проблематиком као и он, оспоравали вредност неких резултата до којих је дошао у својим истраживањима, то није умањило вредност његових напора и достигнућа. Упркос контроверзама које прате његово научно и публицистичко дело, оно је остало актуелно и присутно у нашој науци и култури. Важно је истаћи да његово дело не представља само допринос нашој историји, науци о језику, историји књижевности и историји српског средњовековног права, већ је значајно и за политику, економску и културну социологију, етнологију и државне и политичке науке.

²⁷¹ Теодор Тарановски, *Историја српског права у немањихкој држави* (предговор), Београд, 1931.

²⁷² Слободан Јовановић, *Моји савременици*, 1-4, Мичиген, 1962, прво издање. Биографске белешке о Стојану Новаковићу настале су 1917 на Крфу.

Активности Стојана Новаковића на пољу дипломатије

Стојан Новаковић и његово вођење спољне политике

Стојан Новаковић је као посланик Србије у главнијим европским градовима дао велики допринос зближавању Србије и Црне горе са вечитом усредсређеношћу на простор Старе Србије и Македоније. Разрешавање питања Македоније и северне Албаније Стојан Новаковић је сматрао за свој приоритет у политичком делању.

Стојан Новаковић је био за балканску федерацију.²⁷³ Сан Стефански и Берлински уговор, били су последњи акти европских државника, који су Новаковића, као и многе друге, збунили и застрашили. „Србија је, каже он, извукла најтањи крај и прошла горе него ико.“²⁷⁴ Питање о целини нашега народа, ако још једном буде неспремљено изнесено пред Европу, могло би заувек бити упропашћено. А извесно је било да је то питање, кад-тад, поново морало доћи на решавање. Изван граница независне Србије, остало је пет милиона Срба под туђим господарством. Даља судбина целог српскога народа зависила је од тога како ће се пред суд Великих сила изаћи, како ће се решење припремити. За Новаковића је било, после извесних оклевања, јасно да је српско питање ситно кад улази у велике европске рачуне. После Бугарскога рата, који Новаковић није одобравао, јасно је било за сваког српског озбиљног државника да је српско питање у тесној вези са бугарским и грчким питањем. Ова три питања су чинила Балканско питање. Оно је било саставни део Турског питања, које је опет главни део целог Источног питања. Источно питање је вечити предмет за ратовање међу народима; оно је то било и биће. Повода ће имати и наћи смели државни чиновници на Балкану, где се народи између себе мрзе и парниче.

²⁷³ Михајло Војводић, *Само својим путем*, Београд, 2015, 169–177.

²⁷⁴ Јован М. Јовановић, „Млади Новаковић“, у: *Споменица Стојана Новаковића*, Београд 1921, 158.

Прихвативши 1886. године место посланика у Цариграду²⁷⁵, најосетљивије тачке српске дипломатске службе, Стојан Новаковић, искусни српски политичар и угледни научник, пристао је, у ствари, да отпочне непосредно бављење пословима спољне политике Србије, не знајући да ће то од тада бити његово вишегодишње опредељење. У Цариграду је отпочело вишегодишње опредељење Стојана Новаковића за дипломатију, његово непосредно учешће у спољнополитичким пословима Србије и истрајан рад на најважнијим задацима националне политике.

Веза Стојана Новаковића са спољном политиком Србије скоро да се није прекидала и после његовог повратка из Цариграда. Без обзира на то што неколико година он неће формално бити у политици, наставили су се његови већ започети послови. Преговори вођени 1892–1893. године у Атини о разграничењу сфера утицаја,²⁷⁶ истина не са великим успехом, имали су за основу линију за коју се искључиво залагао Новаковић. Практични кораци у Македонији и Старој Србији, предузимани на културном и црквеном плану, продужили су исти правац којим је и Новаковић ишао и имали су за основу исто тако туркофилску и гркофилску оријентацију. Новаковић је, међутим, по жељи министра Симе Лозанића 1894. године постао члан Просветног одбора, саветодавног органа Министарства иностраних дела у пословима црквене и школске пропаганде међу Србима у Старој Србији и Македонији.²⁷⁷ То му је пружило прилику да буде упознат са свим извештајима српских конзула из Турске и посланства у Цариграду, и да тако буде у току српске политике, али и да својим конкретним саветима непосредно утиче на кораке које је предузимала српска влада. Поновни његов непосредни улазак у послове спољне политике уследио је 1895. године, када је на предлог краља Александра образовао нову српску владу и узео ресор министра иностраних дела.²⁷⁸

За Новаковићеве концепције о спољној политици Србије, за које је требало да се залаже влада коју је образовао у јулу 1895. године, од огромног значаја су била лична

²⁷⁵ АС, Посланство у Цариграду, 1886, Забелешка Стојана Новаковића, Солун 31. X 1886; АС, МИД, ПО, 1886, фасц. 1, дос. V, лов. бр. 440, С. Новаковић -Д. Франасовићу, Цариград 9. XI 1886; Михајло Војводић, *Путевима српске дипломатије*, Београд, 1999, 24.

²⁷⁶ Михајло Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 62–69.

²⁷⁷ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, *Наша прошлост*, 1, Краљево, 2010, 9–18, 15.

²⁷⁸ *Исто*, 16; Владимир Ђоровић, *Историја Срба*, 352.

искуства која је стекао на месту српског посланика у Цариграду од 1886. до 1891. године. Цариград је био престоница у којој се укрштају многи интереси највећих европских сила исто као и балканских држава, а уз то је био и центар Патријаршије и Егзархије. У време када је Новаковић у Цариграду обављао своју дужност водила се жестока борба око Македоније и осталих делова европске Турске, јер је свака од балканских држава доказивала своје претензије.²⁷⁹ Радећи на основном правцу спољнополитичке активности Србије, а она је била усмерена управо ка Македонији и Старој Србији, и постигавши резултате у јачању српских позиција, Новаковић је стекао значајна искуства.²⁸⁰ На првом месту, учврстило се његово уверење о томе да и даље треба усмеравати пажњу на македонско питање, штавише да то треба да остану главни спољнополитички задаци Србије и да се мора придати највећи значај настављању националног рада у европској Турској и поправљању положаја тамошњег српског становништва. Мислио је да се треба још више приближити Турцима и Грцима и још упорније радити на просветном пољу, на оснивању школа и на задобијању нових владичанских места као припремној фази за политичке радње.²⁸¹ Занимајући се за те просторе, и као научник и као политичар, све више му је била блиска и идеја о потреби међусобног приближавања балканских држава, њиховог споразумевања, решавања спорова путем поделе спорних територија и на основи равнотеже, као и потреби рада на стварању неке врсте федерације међу њима. Боравак у Цариграду омогућио му је да стекне и одлично искуство о политици великих сила и о томе колико би поједине од њих биле у стању да помогну Србију у њеним националним тежњама. Уверио се да западне силе не показују намере да се залажу за српску ствар и да је једино Русија била наклоњена српским захтевима. Руски државници су тада били заинтересовани за одржање мира на Балкану, па је за њих била важна чињеница што је Србија била за добре односе са Турском и што је хтела сарадњу са осталим балканским

²⁷⁹ Сузана Рајић, *нав. дело*, 129.

²⁸⁰ Весна Секулић, *Отварање руског конзулата у Косовској Митровици*, Баштина 19, Приштина – Лепосавић, 2005, 139–153, 141.

²⁸¹ Као посланик у Цариграду Стојан Новаковић је предложио у августу 1890. председнику владе и министру иностраних дела Сави Грујићу да се српски младићи школују у турским школама како би могли да постану службеници у турској администрацији и тако допринесу испуњавању српских политичких циљева. (К. Џамбазовски, *Грађа за историју македонског народа*, V–1, док. бр. 181); Биљана Вучетић, *Наша ствар у Османском царству*, Београд, 2012, 74. У ту сврху Новаковић је предложио да се Богдан Раденковић упише у Галатасарајски лицеј да би учио турски, француски и грчки језик. Касније ће Богдан Раденковић постати познати национални радник који је радио као наставник у српским школама у Скопљу и Цариграду, потом као секретар Скопске митрополије и један од оснивача четничког покрета у Македонији. АС, МИД, ПП, 1890, ред 140, ППбр. 114, 119, С.Новаковић –С.Грујићу, Цариград 22.9/4.10. 1890.

народима.²⁸² То су и они стављали до знања, показујући спремност да дипломатским средствима помажу Србији. С друге стране, видело се да Аустро-Угарска не показује нимало расположења да ради у корист Србије. Премда је Новаковић и пре доласка у Цариград био за то да се ради на побољшању односа са Русијом, искуство које је тамо стекао било је пресудно за његово опредељење. Уместо аустрофилства у спољној политици, које је до тада било присутно, сматрао је да Србија треба да се окрене Русији.

Програмски документ који је био и основа политике Новаковићеве владе био је онај исти који је сам Новаковић поставио као услов да буде од краља прихваћен пре него што је он дао позитиван одговор на краљеву понуду да састави владу. Радило се о „Мемоару о плану којим да се поведу послови земљски“²⁸³, у коме су били изложени задаци његове будуће политике. Изузетно место у том програму Новаковић је посветио спољној политици Србије. Управо у том делу програма уочавају се нови тонови код Новаковића настали као резултат његових искустава стечених у Цариграду и уопште сазнање о кретањима у међународним односима у времену од Берлинског конгреса. Највећа промена догодила се у ставу према Аустро-Угарској. Новаковић се определио за успостављање добрих односа са свим великим силама, нагласивши да Србија не треба више да се посебно ослања ни на кога, што је требало да значи раскидање дотадашње чврсте везаности за Аустро-Угарску која се заснивала на тзв. Тајној конвенцији из 1881. године. Свој став према Тајној конвенцији Новаковић је изразио оценом да Србија не може више ни са ким имати никаквих тајних уговора. Та чињеница је сама по себи подразумевала тражење подршке оних сила које су за то заинтересоване. Новаковић је пре свега имао у виду Русију и њену подршку, због чега се више нису могли задржати досадашњи односи са Аустро-Угарском. У спољнополитичком делу програма Новаковић је важно место дао улози Србије на Балкану. Нагласио је, пре свега, да се Србија мора вратити политици кнеза Михаила, оној које се била одрекла. Био је то први пут да се после смрти кнеза Михаила Србија јавно декларише како се враћа његовој званичној политици. То је значило враћање политици политичког и економског споразумевања са осталим

²⁸² Михаило Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 24. Већ 1886. године када су се састали у Солуну Новаковић и руски конзул Јастребов овај други је изнео мишљење да је Русија погрешила постављаем свог центра у Цетињу након смрти кнеза Михаила уместо Београда. Јастребов је том приликом јасно рекао да је Русија изгубила своје место у Србији до 1878 а нешто пре 1886 и у Бугарској тако да је стајала као неми посматрач догађања на Балкану.

²⁸³ Стојан Новаковић, *Мемоар о плану којим да се поведу послови земаљски, Недељни преглед*, 8. II 1909, бр. 6 (43), 85–87.

балканским државама. Подразумевало се такође да се Србија мора вратити једној широкој активности не само оној према југу него и, истина доста опрезној, према Босни, коју је она била напустила после окончања Источне кризе 1878. године. Основни правац ишао би на југ, ка Старој Србији и Македонији, при чему би Србија наставила да користи легална средства, а то значи црквене и школске установе. Србија би, према томе, продужила туркофилску и гркофилску политику, узевши то као основни инструмент у циљу заштите српских интереса на територији европске Турске.²⁸⁴

Иако рускофилску оријентацију у спољној политици Новаковићева влада није желела да изграђује на рачун погоршавања односа са Аустро-Угарском још од самог почетка од када је она била образована, отворио се процес дубоког економског и политичког размимоилажења између Београда и Беча. Тешкоће које је наследила од претходних влада у погледу пласмана стоке на Аустро-Угарско тржиште, што је наносило огромну штету српској економији, Новаковићева влада мислила је да реши притиском да се рестриктивне мере укину, али и осамостаљењем од Аустро-Угарске и извозом на друга европска тржишта.²⁸⁵ Економско питање прерасло је и у политичко због саме чињенице да је српска влада паралелно са спољнотрговинском независношћу учинила то, и још наглашеније, у спољнополитичкој оријентацији, а Аустро-Угарска се са тим није мирила.²⁸⁶ Показало се да, и поред Новаковићеве упорности да пробије Аустро-Угарску блокаду, његови напори нису имали много шансе. Погоршању укупних односа између две земље допринео је, 1896. године и спор око миленијумских свечаности у Будимпешти. Новаковић је одбио да Србија буде званично заступљена на прослави хиљадугодишњице постојања мађарске државе због намере организатора да се у свечаној поворци носи српска застава (наводно застава Српске Војводине) међу онима које репрезентују земље у саставу мађарске круне.²⁸⁷ Оптужбе из Беча и Будимпеште биле су директно уперене против Новаковићеве владе, а било је јасно да је свему томе „крив“ све изразитији проруски став који се осећао у званичној оријентацији Србије и политика која је

²⁸⁴ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 217.

²⁸⁵ Михајло Војводић, *Извозна трговина Србије и сукоб с Аустро-Угарском 1895-1896*, Зборник Филозофског факултета, XII-1, Београд, 1974, 499–508, 502.

²⁸⁶ *Исто*, 503; Димитрије Ђорђевић, *У сенци Аустро-Угарске*, Историја српског народа, VI/1, Београд, 1983, 95-135, 112.

²⁸⁷ АС, МИД, ПО, 1895, Ф-II, Д-IV, Пов. бр. 1262, Извештај из Беча Новаковићу 21. IX 1895; исто, пов. бр. 1288, С. Новаковић – српским посланицима, Београд, 8. X 1895; Исто Д-V, пов. бр. 1799, Извештај из Беча Новаковићу 21. XII 1895.

одговарала расположењу за националном еманципацијом и стремљењу ка самосталнијој улози на Балкану.²⁸⁸

На почетку дипломатске активности Новаковић је био аустрофил и противник Русије. Средњоевропска култура, законитост, ред и бирократски централизам одговарали су његовим погледима. Као и многи његови савременици био је разочаран пробугарским држањем Русије у Источној кризи 1877/1878. године. Русофилство радикала допринело је даљем отуђењу од ње. Међутим, током боравка у Цариграду Новаковић је постепено напуштао своје раније гледиште. У турској престоници му је постало јасно да је политика Аустро-Угарске на Балкану усмерена одржавању целокупности Отоманског царства и подршци датој Бугарској. Патриотизам је превагнуо и Новаковић је схватио, волео он Русију или не, да она остаје једина међу великим силама која подрива Отоманску империју, у чему се њена политика поклапа са српским интересима. Када је једном прекинуо са аустрофилством, доследни Новаковић се сасвим окренуо Русији, мада је његово русофилство било рационално за разлику од емоционалног славофилства радикала.²⁸⁹

Промена у спољној политици Србије, како је рачунао Новаковић, требало је да буде један нови значајан чинилац у задовољавању различитих потреба Србије, највише у задобијању подршке на најважнијим правцима њеног ангажовања. То је била европска Турска. Управо та потреба, као и вишегодишње укључивање Русије у унутрашња питања Србије били су повољна основа за будуће ближе српско-руске односе. Таква оријентација је и у Русији наишла на повољну оцену. Први наговештаји Новаковића руским званичним представницима о промени спољне политике оставили су на њих повољан утисак. Уз одређену уздржаност, јер се на напредњаке гледало као на старе аустрофиле, у Русији су били јединствени у оцени да је Новаковић био у праву што се одупрео Аустро-Угарској.²⁹⁰ Изричитојег реаговања у Петрограду на Новаковићеву промену става према Русији није било, осим, у извесној мери, благонаклонијег гледања на Србију и одређених симпатија за мере које је она предузимала у односу на Аустро-Угарску. Руси су најпре желели да виде

²⁸⁸ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 123.

²⁸⁹ *Исто*, 125.

²⁹⁰ АС, МИД, ЈО, 1895, Ф-1, Д-VIII, пов. бр. 1143, Извештај из Петрограда Новаковићу, 15. VIII 1895.

да ли се ради о трајнијем курсу напредњачке владе, како ће се одвијати унутрашња кретања у Србији и како ће се понашати српска политика на Балкану.²⁹¹

Заокрет Новаковићеве владе ка Русији појачао је и потребу приближавања Србије осталим балканским државама, у првом реду Бугарској. И Русија је желела да оствари неку врсту јединственог савеза балканских држава у циљу успостављања извесне контроле над догађајима који би се одвијали на балканском тлу.²⁹² Новаковићу је та идеја била блиска, штавише и његова размишљања су, и без обзира на руски фактор, била окренута ка споразумевању са Бугарском. То се уклапало у његову визију враћања политици кнеза Михаила, што је значило балканско споразумевање. У основи тог споразумевања требало је, по његовом мишљењу, да то буде споразумевање у односу на Македонију.²⁹³

Непосредном Новаковићевом заслугом дошло је 1895. године, а још више у току 1896. године, до значајних манифестација нове климе у односима Србије са Бугарском и Црном Гором.²⁹⁴ Са Бугарском су крајем 1895. године отпочели преговори за склапање међусобног трговинског споразума, док је у првој половини 1896. године размењено више посета различитих представника друштава. Резултат целе те акције видео се у томе што су Срби и Бугари тада обострано показали да им је блиска идеја о усклађивању њихових главних праваца спољне политике – али, то је било све.²⁹⁵ Са Црном Гором рад на успостављању чвршћих узајамних односа текао је у повољнијој атмосфери. Стојан Новаковић је на првом месту пресекао сваку акцију која се од стране неких београдских листова и црногорских емигрантских кругова у Београду, водила против црногорске династије. Његовом иницијативом оснажен је и допуњен стари трговински уговор који је обезбедио стабилне привредне односе између две земље. Водио је поверљиву преписку са црногорским министром иностраних дела Гавром Вуковићем о озбиљним политичким темама, као што је македонско питање, и подстакао успостављање сарадње у верској и културној политици према европској Турској, што је за Србију био важан корак у

²⁹¹ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 123.

²⁹² Сузана Рајић, *Александар Обреновић владар на прелазу векова, сукобљени светови*, 220–224.

²⁹³ Стојан Новаковић, *Јелада и Јелини*, Отаџбина, књ.1, Београд, 1875, 50–63.

²⁹⁴ Михајло Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 23–26; Војвода Гојко Вуковић, *Мемоари*, II, Цетиње - Титоград 1985, 295–297, 301–302; *Односи Србије и Црне Горе у XIX веку 1804-1903* (прир. П. Поповић), Београд 1957, бр. 741–774.

²⁹⁵ Михајло Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 26.

организовању јачег отпора бугарским претензијама.²⁹⁶ Допринео је и стварању опште повољне климе за успостављање оних односа које је прижељкивао народ обе земље. У званичним разговорима Стојана Новаковића и Гавра Вуковића постигнут је усмени договор који је, пре свега, обезбеђивао помоћ Црне Горе Србији у вези са Македонијом,²⁹⁷ Стојан Новаковић је веровао да ће будућа јача сарадња са Црном Гором донети важне поене његовој националној политици.

Стојан Новаковић је остварење главних националних задатака своје владе видео у Старој Србији и Македонији.²⁹⁸ С тим у вези чинило му се неопходним да се тамо заустави офанзива бугарске политике, тада много смишљенија и разноврснија, која је различитим видовима вођења пропаганде, образовањем комитских акција претила да дефинитивно у своју корист реши македонско питање.²⁹⁹ Новаковић је мислио да треба избећи отворено мешање у македонске ствари због држања великих сила, али је зато хтео да прави одговор његове владе Бугарима буде у прецизирању задатака и постизању конкретних успеха у спровођењу своје политике. Сузбијајући у другој половини 1895. године акције Бугарске у Македонији, а посебно настојећи да онемогући додељивање јој тамо нових берата, и у том циљу алармирајући велике силе. Новаковић је истовремено покренуо живу активност у Цариграду у вези са српским захтевом око постављања нових српских владика.³⁰⁰ На првом месту радило се о владичанској столици у Призрену која је после смрти рашко-призренског митрополита Грка Мелентија, у лето 1895. године, остала упражњена, Новаковић се енергично заложиио да се на то место постави Србин Дионисије Петровић. Подстакао је и српско становништво на Косову и Метохији да се петицијама и представкама обрати надлежнима са истим захтевом. Настојао је да придобије Порту и султана како би приволео Патријаршију на одговарајућу одлуку, па је у том смислу ангажовао и руског амбасадора у Цариграду. Када је у јануару 1896. за митрополита,

²⁹⁶ Архив Државног музеја Црне Горе – Цетиње, Фонд краља Николе, 1896, I, С. Новаковић – Г. Вуковићу. 17. IV 1896. Како је Стојан Новаковић раније био професор Гаври Вуковићу, њихово разумевање око заједничких интереса Србије и Црне Горе ни у чему није било доведено у питање. Први резултат заједничког рада је био избор Дионисија Петровића за митрополита у Призрену (Н. Ражнатовић, *Рад влада Црне Горе и Србије на постављању српских митрополита у Призрену и Скопљу 1890-1902. године*, Историјски записи, књ. XXII. св. 2, Титоград 1965, 217–275.

²⁹⁷ Војвода Г. Вуковић, *Мемоари*, II, Цетиње / Титоград 1985, 401–402.

²⁹⁸ *Исто*, 408.

²⁹⁹ Славиша Недељковић, *Косово и Метохија у плановима Бугарске пропаганде (1870–1878)*, Српске студије, 4, Београд, 2013, 61–73.

³⁰⁰ Димитрије Ђорђевић, *У сенци Аустро-Угарске*, 127–129.

после свега, био изабран Дионисије Петровић у Призрену, била је то велика победа српске ствари. Српски народ на Косову и Метохији, као и у Новопазарском санцаку добио је значајно упориште и још боље могућности да ради на националним пословима. То је истовремено био и велики успех упорне и стрпљиве политике Стојана Новаковића. Србија ће се после тога још јаче усмерити ка Македонији и са већим изгледима да се успешније супротстави аспирацијама Бугарске.³⁰¹ Стојан Новаковић је, међутим, и даље остао привржен мирним средствима, поштујући жеље великих сила да се не нарушава мир, а истовремено је био и упоран у тражењу подршке руске дипломатије чији је утицај у Цариграду био велики. Био је свестан да се не може предузети ништа друго осим дипломатских средстава и да би се радило о чврстој илузији уколико би се поверовало да би се у то време могло на Балкану било шта десити што би могло отворити источно питање или уопште пореметити мир.

Новаковић није желело да у процени стања на Балкану буде у тој мери категоричан па да сасвим неопрезно сачека догађаје који би једног дана Србију могли изненадити. Средином деведесетих година извесна криза проузрокована националним сукобима потресала је малоазијски део Турске, па иако није било изгледа да се може проширити на европски део, ништа није могло гарантовати да се у будућности Србија неће наћи у вртлогу догађаја који би могли имати неизвесне последице, а она би била изазвана да се у њих умеша.³⁰² С обзиром на то да Србија, у ствари, није била војнички спремна за било какву оружану акцију у циљу заштите српских интереса, Новаковић је начино покушај да Србију наоружа модерним оружјем из Русије. То је био и њен последњи спољнополитички напор, а који није окончан прижељкиваним успехом јер руска влада није била расположена да у кратком року испоручи оружје.³⁰³ Новаковићева влада је пала у децембру 1896. године.³⁰⁴ Без обзира на разлоге њеног пада, а један од њих је свакако била спољнополитичка оријентација, и попуштање краља Александра под притиском Аустро-Угарске, међу њене велике заслуге спада учвршћење међународног положаја Србије и

³⁰¹ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, I, Београд, 1929, 86–80.

³⁰² Михајло Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 89–93.

³⁰³ *Исто*, 86–88.

³⁰⁴ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, I, 355–356.

успех у заштити српских интереса у Старој Србији и Македонији, а све то у неповољно време када је Турска због унутрашње кризе била у жижи интересовања европских сила.³⁰⁵

Стојан Новаковић је после пада своје владе само годину дана био изван непосредног учешћа у спољној политици Србије, али ни тада није био лишен утицаја на њу и то понајвише преко успеха који је постигао. Резултати његовог рада, нарочито они који су се тicali непосредних националних задатака Србије на балканском простору били су толико значајни да се евентуално прихватање другог пута и промена метода нису ни разматрали. То се најбоље видело из политике коју је 1896–1897. године водила влада на челу са Ђорђевићем.³⁰⁶ Основа на којој је Симић градио своју националну политику и правци спољне оријентације нису скоро ни за длаку измењени у односу на Новаковићеву владу³⁰⁷. Штавише, и када је у октобру 1897. године изабрана влада Владана Ђорђевића и Србија се поново вратила аустрофилској оријентацији, национални задаци земље остали су исти³⁰⁸. Међу најважније задатке владе које је побројао Владан Ђорђевић ушли су они који су се тicali заштите српских интереса у Турској. За извршење тих задатака је требало највише да брине српски посланик у Цариграду, а по избору Ђорђевића, као најпогоднија личност за заузимање тог места одређен је Стојан Новаковић. „У Србији нема државника који би та питања која се тичу Старе Србије и Македоније знао боље од њега,“ тврдио је Ђорђевић краљу Александру, залажући се за постављање Новаковића.³⁰⁹

Стојан Новаковић није лако прихватио поновни улазак у дипломатију. Није могао заборавити краљу Александру што му је у децембру 1896. године оборио владу упркос уверавањима да ће подржавати њен дугорочни програм. Није био сагласан ни са великим делом програма Ђорђевићеве владе и није одобравао њен повратак аустрофилској политичкој оријентацији. Попустио је после великог опирања, приставши да буде наговорен, највише руковођен осећањима да треба да настави своје започето дело и с

³⁰⁵ Новаковић се растао с краљем рђаво. Он се сматрао обманут од Краља без мало онако као Ристић после првог априла. Када му је 1895. понуђена влада, између њега и Краља било је говора о једној сталнијој влади него што су биле дотадашње краткорочне неутралне владе – о једној влади која би имала израђен програм државних послова и којој би се оставило времена да тај програм оствари... При расанку (Новаковић) рекао је Краљу да је он опасан човек кога се ваља чувати, и неколико месеца после тога није желео одржавати ни обичне везе учтивости са Двором." (Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, I, 356)

³⁰⁶ Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић*, 150.

³⁰⁷ *Исто*, 148–151.

³⁰⁸ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, I, 374–375.

³⁰⁹ Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић*, 171.

обзиром на то да је добио одрешене руке да по својим већ опробаним методама бије битку за будућност Старе Србије и Македоније.³¹⁰ Међутим, тада није могао знати да ће својим поновним уласком у дипломатију провести у њој више година и да ће, као посланик, своју борбу за српске интересе водити из неколико европских престоница.

После пензионисања 1905. године и повратка у Београд да би се, како је говорио, посветио свом научном раду, Стојан Новаковић се одмах укључио у политички живот земље обновивши врло брзо и рад своје Напредне странке. Као писац озбиљних политичких текстова у напредњачкој штампи, посланик у Народној скупштини биран на напредњачкој листи или напредњачки вођа или политичар, посебан интерес, међутим, показивао је и даље за националне теме и спољнополитичка питања. На првом месту декларисао се као ватрени поборник потпуне економске и политичке еманципације од Аустро-Угарске.³¹¹

Стојан Новаковић је веома озбиљно наставио да прати и реформну акцију сила која је била покренута 1903–1904. године. У појединим новинским чланцима указивао је на све опасности које би из те акције могле проистећи.³¹² Посебно је апострофирао Аустро-Угарску као ону силу која би могла искористити реформе да оствари своје амбиције.

Положај Срба у Турској био је, међутим, једно од оних питања којима се Новаковић највише бавио после свог повратка из Петрограда. Ставио га је у центар скоро свих својих иступања у Народној скупштини, где је готово редовно био на листама Напредне странке. За њега је то било питање неодвојиво од судбине целог српског народа. У једној скупштинској интерпелацији он је, указујући на тешко стање хришћана у Турској, упозорио да оно поприма такав облик да се балканске државе „могу наћи у судбоносним опасностима“.³¹³ Био је то својеврстан апел да се тамошњем народу пружи што хитнија помоћ. Извесне наде у промене јавиле су се 1908. године када су Русија и Енглеска преузеле на себе иницијативу да се спроведу реформе у Турској. И управо када

³¹⁰ Претпоставка да је Стојан Новаковић склоњен у дипломатију због тога што је постао опасан опозициони стојер делује врло убедљиво. Сузана Рајић, *Владимир Ђорђевић*, 175–176.

³¹¹ Михајло Војводић, *Само својим путем*, 42–47.

³¹² Сузана Рајић, *Александар Обреновић, владар на прелазу векова, сукобљени светови*, 387–388.

³¹³ Михаило Војводић, *Само својим путем*, 78.

се предајом енглеске ноте у Цариграду чинило да ће изнова да отпочне процес реформи, уставни покрет младотурске странке покренуо је, у лето 1908. године, праву револуцију у Турској. Сматрајући да је новонастало време од великог значаја за Србе у Турској, Новаковић је у свом иступању у Народној скупштини предложио да и Србија преузме на себе одређене задатке. Радило се о томе да се Србија заложи како би реформни покрет у Турској омогућио Србима признање извесних аутономних права у овој земљи: признање српске цркве и признање српске народности. То су, међутим, били радикални захтеви који су тражили значајно ангажовање српске политике, али и друге повољне околности.

Анексија Босне и Херцеговине која је наишла у јесен 1908. године, изазвала међународну кризу и претила великим сукобима на Балкану, скренула је пажњу са реформних планова Младотурака, па и српских званичних кругова. На проглас анексије Босне и Херцеговине, Стојан Новаковић је први и најјаче дигао глас храбрећи српски народ да не клоне духом.³¹⁴ У надахнутим патриотским говорима пред Народном скупштином он је, подсећајући на славну прошлост, указивао пре свега на оне сјајне примере српских великана који су не оружјем него књигом, пером и сликом утирали пут заједништву какво је већ било доведено до краја код појединих европских народа. Зато је позвао да се та борба настави како би и Срби тај циљ достигли, али књигом и народном силом, уверавајући да је та борба колико моћна толико и непобедива.³¹⁵ Упозоравајући на велику опасност која вреба од Аустро-Угарске и од њених наредних корака против саме Србије и српског народа у целини, Новаковић је апеловао на то да се хитно нађу пријатељи на другој страни, у суседству, на Балкану, и да се све што је јужно од Саве и Дунава уједини у Балкански савез, укључујући и Турску. Указао је на потребу да се Србија окрене и „дипломатском арсеналу“ и затражи гаранције за „тековине које је српски народ до сада својим трудом створио“. Напокон, предлагао је да се направи један народни програм који би био програм за будућност и који би био предочен Европи.³¹⁶

На молбу министра иностраних дела Милована Миловановића, одмах по проглашењу анексије, Стојан Новаковић је прихватио да заједно са Јованом Цвијићем, Љубомиром Ковачевићем и Љубомиром Јовановићем, угледним научницима, уради један

³¹⁴ Михајло Војводић, *Само својим путем*, 84.

³¹⁵ Рад Народне Скупштине сазван у ванредан сазив за 27. Септембар 1908, Стенографске белешке, Београд, 1909, 12–13.

³¹⁶ АС Фонд Стојана Новаковића, бр. 447.

компензациони план, тј. добро образложени захтев за територијалним компензацијама Србији уколико дође до међународне конференције о Босни и Херцеговини, а за коју се веровало да ће бити одржана.³¹⁷ Цео посао је, међутим, сам завршио, начинивши читаву једну минијатурну студију у форми мемоара у којој је стручно доказивао да су, на пример, Подриње и Требиње, које би између осталог Србија тражила као надокнаду, увек били њени у прошлости.³¹⁸

Стојан Новаковић је од краја октобра до почетка децембра 1908. године био у специјалној мисији у Цариграду с циљем да од Порте и султана издејствује пристанак на то да ће подржати Србију у њеним захтевима за компензацијама на босанско-херцеговачком замљишту. Као добар познавалац начина вођења преговора у Цариграду и психологије турских преговарача, он није био обесхрабрен чињеницом да су Турци уместо саглашавања са предлозима Србије, тражили закључење међусобне офанзивне и дефанзивне војне конвенције уперене више против Бугарске, која је искористила анексију да прогласи своју независност, него што би служила одбрани турских интереса у Босни и Херцеговини. У дугим, заморним преговорима стрпљиви Новаковић је имао прилике да се увери како се Турска све више хлади према Босни, да би напослетку одустала од ње. Турцима је све мање било до војне конвенције, што се, веровао је Новаковић, могло објаснити утицајем Европе да би се сачувао мир као и чињеницом да ни самим Турцима није било до сукоба с Аустро-Угарском.³¹⁹ Преговори су се окончали, по Новаковићевом предлогу, сагласношћу на декларацију о *entente cordiale* (срдчан договор, уговор о пријатељству), чиме мисија није остала без икаквог успеха.³²⁰

Као личност, склон компромису и као сталожен и разборит политичар, који је увек признавао унутрашњу слогу када су међународне прилике биле неповољне за Србију, Стојан Новаковић је у јекну анексионе кризе, у фебруару 1909. године, изабран за председника концентрационе владе. У јекну војних претњи Аустроугарске Србији, која је одбила да се сагласи са анексијом, и пред неизбежном оружаном интервенцијом, Новаковић је образовао владу народног спасења са задатком да се обуздају сукоби међу

³¹⁷ Михајло Војводић, *Само својим путем*, 85.

³¹⁸ *Исто*.

³¹⁹ АС, МИД, ПО, 1908, фасц . IV, дос. I, пов. бр. 3752, С. Новаковић - М . Миловановићу, Цариград 25. XI 1908; Ж. Савић, *Цариградска мисија Стојана Новаковића 1908. године*, Београд 1978.

³²⁰ *Entente cordiale* (фр.) подразумева серију споразума између Велике Британије, Северне Ирске и Француске чиме је формиран савез који ће опонирати Немачкој и Аустро-Угарској у Првом светском рату који се већ наслућивао. На наведеној конференцији потврђена је сагласност за прихватање оваквог савеза.

партијама и њиховим правцима, успостави јединство међу њима, нађе заједнички излаз из кризе и подели одговорност. Већ у програму своје владе он је објавио да српски народ своје народно питање ставља пред Европу и да је то једини пут за окончање кризе. Нова влада је нотом упућеном 10. марта 1909. године свим великим силама изразила мирољубивост своје земље наводећи „решеност да се саобрази оценама великих сила о питању босанско-херцеговачком“.³²¹ Тиме је Србија, тешка срца, а под притиском свих великих сила, довела кризу до њеног излаза и спасла свет од рата. Заједно са Новаковићем, одговорност за такав корак поделиле су све политичке партије Србије.

После завршетка анексионе кризе Стојан Новаковић се, у свом залагању за решавање спољнополитичких задатака Србије, поново вратио Старој Србији и Македонији и, у вези с тим, питањима званичних односа са Турском. Томе је свакако допринео и развој ситуације у самој Турској. Иако је после победе Младотурске револуције изгледало да ће свуда у Турској, па и у њеном европском делу, завладати ред, одговорност и једнакост пред законом, врло брзо се показало да се у њеном европском делу неће спроводити прокламована политика. Док су се Срби у Турској покушавали прилагодити новом систему и укључити у политички живот како би олакшали свој положај, дотле су Арбанаси, који су губили своје привилегије, постали љути противници Младотурака и своје незадовољство изражавали дизањем буна, али и у насиљима над Србима те су данак плаћали Срби, на које би се најчешће сручили нови таласи насиља.³²² Управо то је имао у виду Стојан Новаковић када је у Народној скупштини у више својих интерпелација и изјава тражио да се предузму кораци против насиља у Турској.³²³ Радило се о његовој својеврсној критици српске спољне политике која је после окончавања анексионе кризе настојала да очува добре односе с Турском. По Новаковићевој оцени, то је ишло на штету интереса тамошњег народа и због тога је захтевао да се са Турском много одлучније разговара.

³²¹ АС фонд Војислава Јовановића Марамбоа, С. Новаковић - краљу Петру Карађорђевићу, Београд 26. II 1909; *Рад Народне скупштине сазване у редован сазив за 1908 годину*, Стенографске белешке Народне скупштине, III, Београд, 1910; Владимир Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1936, 272, 276.

³²² *Стенографске белешке Народне скупштине, IV редован сазив 1908- 1911, окт. 1911-јан. 1912, XX редовни састанак*. У којој мери је ситуација била озбиљна довољно илуструје Новаковићео излагање у Народној скупштини 15. децембра 1911. године. у коме је, између осталог рекао "Један заједнички корак о каквом било питању у Турској више би вредео него корак сваке балканске земље појединце".

³²³ *Стенографске белешке Народне скупштине, IV редован сазив 1908-1911, окт. 1911-јан. 1912, XX редовни састанак*.

С тим у вези је и Новаковићево све одлучније залагање за слогу међу балканским државама. Са Грцима и Бугарима је и ранијих година желео солидарну политику, али ни овај пут, као ни тада, није желео да то буде кратког трајања и без споразума. На Црну Гору је рачунао као на пријатеља и савезника, па је зато апеловао да се превазиђу међусобне несугласице које су се повлачиле још из година пре анексионе кризе. Са скупштинске говорнице Новаковић је позивао балканске народе да се најпре међусобно сложе, па да се онда од Европе тражи аутономија у одлучивању и решавање заједничких питања.³²⁴

Уочи балканских ратова ретко ко је с таквом одлучношћу и жустрином, како је то чинио Стојан Новаковић у Народној скупштини, отварао питање положаја српског народа у Турској. У својим интерпелацијама и говорима Новаковић је истрајао у томе да се мора помоћи српском живљу у Старој Србији и Македонији, пострадалом од Арбанаса и анархије која тамо влада. „Свагда је пак дужност Србије да брани своје сународнике као и своје суграђане“ , биле су његове речи. Различита су средства којима се, по његовом мишљењу, Србима могло помоћи. Најрадије се залагао за дипломатска средства која су, како је говорио, не само исцрпна него се њима може постићи и „оно што изгледа немогућно“ . У његовим изјавама могли су се све чешће чути и захтеви за другим, јачим мерама притисака. Све одлучније је апеловао на заједничку акцију балканских држава за одбрану хришћана у Турској.³²⁵

Када је у рату балканских држава и Турске који је избио 1912. године тријумфовало оружје савезника, а турска војска била до ногу потучена, Новаковић је у томе видео не само победу српског народа него и остварење идеја које су формулисали његови велики визионари кнез Михаило Обреновић и министар Илија Гарашанин, а за које се и он сам залагао.³²⁶ На предлог председника владе Николе Пашића, он је као искусан дипломата и изванредан познавалац прилика на Балкану, предводио српску делегацију на конференцији мира у Лондону која је требало да се бави закључењем мировног уговора и да одлучује о резултатима рата.³²⁷

³²⁴ Михаило Војводић, *Путевима српске дипломатије*, 212.

³²⁵ Михаило Војводић, *Стојан Новаковић*, 338.

³²⁶ Исто, 370; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. V, св. 3, бр. 559, 577, 584.

³²⁷ Михаило Војводић, *Путевима српске дипломатије*, 209; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, V- 3(5/18.X-31. XII 1912/13. I 1913), Београд 1986, бр. 463, 522.

Стојан Новаковић у Анексионој кризи

Поверавање мандата Аустро-Угарској на Конгресу великих сила у Берлину да изврши окупацију Босне и Херцеговине, прихватило се у Бечу само као етапа у њеном даљем територијалном продору ка југу. Следећи корак била би њихова анексија и укључење у владарски и државни посед, а потом би се на удару нашла Србија. У војним и политичким круговима Аустро-Угарске је непрекидно јачало расположење да се тако нешто оствари те се, осим припрема и ишчекивања повољног тренутка, мотрило на све што се збива на балканском простору. Могућност се указала у лето 1908. године избијањем Младотурске револуције у Турској, чији су организатори најавили преображај земље укључујући њихове територије које су биле под окупацијом Аустро-Угарске војске. То је био довољно јак разлог да државне и војне власти у Аустро-Угарској прогласе анексију Босне и Херцеговине 7. октобра 1908. године, која је изазвала огромно узбуђење у Србији.³²⁸

Стојан Новаковић је био једна од оних истакнутих личности у Србији која је анексију доживела као изузетно тежак ударац. Као национално опредељен политичар никада се није помирио ни са одлуком о окупацији 1878. године и од тада је страховао од могућег претварања окупације у анексију.³²⁹

Проглашење анексије је Новаковића затекло на месту посланика у Народној скупштини. На ванредној седници Скупштине 10. октобра био је један од активних учесника. Штавише, на претходној тајној скупштинској конференцији одржаној 9. октобра, Новаковић је надахнуто говорио посланицима. Хтео је да подигне „клонулоост која је тада била очевидна међу посланицима“³³⁰, па је подсетио на новију историју поједних великих сила чијој је снази и унутрашњем уједињењу претходила борба народном слогом, просветом, културом, уверењима. Указао је на велики духовни успон српског народа настао заслугом његових великих писаца Доситеја, Вука, Бранка Радичевића и Његоша, који су могли примером послужити Србији да следи пут европских

³²⁸ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 343.

³²⁹ *Исто*, 344.

³³⁰ *Рад Народне скупштине сазване у ванредан сазив за 27. септембар 1908. Стенографске белешке, Београд, 1909*, 302.

земаља. Према његовом мишљењу, уједињење српског народа представља циљ ком треба тежити и без оружја га остварити.³³¹ Говорио је и на затвореном делу седнице ванредне скупштине 11. октобра и, по његовим речима, настао је прави тренутак да Србија отпочне борбу за одбрану Босне „али не оружјем него одбрамбеним средствима права и науке“, јер би је у евентуалном рату Аустро-Угарска могла брзо ућуткати.³³² Предложио је да се Скупштина заложи за плебисцит у Босни и Херцеговини и самоопредељење тамошњег народа.³³³

Пошто је Новаковић уживао велики углед као стручњак за балканска питања и као дипломата и државник, био је један од оних које је српска влада упућивала у европске престонице да утичу на држање тамошњих влада у складу са српским очекивањима, управо тако је упућен и у Цариград, како смо већ истакли. У упутствима које је за Новаковића саставила српска влада било је предвиђено да се од Порте тражи солидарност са Србијом и Црном Гором на будућој конференцији која би била посвећена анексији. Србија би, на првом месту, тражила територијалне уступке који би јој омогућили везу са Црном Гором, а Аустро-Угарској спречили пролаз ка Македонији. Новаковић би, уз то, инсистирао и на саобраћајним и економским услугама, али без покретања било ког питања које би могло „узнемирити“ Турску. Напокон, требало је да предложи Турцима да Србија и Турска и пре и током будуће конференције заједнички заступају став да се управо у Босни и Херцеговини организује „на терену широка аутономија у духу демократске уставности“.³³⁴

Новаковић је боравио у Цариграду од 23. октобра до средине децембра 1908. године. Први његов утисак био је да су Босна и Херцеговина за Турке секундарно питање јер је за њих највећу важност имала Бугарска која је дан уочи анексије прогласила независност, а имала је за Турску сратешки значај јер је била близу Цариграда. Због тога су говорили да би најпре желели да се расправи бугарско питање, а после чега би се могло предложити да се за Босну и Херцеговину предвиди широка аутономија. Дакле,

³³¹ Стојан Новаковић, *Quid nunc?* у књ. Стојан Новаковић, *Радови мемоарског карактера*, Београд, 2007, 480–485.

³³² Скупштина у ванредном сазиву отпочела је заседање 10. Октобра али је већ сутрадан, 11. Октобра, на предлог Миловановића један њен део био затворен за јавнојст да би посланици били отворенији у својим изјавама. *Рад Народне скупштине сазване у ванредан сазив за 27. септембар 1908. Стенографске белешке*, Београд, 1909, 289–290.

³³³ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 345–346.

³³⁴ *Исто*, 347.

босанскохерцеговачко питање би се одложило. Што се тиче питања територијалне надокнаде, Новаковић је одмах уочио да Турци на то другачије гледају у односу на оно што је писало у његовим упутствима. Идеја територијалне надокнаде се није уклапала у турске планове. Једино су показивали разумевање за потребе економске и трговинске независности Србије, али нису били за изградњу железница које би ишле кроз Новопазарски санџак.³³⁵

У жељи да се обавести о расположењу великих сила према новоствореној ситуацији Новаковић је имао више сусрета са њиховим представницима у Цариграду. Његов план је био да сазна нешто више о упутствима која су добијали од својих влада. Међутим, нису га умирале речи представника пријатељских сила Антанте. Сва три амбасадора су била уздржана и више су били спремни да од њега чују него да му нешто кажу. Најизричитији је био руски амбасадор Зиновјев рекавши да су то само „платонске жеље и да се остварити не могу“.³³⁶

С друге стране, Турци су пред Новаковића изнели текст предлога о међусобном склапању офанзивне и дефанзивне војне конвенције. Како се текст кретао у општим формама, у њему ниједно тадашње актуелно питање, а на првом месту босанскохерцеговачко, није било споменуто. Турци су избегавали да конвенција буде уперена против Аустро-Угарске, а с друге стране су желели да има антибугарски карактер, што је за Србију било неприхватљиво. Како су се Турци постепено трудили да се из текста избаци све што има „агресивно значење“, Новаковић је могао осетити да опада њихова заинтересованост за склапање конвенције.³³⁷

По оцени самог Новаковића, његови вишедневни преговори у Цариграду били су „дугачак и замршен посао“.³³⁸ Није му било лако да премошћава дубоке разлике између турског и српског гледишта. Иако је уложио доста труда да у преговоре унесе питање Босне и Херцеговине, Турци су то одлучно одбијали јер су на сваки начин хтели да се сачувају од свега што их је могло увући у рат са Аустро-Угарском. Спремност за споразумевање коју су показивали у почетку се све више топила у чему је, по

³³⁵ АС, МИД, ПО, 1908, фасц . IV, дос. 1, пов. бр. 3752, С. Новаковић - М . Миловановићу, Цариград 25. XI 1908; Ж. Савић, *Цариградска мисија Стојана Новаковића 1908. године*, Београд 1978, 56–60.

³³⁶ Михаило Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 205.

³³⁷ *Исто*, 206–207.

³³⁸ *Исто*, 207.

Новаковићевим речима, био пресудан утицај великих сила и њихова одлучност да се избегне рат.³³⁹

Новаковић је о резултатима своје мисије у Цариграду обавестио посланике на једној од тајних седница Народне скупштине. По његовим речима, силе Антанте нису желеле да поремете мир, што је заправо водило њиховом признавању анексије, а то је био и разлог зашто се под њиховим притиском и Турска ућуткала. Расправа о анексији је вођена и на редовном заседању Народне скупштине од 1. до 3. јануара 1909. године.³⁴⁰ У свом излагању Новаковић се превасходно окренуо програму за будућност. С обзиром на то да је Аустро-Угарска после Берлинског конгреса свом снагом радила на томе да од Србије створи своју економску област и да је имала план да угрози њену формалну независност, односно да после Босне и Херцеговине и она буде на реду, Новаковић је најбоље средство одбране од тога видео у закључењу Балканског савеза.³⁴¹

Новаковић се није задовољио само тиме да посланицима Народне скупштине објасни како он у светлу тадашње кризе види проблем српског народа и његов могући развој у непосредној будућности. Веома му је било стало да на поједностављен и лако разумљив начин упозори српску јавност на све опасности по српски народ из политике коју води Аустро-Угарска монархија. У више чланака које је под псеудонимом *Dardanus* објавио у листу *Недељни преглед*, анализирао је политику Беча у правцу југа током 19. века да би показао како је анексија Босне и Херцеговине била, поред осталог, резултат непроменљивог односа према српском народу.³⁴² По његовим речима, основно питање које се тада само по себи поставило је: Може ли Србија остати без Босне и Херцеговине? Да ли се неко други може учврстити у Босни и Херцеговини поред самосталне Србије? Штавише, из њега је проистекло и друго питање: Да ли ће се Аустро-Угарска упустити у рат са Србијом и сломити њену независност која има стогодишњу традицију? Положај Србије, по Новаковићевом мишљењу, одређује улога коју она има у Српству као вођа

³³⁹ АС, Фонд Стојана Новаковића, бр.491, забелешка С.Новаковића.

³⁴⁰ *Рад Народне скупштине сазване у редован сазив за 1908. Стенографске белешке*, књ.1, Београд, 1909, 309–311.

³⁴¹ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 351–352; *Dardanus*, *Српско питање*, Недељни преглед, бр.1, Београд, 4. Јануара 1909, 1-3; *Dardanus*, *Балканско полуострво или Средња Африка*, Недељни преглед, бр.35, Београд, 14. децембра 1908, 563–565.

³⁴² *Dardanus*, *Српско питање*, Недељни преглед, бр.1, Београд, 4. Јануара 1909, 1-3; ; *Dardanus*, *Двадесети или средњи век? Белешке за српски биланс*, Недељни преглед, бр.5, Београд, 1. фебруара 1909, 65–57; *Dardanus*, *Балканско полуострво или Средња Африка*, Недељни преглед, бр.35, Београд, 14. децембра 1908, 563–565.

српског народа. Њена дужност је зато да брани српску народност, језик, име, без обзира на то како неко на то гледа и у том случају, сукоб Аустро-Угарске и Србије је неизбежан.³⁴³

Објављивање оваквих политичких огледа у вези са анексионом кризом Новаковић је искористио и да изнесе своје оцене о руској политици. Иако већ годинама русофилски расположен и присталица ослањања Србије на Русију, није могао да сакрије разочарење у руску дипломатију. По његовој оцени, руска дипломатија је уступала Аустро-Угарској час Босну и Херцеговину, час Србију, а понекад и обе како би себи олакшала друге послове и друге добити на истоку. Тиме је желео да каже и то да би српски народ морао да буде начисто са службеном политиком Русије и њеном дипломатијом да би му био јасан положај у ком се налази.³⁴⁴

Тамни тонови у Новаковићевим текстовима произлазили су највише из његових оцена да су српски народ и Србија током 19. века настојали да усвоје напредне идеје и да се у свом духовном развоју приближе осталом развијеном свету, али да су их на том путу чекале озбиљне препреке. Упркос таквим оценама, навео је да српски народ неће малаксати већ да ће непоколебљиво тражити „своје право“ без обзира на последице.³⁴⁵

Анексиона криза је показала да влада Петра Велимировића под великим спољним притиском, није имала довољно ауторитета, ни правог плана да реагује. То се видело и по критикама које је трпела. 23. фебруара 1909. године био је утврђен састав нове владе четворне коалиције на чијем челу је био Стојан Новаковић. У изјави коју је дао посланицима Скупштине 25. фебруара, апеловао је на јединство и упозоравао на неопходност да „сва унутрашња питања морају уступити место пословима спољним“³⁴⁶. Нагостивши да ће влада у име српског народа изнети пред Европу своје народно питање, Новаковић је упозорио да то мора бити праћено исказивањем опште слоге и у земљи.³⁴⁷

Новаковићева влада је 25. фебруара обавестила велике силе да ће у погледу својих права и интереса у босанскохерцеговачком питању мирно сачекати њихову одлуку и да неће предузимати никакве мере које би се могле протумачити као изазов, односно као

³⁴³ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 353.

³⁴⁴ *Исто*, 353–354.

³⁴⁵ *Исто*, 354.

³⁴⁶ *Рад Народне скупштине сазване у редован сазив за 1908. Стенографске белешке*, књ. II, Београд, 1909, 776.

³⁴⁷ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 356–357.

давање повода оружаном сукобу између Србије и Аустро-Угарске. Међутим, порука ни на кога није деловала умирујуће.³⁴⁸ Државним властима у Бечу и Берлину није се свидело то што је Новаковићева влада овим изразила очекивања у погледу задовољења њених интереса путем надокнаде, а знало се да она рачуна на испуњење територијалних захтева. Из престоница пријатељских земаља упућивани су савети да се Србија мора одрећи територијалних претензија, да сва отворена питања има да препусти њима, а да сама треба да сачува мирно држање.³⁴⁹ Разлог више за то био је у чињеници да им је Аустро-Угарска упутила обавештење да је са Турском потписала споразум о Босни и Херцеговини и да се после тога Србија не сме више мешати у њене унутрашње ствари. Русија је, међутим, настојала у Београду да се Србија у једном другачијем тону обрати великим силама и да им састави поруку знатно мирољубивије садржине. И док је Новаковићева влада радила не тексту своје будуће ноте, Аустро-Угарска влада је преко свог посланика у Београду 6. марта затражила да српска влада отпочне непосредно да преговара са њом, с тим да се претходно обавезе да ће да промени своје држање према босанскохерцеговачком питању. Да би избегла непосредне преговоре са Аустро-Угарском владом, Новаковићева влада се 10. марта обратила нотом великим силама у којој их је обавестила да ће у боснохерцеговачком питању прихватити њихове оцене и да им зато „као надлежном суду предаје ствар у руке“.³⁵⁰ Међутим, у Бечу су одбили да разговарају о овој ноти јер у српском одговору није било речи о томе да ће Србија променити своју политику према Босни и Херцеговини. Намера Аустро-Угарске владе је била да оствари непосредне преговоре са Новаковићевом владом, а она се из тога извучила препуштањем силама да реше босанскохерцеговачко питање.³⁵¹ Зато је из Беча стављено до знања да ће уследити још одлучнији кораци у Београду, а пронео се глас и о томе да ће уследити њена објава рата Србији.³⁵²

³⁴⁸ АС, МИД;ПО; 1909, фасц. IX, дос. I, пов. бр. 378, М. Миловановић – српским посланствима на страни (циркулар), Београд, 12. фебруара 1909.

³⁴⁹ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 356.

³⁵⁰ АС, Фонд Војислава Јовановића Марамбоа, С. Новаковић - краљу Петру Карађорђевићу, Београд 26. II 1909; Рад Народне купштине сазване у редован сазив 1908 годину. Стенографске белешке Народне скупштине, III, Београд, 1910; Владимир Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд, 1936, 272, 276.

³⁵¹ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 356.

³⁵² *Исто*, 357.

Спор између Србије и Аустро-Угарске имао је великог одјека код сила Антанте, а још већу забринутост им је донела нова порука Новаковићеве владе 17. марта, која је садржала предлог да се силе умешају и одлуче шта треба чинити да се нађе излаз, јер ако Србија буде нападнута најодлучније ће се бранити и да би, с тим у вези, била принуђена да за дан-два изврши мобилизацију.³⁵³ У узбуђењу које је тада завладало у земљама Антанте, а посебно због неодлучности која се осећала у Петрограду, Аустро-Угарска влада је мислила да најпре треба натерати Русију да се изјасни. У том циљу је искористила своју савезницу Немачку, тадашњу највећу војну силу у Европи. Немачки амбасадор у Петрограду је ултимативно затражио да се Русија обавезе да ће прихватити укидање члан 25 Берлинског уговора о Босни и Херцеговини ако нота такве садржине буде из Беча упућена великим силама. Руска влада је прихватила тај захтев будући да земља није била војнички спремна. Мучну ситуацију коју је у западним престоницама створило руско признавање анексије, при чему је запретила непосредна опасност да Србија буде нападнута, спасла је Енглеска. Уз сагласност Француске и Русије ушла је у преговоре са Аустро-Угарском и окончала их договором да све велике силе предају у Београду 30. марта текст изјаве коју би српска влада имала да учини у Бечу.³⁵⁴ Новаковићева влада је прихватила следећи текст изјаве: „Србија признаје да свршеним чином у вези са Босном и Херцеговином није повређена у својим захтевима; прихвата савете сила да напусти протестно држање; промениће своју политику према Аустро-Угарској и убудуће ће са њом одржавати добросуседске односе“.³⁵⁵ То је била спасоносна формула коју је 31. марта српски посланик у Бечу уручио Аустро-Угарском министру иностраних послова. Новаковићева влада је тако Анексиону кризу привела крају.

Признање чина анексије Новаковићева влада је учинила под притиском великих сила и претњом Аустро-Угарске војне инвазије, односно била је приморана да то учини. Изабрана као коалициона влада да би манифестовала политичко јединство у земљи, допринела је томе да је у Србији мирно прихваћена њена одлука која је била изнуђена. Новаковићева влада са својом дипломатијом, у ствари, није претрпела морални пораз већ

³⁵³ АС, МИД, ПО, 1909, фасц. IX, дос. IV, пов.број 631, Београд, 4. Марта 1909, М.Миловановић – српским посланствима на страни (циркулар).

³⁵⁴ АС, МИД, ПО, 1909, фасц. IX, дос. IV, пов.број 838, Београд, 17. Марта 1909, М.Миловановић – српским посланствима на страни (циркулар).

³⁵⁵ АС, МИД, ПО, 1909, фасц. IX, дос. IV, пов.број 857, Беч, 18.марта 1909, Ђ.Симић – МИД-у.

се часно повукла. По оценама које су се тада могле чути у јавности, Новаковић је својим искуством, мирноћом и знањем успео да спасе земљу и њену част.³⁵⁶

Уочи Првог светског рата Стојан Новаковић је често упозоравао на опасност која прети Србији од Аустро-Угарске. Био је скоро сигуран да је сукоб неизбежан, а када је ратни пожар отпочео, знао је да се ради о историјском обрачуну.³⁵⁷ Непосредно по објављивању рата Србији од стране Аустро-Угарске, на састанку Пашића са шефовима странака, одржаном у Нишу, Новаковић је остао доследан себи изјавивши да је неопходно заборавити партијско сукобљавање и да треба сви да „удруже снаге у циљу спасења земље“³⁵⁸. Своју разборитост и искуство државника, потврдио је још једном на тајној седници скупштине у Нишу у новембру 1914. године, када је упозорио да треба већ тада мислити на крај рата и да, с обзиром на претензије других држава на поједине балканске територије, треба благовремено припремати документе који ће бити неопходни српским опуномоћеницима на будућем мировном конгресу.³⁵⁹ А то је, у ствари, било његово последње ангажовање на пословима спољне политике.

Стојан Новаковић као политичар, дипломата, државник и национални радник у свом раду на спољној политици Србије највише се бавио српским питањем, најзначајнијим од свих којима је предстојало решавање. Том питању је прилазио са изванредним образовањем научника, али и са великим политичким искуством и ентузијазмом патриоте. Стојан Новаковић је био најјачи заступник историјских права српског народа и то, како у науци, тако и у практичној политици. Тиме се руководио у свом раду на спољној политици Србије током неколико деценија, дајући тој политици онај

³⁵⁶ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 359.

³⁵⁷ Стојан Новаковић, *Најновија балканска криза и српско питање*, 94.

³⁵⁸ П. М. Драшковић, *Мемоари*, Београд 1990, 95.

³⁵⁹ Архив Државног музеја Црне Горе-Цетиње, Фонд Краља Николе, Ф II, р 145, Ниш, 20. новембра 1914.

правац који је, још по оцени његових савременика, избрисао разлику између ње и тежњи народа.

Стојан Новаковић – у својим размишљањима о спољној политици Србије, у расправама које је о томе публикувао или радећи дуго и стрпљиво у Цариграду и борећи се за сваку школу, књигу, цркву, владику у Старој Србији и Македонији, или пак настојећи као председник владе и министар иностраних дела да издејствује аутономију Србије од Аустро-Угарске, односно трудећи се као посланик у Петрограду да придобије Русију за интересе Срба – никада није губио из вида целину српског народа и његове тежње.³⁶⁰ Јасно се то видело из извештаја које је подносио, упутстава која је давао, говора које држао, научних радова које је објављивао.

Свој идеал потпуног решења српског питања, а што је у ствари чинило смисао његовог целокупног рада на спољној политици Србије, Новаковић је видео у стварању, пре свега, српске државе. То је, према његовом мишљењу, требало да буде циљ ком треба да стреме сви српски државници.³⁶¹

Стојан Новаковић дипломата

Новаковић је провео у дипломатској служби нешто више од дванаест година. Он је био посланик Србије у Цариграду (1886–1891. и 1887–1899. године), Паризу (1900. године) и Петрограду (1900–1905. године).³⁶² Цео његов радни живот, који је почео као књижевник и историчар, а проживео и завршио као национални радник, био је, некад више, а некад мање, везан за спољну политику Србије. Српски послови на Балканском полуострву из прошлости, који су били главни предмет његових књижевних радова, тичали су се културне, а нарочито политичке историје. Исти ови послови из садашњег времена били су главни предмет његове активности као државног службеника. Питање о томе како ће се раскомадано Српство упознати, приближити и ујединити барем

³⁶⁰ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 397.

³⁶¹ *Исто*, 392.

³⁶² Љиљана Пузовић, *нав.дело*, 293–295.

националном културом, како ће се одржати и унапредити средиште српско, Србија, био је књижевни и политички програм Стојана Новаковића.³⁶³ Овим желимо рећи, да се претежно бавио Српским питањем. Њему се чинило да се Југословенско питање може решити тек пошто се Српско реши. Новаковић је српски књижевни језик сматрао највећом творевином Југословенског покрета у 20. веку.³⁶⁴

Опште руководне идеје Новаковићеве у његовој активности су углавном извучене из европске историје. Он је видео да је у свим деловима Европе унутрашња државна и национална, кристализација изведена у извесним природним границама и да географским природним целинама одговарају државне или националне целине.³⁶⁵

Из историје уједињења Француске, Италије и Немачке научио је да се образовање ове три државе извршило, независно од ма каквог етнографског сентиментализма. Французима најпре, Италијанима за њима, а најзад Немцима требало је времена, ратова и спољних и унутрашњих, док су дошли до потпуног уједињења и створили, свака за себе, једну државу. У истој историји, Новаковић је нашао да се уједињење може извршити знаменитим и дубоким културним радом и књижевним радом и родољубљем, људи једног истога народа, пре него што дође време да се политичко уједињење изврши.³⁶⁶

Политичко јединство и морално освајање, стварање народа и крепких народних држава у 20. веку, вршило се, по мишљењу његовом, непрестано како путем просвете тако и путем политичког рада. Просветни рад је обично напред спремао оно што је извршила политика, а касније је просвета утврђивала, спајала, и неодвојиво састављала оно што је политика постигла.

Наш задатак није да утврдимо колико се Новаковић на делу држао ових мисли. Историја ће наћи, по свој прилици, у своје време, да је чинио знатне кораке улево и удесно од пута, које је себи у почетку свог националног рада обележио. Стојан Новаковић је велики део свог живота посветио, између осталог, и политичком раду у Србији, али се и непосредно ангажовао у њеној дипломатији.

Његово вишегодишње службовање у дипломатији – на месту посланика у Цариграду у два мандата осамедесетих и деведесетих година, затим посланика у Паризу и

³⁶³ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 396–397.

³⁶⁴ АС, Фонд Стојана Новаковића, бр.494, Белешка Стојана Новаковића о уједињењу Срба.

³⁶⁵ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 390.

³⁶⁶ *Исто*.

Петрограду на почетку 20. века, преговарача са турском владом у Цариграду у време Анексионе кризе, и напoкoн предводника српске делегације на мировној конференцији у Лондону током балканских ратова – било је засновано на ауторитету који је уживао, неспорно, као један од најбољих познавалаца балканског простора.³⁶⁷

Стојан Новаковић – српски посланик у Цариграду

У дипломатску службу Новаковић је ушао 1886. године поставши посланик Србије у Цариграду.³⁶⁸ Тиме је отпочео један од најзначајнијих праваца његовог спољнополитичког рада у ком је више година у својим рукама држао све конце културно-просветне и националне активности у европској Турској. То се одвијало на основама добро организоване туркофилске политике. Тиме је приволео Турке да допусте такву врсту деловања којом се, у ствари, ојачавао тамошњи српски народ. Томе је била посвећена и његова борба за отварање српских школа и цркава као и српских конзулата у Европској Турској, и она ће и највећим делом испунити његова два мандата на месту српског посланика у Цариграду 1886–1891. и 1897–1900. године.³⁶⁹

Посао српског посланика у Цариграду није био изненађење када је у питању Стојан Новаковић, јер је, с обзиром на задатке који су га очекивали, он био једна од оних личности које су поседовале неопходна знања за постизање успеха. Напредњачка влада је у пролеће 1885. године донела општи план за „очување и унапређење српских државних, црквених и народних интереса у Турској,³⁷⁰ ком је требало подредити најважније правце спољнополитичке активности и чијем извршењу је требало непосредно приступити.

³⁶⁷ АС, посланство у Цариграду, фасц.132, Упутства за Стојана Новаковића, Београд, 2.октобра 1908.

³⁶⁸ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 190.

³⁶⁹ Весна Зарковић, *Рад српске дипломатије на заштити Срба у Старој Србији у последњој деценији XIX века*, Баштина, св.30, Приштина-Лепосавић, 2011, 1015-114; Михајло Војводић, *Стојан Новаковић о Берлинском конгресу*, Историјски часопис, књ. XLIX (2002), Београд, 183-195; Михајло Војводић, *Путеви српске дипломатије*, Београд, 1999, 24–26.

³⁷⁰ АС, Фонд Милутина Гарашанина, бр. 836, 1885, Упутство за одржавање утицаја Србије у Старој Србији и Македонији.

Тешко да би се тада у Србији нашла погоднија личност од Стојана Новаковића да прокрчи путеве програма који је у потпуности био окренут Старој Србији и Македонији у циљу актуелизовања српског питања, заправо да удари основе српској народносној политици у Турској као најважнијем правцу српске спољне политике. Радило се о једном од најбољих познавалаца балканске ситуације и истовремено једном од најагилнијих судеоника претходних година у раду на спровођењу националне и просветне пропаганде у Турској. Још седамдесетих година, Новаковић се укључио у националну пропаганду усмерену према околним српским крајевима, пре свега у својству министра просвете, шаљући књиге тамошњем српском народу, да би то још више развио почетком осамдесетих година.³⁷¹ Као министар у влади Милутина Гарашанина 1884–1885. године, Новаковић је непосредно учествовао у прављењу споменутог програма усмереног ка Старој Србији и Македонији, да би, иако је изашао из владе 1885. године, као члан Државног савета помогао Гарашанину у непосредним припремама за његово остварење.³⁷² Центар будуће акције требало је да буде Цариград, па се слање човека тамо, и то човека који је био одличан познавалац прилика у Турској и коме не би недостајало трезвености у расуђивању, само по себи подразумевало.

Отишавши у Цариград с циљем да легалним средствима организује акцију у Турској за одбрану српских народних интереса у Старој Србији и Македонији, Новаковић је био наоружан разноврсним сазнањима која су потицала из различитих извора, а требало је да му послуже у даљем раду. На првом месту радило се о писму начелника главног генералштаба српске војске генерала Лешјанина министру војном, из 1882. године, у коме су на основу података о томе какве су све успехе постигли Бугари у Македонији били побројани задаци Србије с циљем да се тамо успешно парира Бугарима,³⁷³ док је други извор било дело истакнутог српског географа Владимира Карића *Српска земља*, такође из 1882. године, у ком су биле обележене границе српске Македоније, тј. оног дела Македоније који је тај аутор сматрао српским.³⁷⁴ Међутим, врло брзо је Новаковић постао свестан многих непознаница и разних препрека које су му стајале на путу. Био је

³⁷¹ Васо Војводић, *Из књижевне историје и просвете*. Кикинда 1989, 95, 115, 117, 141, 147.

³⁷² *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, IV-1 (1879–1885), Београд 1985, бр. 175, 180, 195; Стојан Новаковић, „Бугарско-српски рат и оновремене кризе 1885–1886“, *Годишњица Николе Чуића*, XXVII, Београд 1908, 4–5.

³⁷³ АС, Фонд Стојана Новаковића, бр. 186, писмо ђен. М. Лешјанина министру Т. Николићу, Београд, 10. XI 1982.

³⁷⁴ Владимир Карић, *Српска земља*. Београд, 1982.

изненађен када се уверио колико је штете српској народности и српској идеји у европској Турској нанело деловање бугарског Егзархата основаног 1870. године. Бугарска пропагандна радња практично је одвојила Македонију од Србије, Македонија је била пуна бугарских агената, школа, попова, одбора и другог.³⁷⁵ Новаковић је био уверен да ће бити потребно много напора да се тамо поврати српски дух.

Наспрам бугарске радње, као највећег и најопаснијег такмаца Србије у Македонији, тихо и скоро нечујно, одвијао се Новаковићев рад. У центар скоро свих својих сусрета са најважнијим турским државницима Новаковић је ставио Стару Србију и Македонију. Намера му је била да олакшицама које би се добиле од Турака створи тамо повољну основу за даљи развој једног српског културно-просветног и истинског националног покрета тамошњег живља.³⁷⁶ Заснивајући своју акцију на туркофилској политици, како би разбио неповерење Порте и султана, Новаковић је у ствари кренуо у борбу за Стару Србију и Македонију свим средствима која су му, уз одобрење највиших турских органа, стајала на располагању. Отварањем српских конзулата у Скопљу и Солуну 1887. године, а затим у Битољу и Приштини 1889. године,³⁷⁷ створени су први центри који су, како је рачунао, имали да спроводе и усмеравају један свеобухватни програм културног, просветног и политичког рада. С обзиром на то да су, по његовом мишљењу, у тој акцији за одржање српске народности у Старој Србији и Македонији, и уз доста ограничене могућности, књиге биле најмоћније средство, он се посебно залагао за то да се што више српских књига тамо достави, или пак тамо да се штампа и да се најбржим могућим путевима растурају до читалаца.³⁷⁸ Штавише, то је узимао као први задатак српске политике. Зато је апеловао на српску владу да српски конзулати виде у томе једну од својих најважнијих обавеза, а себи је поставио за циљ да ради на томе да се што више књижара и читаоница отвори. Веома много је полагао и на оснивање српских листова чије су информације могле служити као снажан подстицај у борби за успех целе акције. Требало је да уложи и доста напора да би подстакao и отварање српских школа на простору Старе Србије и Македоније и да се тамо шаљу учитељи и уџбеници.³⁷⁹

³⁷⁵ *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, IV-2 (1886–1887), Београд 1986, бр. 49.

³⁷⁶ *Исто*, бр. 187.

³⁷⁷ Весна Зарковић, *Рад српске дипломатије*, 105–108.

³⁷⁸ АС, МИД, ПП, 1887–1889, Ф-II, С. Новаковић – Ч. Мијатовићу, Цариград, 26. IV 1888.

³⁷⁹ Весна Зарковић, *Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890. године*, БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св 28, 2010, 167–181, 167–170.

Предлагао је и да се постепено приђе увођењу јединственог књижевног језика на тај начин што би се тамо штампали такви буквари и читанке који би укључили речи из тамошњих локалних дијалеката с тим што би се оне постепено и систематски замењивале књижевним изразом.³⁸⁰ Све то, у ствари, требало је да буде најважније оружје у одржавању тамошње српске народности.

Међу српским политичарима и дипломатама мало је било оних који би са толиким стрпљењем могли испуњавати ове истински тешке задатке, као што је то био у стању да чини Стојан Новаковић. Требало је савладати многе препреке и отклонити велике сметње, а пре свега, носити се са болестима од којих су патили турски службени органи, као што су немарност, нерешавање и неодређивање, а уз то и разбијати њихову пословичну сумњичавост када су српске иницијативе у питању, а Новаковићу за то није недостајало упорности и истрајности. Чинио је то, како је и сам признао, на начин на који се најбоље могло изаћи на крај с Турцима, а то је мољакањем, опомињањем, досађивањем и непрекидним објашњавањем да Србија жели с Турском да у миру и слободи живи.³⁸¹ Турци су му, међутим, тешко излазили у сусрет, а када су се показивали попустљивим, то је било уз доста одуговлачења и на парче, нису, међутим, били спремни да подржавају Србију у сукобу са Бугарском и Македонијом. Вазална Бугарска била им је ближа и потребнија од самосталне Србије. То су јасно истицали Новаковићу када им је предлагао заједничко држање у Македонији против „вешто смишљених радњи“ Бугара. Ви хоћете да делите Македонију – говорили су Новаковићу – али она има господара који ће је бранити.³⁸² То је значило да је за остварење доста амбициозног плана ојачавања српске народности у Турској и савлађивања супарничких амбиција, првенствено бугарских, и разбијања неповерења Турака, била нужна помоћ где год ју је било могуће наћи. С обзиром на то да је управо Цариград био средиште у коме су се могли препознати сви чиниоци који имају неку важну улогу на југоистоку, Новаковић је пуно енергије утрошио на то да у њих проникне и евентуално их искористи за српску страну.

³⁸⁰ *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, IV-3 (1888–1889), приредио Климент Џамбазовски, Београд 1987, бр. 50.

³⁸¹ Н. Ражнатовић, *Рад влада Црне Горе и Србије на постављању српских митрополита у Призрену и Скопљу 1890-1902. године*", Историјски записи 11, књ. XXII. св. 2, Титоград 1965, 217–275.

³⁸² *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, IV-2 (1891), приредио Климент Џамбазовски, Београд 1991, бр. 106.

Стојан Новаковић је успео да се у Цариграду на првом месту увери у снагу руске политике у Турској и да оцени њен значај за остварење српског програма. То је за њега лично и за његов будући рад било од велике важности. Он је био један од оних политичара у Србији који су се већ неколико година уназад залагали за то да се Србија ослободи утицаја Аустро-Угарске и побољша односе са Русијом. Такав његов став имао је за последицу да је 1884. године изашао из напредњачке владе Милутина Гарашанина и да се, у вези са тим, није сложио ни са политиком краља Милана.³⁸³ У Цариграду је, међутим, такво његово становиште било на извесној проби. По свом доласку тамо, затекао је руску политику у великим тешкоћама. Руси су се заплели у бугарско питање и, по његовој оцени, уместо вођења политике у великом стилу, више су показивали инат према Намесништву и бугарској скупштини, који су захтевали промене, тако да су чак и Турци, који су имали суверенитет над Бугарском, били много еластичнији.³⁸⁴ Зато ни руско посланство у Цариграду није у почетку било спремно да помаже српске захтеве које им је Новаковић изнео. Тек су по окончању бугарске кризе 1887. године, довођењем династије Кобурга и хлађењем односа између Бугарске и Русије, руски представници показали више слуха за српске интересе. Али ни тада та помоћ није била безрезервна, што је Новаковић тумачио жељом Русије за повратком њеног уплива у Бугарској.³⁸⁵ За Новаковића је, међутим, било од важности што је успоставио добре односе са руским представницима у Цариграду и што је успео да проникне у снагу руске политике на истоку, што га је још јаче утврдило у уверењу да Србија мора тражити већу подршку од Русије.

Један од значајнијих праваца Новаковићевог деловања у Цариграду била је Васељенска патријаршија. Још од доласка тамо и отпочињања организовања опсежног културно-просветног рада у европској Турској, осетио је колики значај за отварање српских школа као најмоћнијег средства пропаганде има једна легална, од стране турских власти призната, установа као што је била Грчка православна црква у чијим се рукама налазила Васељенска патријаршија. Идеја за воспостављање Пећке патријаршије, нешто слично бугарском Егзархату, одавно је била пропала и није било изгледа да се то учини.

³⁸³ АС, Фонд Владана Ђорђевића, бр. 225, С. Новаковић – Вл. Ђорђевићу, Цариград, 1. X 1891; С. Новаковић, *Католичка црква у Србији*, Београд 1907, 31–32; С. Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији*, 22.

³⁸⁴ АС, МИД, ПО, 1887, Ф-І, Д-Б/1, пов. бр. 395, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград, 28. III 1887.

³⁸⁵ АС, МИД, ПО, 1888, Ф-IV, Д-Н/2, пов. бр. 54, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград, 19. I 1888; исто, Д-Б/3, пов. бр. 115, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград, 9. II 1888; *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, V-2, бр. 40–62.

Уосталом, и Грци би се томе супротставили јер им је било веома стало да одрже јединство и целину Васељенске цркве. Али је зато Егзархат био кост у грлу Грцима исто колико и Србима, Грцима је разбијао цркву у европској Турској и фаворизовао бугарске интересе на рачун грчких, исто колико је угрожавао и српске интересе омогућавајући ефикасно продирање Бугара у Македонију.³⁸⁶ Управо из тих разлога Новаковић је желео да нађе савезника у Васељенској цркви. С тим аргументом о потреби заједничке одбране од Бугара и Егзархата, Новаковић је ступио у везу са Патријаршијом и од ње тражио помоћ у добијању српских владичанских столица у Скопљу и Призрену, чиме би се, како је тврдио, и бугарској пропаганди лакше стало на пут.

Споразумевање са Грцима имало је за Новаковића и своје дубље значење. Сматрајући Бугаре главним супарницима у Македонији, Новаковић је веровао да би Грци могли Србији бити вишеструко користан сvezник. О закључењу српско-грчког споразума он је размишљао још неколико година уназад, а боравак у Цариграду само га је у то још више убедио.³⁸⁷ Бугарске претензије биле су подједнако опасан супарник и Грцима, што би и за њих био добар разлог да у Србима нађу савезнике. Најважније од свега било је то што су постојали мањи изгледи да би се Србија и Грчка могле сукобљавати, што се чинило да би лакше могле одредити своје интересне сфере.³⁸⁸ Усвојивши тумачења угледног српског географа Владимира Карића о границама тзв. српске Македоније, Новаковић је мислио да ће се са Грцима пре постићи разграничење него са Бугарима и да би Србија у Грчкој могла имати подршку против бугарских претензија.³⁸⁹ Верујући да би поред туркофилске политике за српске интересе у европској Турској била корисна и гркофилска политика, Новаковић је рачунао да би постизањем споразума са Грцима били значајно потиснути бугарска пропаганда и утицај егзархијске цркве. Споразум са Грцима

³⁸⁶ Михаило Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд, 2003,75.

³⁸⁷ *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, V-1, (1890), приредио Климент Џамбазовски, Београд 1988, 116–118.

³⁸⁸ Михаило Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 181. У српску сферу интереса би, према његовом предлогу, ушли вилајети косовски и битолски и северни део Солунског вилајета до Демир-капије са долинама Струме и Месте све до Мелника и Неврокопа, остављајући та два места утицају грчке пропаганде, а Струмицу у оквиру српске.

³⁸⁹ Владимир Карић, *Српска земља*, Београд, 1882, 68–70.

би, према његовом мишљењу, почивао на признању Србији епископских столица у Призрену и у Скопљу и обележавању српске и грчке сфере акције у Македонији.³⁹⁰

У преговорима које је водио са грчким послаником у Цариграду Маврокордатом 1890–1891. године, Новаковић је изнео конкретну линију разграничења између две земље. То је била иста она коју је предлагао грчком отправнику послова у Београду 1885. године, али су тада преговори били прекинути због српско-бугарског рата. У српску сферу интереса би, по његовом предлогу, ушли Косовски и Битољски вилајет и северни део Солунског вилајета до Демир капије са долинама Струме и Месте све до Мелника и Неврокопа, остављајући та два места утицају грчке пропаганде, а Струмицу у оквиру српске.³⁹¹ Преговори нису имали успеха због доста тврдог става грчког представника, једино што се показало да Грци немају ништа против тога да се поставе српске владике у Призрену и Скопљу као и у другим епархијама са српском већином.³⁹² Новаковић, међутим, није губио веру у њихов повољан исход. Био је убеђен да би, без обзира на све тешкоће које би предстојале и сметње које је, по његовом мишљењу, правио грчки панихеленизам, српско-грчко споразумевање било гаранција за још већи успех у очувању српске идеје у европској Турској.³⁹³ Поред осталог, споразум би отворио врата и приближавању Васељенској патријаршији. По његовом савету, Србија ће даље преговоре наставити у Атини директно са грчком владом.³⁹⁴

Завршивши своју мисију у Цариграду 1891. године, Стојан Новаковић је могао бити задовољан укупним резултатима које је постигао. Ударио је основе српској народносној политици у Турској, а српски народ окупио око српских институција које су тамо основане. Разуме се, није било лако све то постићи. Борити се с Турцима и њиховим неповерењем, конкуренцијом балканских држава и политиком сила усмереном на то да се ништа не ремети у Турској, све то је био велики подвиг. Новаковић пред свим тим препрекама никада није губио наду. Једном приликом је, у том смислу, и написао српској

³⁹⁰ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. III, дос. 3, пов. бр. 1107, С. Новаковић - С. Грујићу, Цариград 19. VIII 1890; АС, фонд Владана Ђорђевића, бр. 225, С. Новаковић - М. Кр. Ђорђевићу, Цариград 3. X 1891; АС, *Грађа за историју македонског народа*, V-1, бр. 59.

³⁹¹ Михаило Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 181.

³⁹² *Исто*, 182.

³⁹³ АС, *Varia* 23-23/1899-1-179.

³⁹⁴ АС; МИД, ПО, 1890, Ф-III, Д-III, Пов. бр. 1107, С. Новаковић – С. Грујићу, Цариград, 19. VIII 1890; АС, Фонд Владана Ђорђевића, бр. 225, С. Новаковић – М. Кр. Ђорђевићу, Цариград, 3. X 1891; *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, V-1, бр. 59.

влади, поред осталог и ове речи: „Не помажу Руси, тешко иде с Портом, али нама ништа не остаје ’него куцати и потискивати даље док се не дође до успеха‘.“³⁹⁵

Други посланички мандат Стојана Новаковића у Цариграду одвијао се у много неповољнијим околностима него што је то био случај раније. Уочи његовог доласка Бугари су добили неколико владичанских мандата, од којих су два била у оној сфери која се у међусобном ривалском сукобљавању око територије европске Турске сматрала српском.³⁹⁶ Поновна аустрофилска оријентација званичне политике Србије објективно је умањивала шансе да његови кораци код највиших турских органа добију одговарајућу руску подршку и поред чињенице да је он био личност коју су Руси уважавали. Такође, чинило се илузијом да ће се српско-бугарски односи развијати у повољнијем светлу, а њихово ривалство у Македонији улазило је у воде опасног сукобљавања на тамошњем терену. Уз то и кретања Арбанаса на територији Старе Србије све више су указивала на могућност организовања неког њиховог покрета који би био и изразито антисрпски.³⁹⁷

Прионувши са већ опробаном енергијом и великим еланом на спровођење раније започетих задатака из програма културно-просветне пропаганде у Турској, Новаковић је овог пута упорно настојао да заустави Бугаре да помоћу берата прелазе десну обалу Вардара, што су они већ били делимично учинили, видевши у томе једну од највећих опасности по српске интересе. Послао је о томе велики број извештаја својој влади вредно забележивши сваки свој корак, ангажовање, предлог, разговор итд. Није био задовољан половичним решењем скопског владичанског питања из времена владе Ђорђа Симића, када је српски претендент Фирмилијан добио само звање администратора скопске епархије.³⁹⁸ Зато се у његов лични успех могла убројати одлука, донесена од стране Светог Синода цариградске Патријаршије 1899. да се Фирмилијан изабере за скопског митрополита.³⁹⁹ Упорно, али и безуспешно, Новаковић је радио на томе да се изда брат

³⁹⁵ *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, V-2, бр. 62.

³⁹⁶ АС, МИД, ППО, 1897, ф-II, ред. 57, ПП бр. 4382, С. Новаковић – В. Ђорђевићу, Цариград, 23. децембар 1897; Исто, ПО, 1897, Ф-VI, Д-II, пов. бр. 3697, С. Новаковић – В. Ђорђевићу, Цариград, 27. децембар 1897; Исто, ПП, 1898, Ф-VII, ред. 177, ПП бр. 159, С. Новаковић – В. Ђорђевићу, Цариград, 16. јануар 1898.

³⁹⁷ Славиша Недељковић, *Косово и Метохија у плановима Бугарске пропаганде (1870–1878)*, Српске студије, 4, Београд, 2013, 61–73.

³⁹⁸ Сузана Рајић, *нав. дело*, 150–151.

³⁹⁹ *Исто*, 156.

како би се што пре извршило Фирмилијаново посвећење за владику. Нису се савим испунила његова ранија очекивања у помоћ Патријаршији на Порти, а овај пут и руска подршка била је слабија, што се, по његовом мишљењу, могло објаснити поновним окретањем званичне политике Србије ка Аустро-Угарској.

Један стари проблем се наметнуо Новаковићу у овом мандату, много више него када је први пут био у Цариграду. Реч је о понашању Арбанаса и њиховом утицају на положај Срба у Старој Србији. Још када је у другој половини осамдесетих година боравио у Цариграду, указивао је званичним турском органима на потребу да чврстим ставом сузбијају самовољу Арбанаса, тим пре што му се чинило да су управо Турци били у томе несхватљиво попустљиви.⁴⁰⁰ Већ тада је закључио да се плански ради на уништењу српског елемента у Старој Србији, с циљем да се тамо остави само албански живаљ.⁴⁰¹ Чинило му се да је по среди политика започета још после ратова 1876–1878. године и у време тзв. Призренске лиге, а која још траје. Дошавши по други пут у Цариград, нашао је тај проблем још тежим. Мобилизација Арбанаса од стране Порте у краткотрајном и победоносном рату Турске против Грчке у априлу–мају 1897. године имала је за последицу да су Арбанаси после повратка кући остали и даље наоружани.⁴⁰² На Косову, Метохији и другим крајевима Старе Србије завладала је, због њиховог самовољног понашања, права анархија, а што је на својој кожи највише осетило српско становништво.⁴⁰³ Стојан Новаковић је, уз помоћ српских конзула у Турској, вредно сакупио огроман материјал о насиљима Арбанаса над Србима, којим је требало документовати његове ноте упућиване турким званичним органима, као и представницима сила у Цариграду.⁴⁰⁴ Тај материјал је представљао и основну садржину тзв. српске Плаве књиге намењене Хашкој конференцији 1899. године, која се тамо из одређених разлога, није појавила.⁴⁰⁵ Новаковић је веома озбиљно схватио и скупштину албанских поглавица одржану у Пећи у јануару 1899. године и аутономистичке тежње које су се на њој испољиле. По његовом мишљењу, антагонизам Арбанаса против Срба из Србије вешто су

⁴⁰⁰ АС, МИД, ПО, 1887, Ф-І, Д-ІІ, Пов. бр. 360, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград, 20. март 1887, исто, пов. бр. 965, С. Новаковић – Ј. Ристићу, Цариград, 24. октобар 1887.

⁴⁰¹ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, књига I, свеска 4/I, 1/14. јул -30 септембар/13. октобар 1905. године*, приредила Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2014, 310.

⁴⁰² Сузана Рајић, *Александар Обреновић, владар на прелазу векова, сукобљени светови*, 270–271.

⁴⁰³ АС, Varia 23-23/1899-1-179.

⁴⁰⁴ АС; МИД, ПО, 1898, Ф-І, Д-V, Пов. бр. 2371, С. Новаковић – В. Ђорђевићу, Цариград, 6. новембар 1898.

⁴⁰⁵ *Преписка о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898–1899*, Београд 1899. 79-100.

подстицали Турци. Штавише, био је уверен да се у султановом двору кроји план стварања гвозденог муслиманског обруча око Србије.⁴⁰⁶ Зато је опомињао српску владу да не верује уверавањима албанских првака у њихова антитурска расположења. Установљење аутономије Арбанаса на територији јужно од тадашњих граница Србије значило би, по његовој оцени, фиксирање српских граница на постојећој линији. „Све наше тежње ка југу и ка старим српским земљама, једанпут већ оштећене селидбама на крају 17. и 18. века новом арбанаском аутономијом биле би прободене глоговим колцем“,⁴⁰⁷ упозоравао је Новаковић.

Стојан Новаковић српски посланик у Паризу

У децембру 1899. године у јавности Србије су се појавиле вести о преласку српског посланика Стојана Новаковића из Цариграда у Париз. Оповиз тадашњег српског посланика у Паризу Драгомира Рајовића подстакао је гласове у београдској штампи да ће управо Новаковић доћи на то место.⁴⁰⁸ Тадашњи председник српске владе Владан Ђорђевић у својим мемоарима тврди да је поводом ширења тих вести телеграфисао краљу Александру, који је био ван земље, упитавши га да ли би – верујући „да ће се посвећење Фирмилијана морати извршити“ пре његовог повратка у Београд – могао понудити „Новаковићу Париз“, а краљ му је на то одговорио да му оставља на вољу да процени да ли ће то „према садашњем стању послова бити корисно или штетно“.⁴⁰⁹ Краљ је, у ствари, у свом одговору мислио на то, да ли ће султан престати са одуговлачењем да донесе царску наредбу о потврђивању Србина Фирмилијана за скопског митрополита изабраног

⁴⁰⁶ АС, МИД, ПО, 1898, Ф-І, Д-Ш, пов. бр. 1489, С. Новаковић – С. Лозанићу, Цариград, 23. октобра 1898; исто, ПО, 1899, Ф-І, Д-Ш, пов. бр. 250, С. Новаковић – В. Ђорђевићу, Цариград, 18. јануара 1899.

⁴⁰⁷ АС, МИД, ПО, 1899, Ф-І, Д-Ш, Пов. бр. 196, С. Новаковић – В. Ђорђевићу, Цариград, 18. јануара 1899.

⁴⁰⁸ Архив Србије, фонд Стојана Новаковића, бр. 920, С. Новаковић – краљу Александру Обреновићу према: Михаило Војводић, *Стојан Новаковић*, 243.

⁴⁰⁹ Владан Ђорђевић, *Крај једне династије. Прилози за историју Србије од 11. октобра 1897. до 8. јула 1900*, Београд 1906, 214–215.

од стране Светог Синода Васељенске Патријаршије крајем октобра 1899. године, а после чега би се тек могло обавити његово посвећење.⁴¹⁰ То је било питање на ком је Новаковић најживље радио у последње време. султан је непрекидно изврдавао што је имало неповољног одјека у Београду, а љутило је и самог Новаковића. Владан Ђорђевић је, међутим, у поруци коју је упутио Новаковићу 6. јануара 1900. године, ниједном речју не спемонувши Париз, пренео Новаковићу краљев позив да дође у Ниш где је, 11. јануара, требало да почне заседање Народне скупштине, а тамо би у исто време били и краљ и чланови владе.⁴¹¹ Изненада је, међутим, дошло да министарске кризе у Београду због ултиматума захтева Аустро-Угарске да се на увоз њених производа у Србију укине обртни прирез који је од јануара требало да се спроводи. Владан Ђорђевић је 11. јануара поднео оставку своје владе, а истог дана телеграфисао Новаковићу да одмах крене у Ниш.⁴¹² Краљ није прихватио оставку владе, али је у јавности одјекнуо глас да је Новаковић дошао у Ниш да састави нову владу.⁴¹³

Долазак Стојана Новаковића у Ниш Владан Ђорђевић је хтео да искористи како би извршио притисак на султана да се већ једном оконча питање посвећења скопског митрополита Фирмилијана. Према његовом казивању, Новаковић је позван у Ниш да би се са њим разговарало о продужењу раније закљученог трговинског уговора Србије са Турском, али и због тога да би султан поверовао да му се нуди да образује нову српску владу. Новаковић није био радо виђен на турском двору – јавно није било речено због чега – у питању је можда било више разлога, а међу њима сигурно и због свог проруског држања и, од њега непрекидно подстицаних, заједничких акција са руским амбасадором на решавању питања која су се тичала српског народа у Турској, па се Ђорђевић надао да ће султан, верујући да би српска влада не челу са Новаковићем водила одлучнију политику са Турском, прекинути са одуговлачењем Фирмилијановог питања.

Без обзира на контрадикторности у исказима Владана Ђорђевића и његовим неиспуњеним очекивањем у вези са султаном, као и другим мишљењима која су се могла чути, може се закључити да је Новаковићев долазак у Ниш проистекао највише из намере краља Александра да му понуди посланство у Паризу. Највероватније је та понуда

⁴¹⁰ Сузана Рајић, *нав. дело*, 156.

⁴¹¹ АС, Фонд Стојана Новаковића, бр. 1389, В. Ђорђевић – С. Новаковићу, Ниш, 25. децембра 1899.

⁴¹² *Исто*.

⁴¹³ В. Ђорђевић, *Успомене*, Београд 1927, 250–260, 276–277.

учињена 17. јануара приликом њиховог сусрета у Нишу.⁴¹⁴ Новаковић је ту понуду прихватио, па је у фебруару објављен указ о његовом наименовању за српског посланика у Француској и Белгији.

О побудама за Новаковићев премештај у Париз нема довољно података у забелешкама које су оставили краљ Александар, Владан Ђорђевић и Стојан Новаковић, али се могу извести претпоставке. Извесно је једино да то није било на Новаковићев захтев, него је то искључиво била одлука краља Александра. То категорично тврди и Новаковић.⁴¹⁵ Сигурно је за тако нешто било разлога јер није било лако лишити услуга у Цариграду човека који је био један од најбољих познавалаца прилика у Турској. Оцена да би Новаковић био кориснији изван Цариграда могла се на првом месту правдати уверењем да постоји одређено незадовољство султана према Новаковићу, а да је за то била „крива“ његова упорност да се решавају питања за која је била заинтересована Србија, а тицала су се одбране српског народа и српских интереса у европској Турској. Као један од разлога за слање Новаковића у Париз могла би се узети у обзир и чињеница што је тамо требало преговорима решити веома важна новчана питања, а тицала су се обвезница српског зајма из 1895. године.⁴¹⁶ Новаковић је 1895. године био председник владе и веома заслужан за то што је тада изгласан у Скупштини Закон о конверзији државних дугова, емитован нови зајам и образована Самостална монополска управа у којој су седели и представници поверилаца, међу њима и они из познате француске Отоманске банке која је у својим рукама имала 50% више српских државних хартија него што је сама дала позајмица Србији. Новаковић је имао задатак да поради на томе да Отоманска банка подигне курс српским државним хартијама.⁴¹⁷ Уз то, Новаковић је уживао поверење Русије што није било без значаја за банкарске кругове у Паризу. Можда је, ипак, поред свега, пресудила скривена намера краља Александра да из личних разлога приволи Новаковића да прихвати прелазак у Петроград, али му је једно раније искуство са њим говорило да ће у томе можда лакше успети ако га најпре на извесно време пошаље у Париз.

⁴¹⁴ АС, фонд Стојана Новаковића, бр. 2082, М. Рашић – С. Новаковићу, Ниш, 4. јануара 1900.

⁴¹⁵ АС, фонд Стојана Новаковића, бр. 920, С. Новаковић – краљу Александру, [Цариград, децембра 1899].

⁴¹⁶ АС,МИД, ПО, 1900, фасц. III, дос. 1, пов. бр. 1046, С. Новаковић - Вл. Ђорђевићу, Париз 11. IV 1900.

⁴¹⁷ Владан Ђорђевић, *нав. дело*, 421.

Пре скоро годину дана, почетком фебруара 1899. године, Новаковић није прихватио краљев предлог да из Цариграда одмах иде за посланика у Петроград.⁴¹⁸ Правећи сада, после скоро годину дана, нову комбинацију са повлачењем Новаковића из Цариграда, краљ Александар је, по свој прилици, више мислио на Петроград него на Париз. Мисија Новаковића у Паризу била би само привремена, а он би се у одређеном тренутку могао лакше наговорити да одатле иде у Петроград. Новаковић је краљу био потребан у Петрограду јер је уживао велико поверење руских политичких кругова. Разуме се, краљ Александар о својим комбинацијама није ником унапред говорио.⁴¹⁹

Припремајући се да напусти Цариград и крене преко Београда у Париз, Новаковић је узалудно покушавао да добије опроштајну аудијенцију код султана. Предао је копију одазивних писама Тефик паши, министру иностраних дела, и затражио пријем у Двору, упозоривши да би морао што пре напустити Цариград како би присуствовао свечаном отварању светске изложбе у Паризу. Наредних дана, упркос његовим интервенцијама, није било никаквог одговора од султана. С обзиром на то да се време Новаковићевог одласка примицало, целу ствар је решио Владан Ђорђевић овластивши га да крене за Београд 30. марта увече не чекајући више опроштајну аудијенцију.⁴²⁰ Штавише, и на дан поласка из Цариграда Новаковић је био на Двору у нади да ће можда у последњи час бити примљен од султана, али се то није остварило.

Боравећи три дана у Београду, Новаковић није имао много времена да се обавести о пословима који га чекају у Паризу, а на првом месту о преговорима са Отоманском банком о пласирању облигација на рачун зајма закљученог 1895. године. по речима једног очевица, он је 3. априла, „врло задовољан“ отпутовао за Париз.⁴²¹

⁴¹⁸ АС, Фонд Стојана Новаковића, бр.149, В.Ђорђевић- С. Новаковићу, Београд 20. Јануар 1899.

⁴¹⁹ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 126.

⁴²⁰ Сузана Рајић, *нав.дело*, 253.

⁴²¹ Архив Југославије, фонд Светислава Симића, преписка, Микр. бр. 750, Ј. Јовановић – С. Симићу, Београд, 21. марта 1900.

Institut

de France.

Académie des Sciences

Morales et Politiques

Paris, le 26 Avril 1913

Le Secrétaire perpétuel de l'Académie
à M. Novakovich (Stojan) à Belgrade.

Monsieur,

J'ai l'honneur de vous informer que
dans la séance d'aujourd'hui, 26 Avril 1913,
l'Académie des Sciences Morales et Politiques vous
a élu Correspondant dans la Section d'Histoire
générale et philosophique, en remplacement de
M. Villari, élu Associé étranger.

Agreez, Monsieur, l'assurance de ma
considération la plus distinguée.

Le Secrétaire perpétuel

Paul Boyer

Декрет о постављењу Стојана Новаковића за посланика у Паризу
(АС, Фонд Стојана Новаковића, 15)

Новаковић је 5. априла стигао у Париз. Одмах је преузео послове посланства и још истог дана затражио пријеме на највишим местима.⁴²² Први сусрет, међутим, имао је са администратором Отоманске банке, Навиљом, који је био одговорно лице за финансијске послове са Србијом. Радило се заправо о најважнијем питању којим је Новаковић требало да се бави у Паризу. Србија је, наиме, већ пету годину уредно плаћала камате за привремени зајам закључен 1895. године, али је упркос томе, пласирање хартија зајма било веома слабо, па их је остало доста непродатих. Новаковић је имао да поради на томе да се успостави што бољи однос између уредног испуњавања дужности од стране Србије према повериоцима у Паризу, а с друге стране, држања поверилаца којима је то једино ишло у рачун, јер Србија није од тога имала користи. Навиљ се, међутим, правдао да је велика сметња што хартије српског зајма немају квоту на берзи, па се продају из руке у руку. Све то утиче на њихов низак курс и онемогућава пласирање нових. Као главни разлог за такав курс споменуо је политичке прилике. По његовој оцени, Србија је морала поправити односе са Русијом, јер би то знатно побољшало њен положај на париској финансијској берзи. Указао је и на неке друге чиниоце који на то могу имати утицај. Новаковићу је, међутим, било јасно да за даље разговоре није довољно упућен у тај финансијски комплекс питања, па је пре њиховог наставка желео да му се од стране председника Владе Владана Ђорђевића и министра финансија Вукашина Петровића доставе објашњења за оне тачке које они сматрају најважнијим.

Чекајући даља упутства, Новаковић је избегавао да пред француским личностима покреће финансијска питања. Једино је после обављене церемоније предаје акредитива, 12. априла, говорећи Председнику Републике Лубеу о стању српског буџета, споменуо могући вишак што је указивало на финансијско јачање Србије.⁴²³ Са представницима банака одлагао је сусрет, изговарајући се здравственим тегобама. Изненадним и ненајављеним доласком Навиља у српско посланство 2. јуна, поново се повела реч о српском зајму, али је Новаковић тада био само у улози слушаоца. Отоманска банка је добила наговештај да је на последњој седници Самосталне монополске управе у Београду саопштено да су заложени приходи за претходну годину донели вишак од шест милона динара што је био знак да српске финансије иду добрим путем. Навиљ је у вези с тим

⁴²² АС, МИД, ПО, 1900, фасц. III, дос. VII, Пов. бр. 873, С. Новаковић – В. Ђорђевићу, Париз, 24. марта 1900.

⁴²³ Исто, Пов. бр. 944, С. Новаковић – В. Ђорђевићу, Париз, 31. марта 1900. Министар иностраних дела Делкасе је 9. априла примио Новаковића.

Новаковићу указао на чињеницу да српска влада није понудила да се део те суме одвоји за отплату привременог зајма на залог од шеснаест и по милиона коју Србија има код поверилачких банака, него се показала расположеном да цео вишак употреби на друге ствари, а да се рок исплате зајма само одлаже са истом заложеном главницом.

Средином јула Новаковићу је стигло писмо српског министра финансија Вукашина Петровића са његовом оценом о кредитним пословима са Отоманском банком, као и о другим питањима која су се тичала финансија Србије. Министар Петровић је најпре скренуо пажњу на чињеницу да Отоманска банка није ништа учинила да би подигла курс српским новчаним хартијама, а да је то хтела, она би издејствовала добијање квоте на париској берзи, што је могло омогућити Србији да продајом тих обвезница већ отплати своју позајмицу која је била са 50% покрића хартијама зајма из 1895. Године, чиме би био отплаћен дуг Отоманској банци. По Петровићевој оцени, разлози због чега то није учињено били су политичке природе, то је објашњавао страхом појединих кругова у Француској од наоружавања Србије. С тим у вези, нагласио је да ће Србија у складу са својим потребама трошити новчана средства и да ће тако и наставити. Још је обавестио Новаковића да је и лично предузео кораке да се продужи рок отплате зајма и изразио уверење да је у интересу Отоманске банке да се то учини.⁴²⁴

Новаковић овим заправо није добио никаква упутства за даље вођење преговора него само тумачење да српска влада жели продужење зајма без икаквих измена и да је веома заинтересована да се што више српских обвезница по већем курсу нађе на француском новчаном тржишту. То га је ипак учинило много сигурнијим у разговору који је 22. јуна уследио у Отоманској банци. Новаковић је том приликом стекао утисак да је Навиљ био много „мекши“ него током ранијих сусрета. Он је обавестио Навиља да српска влада очекује консолидовање зајма и да по допунском уговору о зајму који је 1896. године закључен са Отоманском банком, Србија има пуно право да то очекује, јер је извршила све своје обавезе, док француски повериоци нису.⁴²⁵ У разговору је било више речи о политици него о финансијама при чему је Новаковић настојао да обеснажи Новиљеве алузије да се банкари прибојавају политичких прилика у Србији и неповољних последица које би српско-руски односи могли оставити на службене односе Србије са Француском.

⁴²⁴ Владан Ђорђевић, *нав. дело*, 426–430.

⁴²⁵ Милорад Недељковић, *Историја српских државних дугова*, Београд 1909, 195–197.

Разговори су окончани закључком који је проистекао из предлога Навиља, да ће се пред јесен у време посете краља Александра светској изложби дефинитивно расправити „питање о котирању“ српских обвезница зајма, а да ће у међувремену Отоманска банка пристати да постојећи зајам и даље остане по дотадашњим условима.⁴²⁶

Новаковић је, поред овога, имао и задатак да, у оквиру бављења привредним питањима, обрати пажњу и на стање на француском тржишту како би се утврдиле могућности за српску извозну трговину. Радило се, пре свега, о производима српске кланичне индустрије, али и других грана пољопривреде. Српска влада је још раније показала интересовање за француско тржиште и тражила одобрење од француске владе да у Марсељу може отворити изложбу своје домаће индустрије и пољопривредних производа. Било је и више разлога за заинтересованост Србије за француско тржиште, али је пресудно било то што су падале цене меса на мађарским пијацама које су биле драгоцене за српски извоз и што су поједини представници мађарске привреде правили сметње српском извозу. Из тог разлога је у првом реду Српско акционарско друштво за клање и прераду стоке било заинтересовано да сазна какве су цене, пре свега, масти и усолјеног меса у атлантским и средоземним пристаништима Француске. Новаковић се за то обратио српским конзулима у Марсељу и Бордоу, и они су му пружили потребне податке из којих се видело да су цене тих производа скочиле. Све то он је одмах доставио у Београд, а српском конзулу у Марсељу је посебно препоручио да успостави везу са поменутиим Друштвом за клање и прераду стоке.⁴²⁷

И свој одлазак у Белгију да преда акредитиве белгијском краљу Леополду, Новаковић је искористио да са представницима тамошње владе покрене питање унапређења трговинских веза између две земље. Чим је предао акредитиве 21. јула, одмах је из Брисела отпутовао за Анверс који се сматрао не само значајном трговинском луком него правом „трговачком престоницом Белгије“, а у коме је Србија одскора имала свој почасни конзулат. У разговорима које је имао са представницима Министарства народне привреде највише је било речи о намерама белгијских трговаца и индустријалаца да

⁴²⁶ АС, МИД, ПО, 1906, фасц. II, дос. V, Пов. бр. 1669, С. Новаковић – В. Петровићу, Париз 10. јуна 1900.

⁴²⁷ Исто, 1900, Ф – III, Д – I, пов. бр. 913, С. Новаковић – В. Ђорђевићу, Париз, 29. марта 1900; Исто, Пов. бр. 1008, С. Новаковић – В. Ђорђевићу, Париз, 6. априла 1900; АС Фонд Стојана Новаковића, бр. 161, „Извод из извештаја Краљ. Српског Консула у Бордоу г. Делорија, од 13/26. јуна 1900“; исто, бр. 160, Српско Акционарско друштво за клање и прераду стоке – С. Новаковићу, Београд, 14. јуна 1900; В. Ђорђевић, *нав. дело*, 353.

успоставе директну паробродску везу између Анверса и грчих лука. Новаковић је искористио ту прилику да својим саговорницима каже како би било добро да белгијски привредници узму у обзир Солун због његових веза са Србијом, а затим им је скренуо пажњу на будућу директну везу Србије и Јадранског мора, која би, када се за то стекну услови, требало да се оствари будућом Тимочком железницом.⁴²⁸ Штавише, задужио је српског почасног конзула у Анверсу, Антоана да ступи у везу са личностима које се баве трговинским пословима.⁴²⁹

У Новаковићевом програму активности у Паризу нашла се и француска штампа. Њено писање углавном није било наклоњено Србији, а покушаји које је чинила српска влада у претходно време да се ту нешто промени нису донели резултате. Поједини париски листови били су познати по непријатељском држању према династији Обреновић, а на мети је нарочито био краљ Милан. Новаковић је по доласку у Париз, стекао утисак да се ту не може много учинити како би се нешто променило те је довео у питање дотадашње вишемесечно настојање његовог претходника да се утиче на тон писања. Када је у Србији 1899. године, после атантата на краља Милана, истраге, прогона и кажњавања радикала, француска штампа изложила осудама српске власти, тадашњи посланик у Паризу Драгомир Рајовић предложио је да се ти напади сузбијају супротним писањем у појединим листовима којима би српска влада за ту услугу давала новчану накнаду. Новаковић је, међутим, у Паризу стекао утисак да се француска штампа „не може обрнути ни за које новце“ да повољно пише о српској политици. Према његовом суду, „потрошен је велики новац“, а писање француске штампе остало је као и пре. Проблем је био у томе, каже Новаковић, што се угледни француски листови као што су *Temps*, *Figaro*, *Journal*, *Debats* и други нису могли придобити да пишу за новац, а управо они су били ти који су „кварили“ односе са Србијом. Такво објашњење Новаковић је добијао и у разговорима које је водио са личностима блиским уредницима неких од тих листова.

Што се тиче политичких разговора које је Новаковић имао у Паризу већ из његових првих изештаја може се разумети да је био помало разочаран. После предаје акредитива председнику републике, 12. априла, сусрео се са једним бројем званичних француских

⁴²⁸ Новаковић је обавестио министра финансија Вукашина Петровића да су му се јављали појединци блиски Друштву капиталиста индустријалаца који су се интересовали какве су гаранције и какве се погодбе нуде за изградњу Тимочке железнице. АС МИД, ПО, 1900, Ф–I, Д–III, Пов. бр. 1805, С. новаковић – В. Петровићу, Париз, 22. јуна 1900.

⁴²⁹ *Исто*, Ф–VI, Д–III, Пов. бр. 1805, С. Новаковић – А. Јовановићу, Париз, 17. јула 1900.

личности као и страних амбасадора. Трећег маја био је примљен и код председника владе Валдек-Русоа. Из тих сусрета, како се изразио „мало има шта да се забележи“. Из разговора са осталим страним представницима, као и другим личностима у Паризу, није имао ни толико тога да пренесе српској влади. Његов општи утисак био је да се у Паризу осим „домаћих“ питања као и неких колонијалних „не води никаква политика“.⁴³⁰

Новаковић је у име Србије у Паризу, 14. априла, присуствовао свечаном отварању светске изложбе. Уосталом, његова журба око предаје одазивних писама у Цариграду, па хитан одлазак у Париз, проистицали су из потребе да не изостане на тој свечаности.

Боравак у Паризу Новаковићу није протицао само у испуњавању службених обавеза, задивили су га величина града, велико богатство и ред који је видео. Тамо је затекао и један број српских студената за које се здушно залагао, долазили су му у госте и чланови српске колоније у Паризу. Новаковић ни у Паризу, као и никада раније, није занемаривао своје научне везе нити је прекидао бављење научним радом.

Догађаји који су се десили у Србији у лето 1900. године, међутим, битно су утицали на даљи ток Новаковићевог боравка у иностранству на месту посланика. До друге половине јуна краљ Милан је боравио у Аустрији да би преговарао око будућег венчања краља Александра са немачком принцезом из кнежевске породице Шаумбург-Липе, која је била рођака немачке царице. Тада је и председник владе Владан Ђорђевић, боравио у Аустрији, а краљ Александар је икористио њихово одсуство и 21. јула објавио веридбу са Драгом Машин, бившом дворском дамом краљице Наталије. Чланови владе су одбили да прихвате ту одлуку и поднели су оставку, а то је учинио и Владан Ђорђевић. На ту вест и краљ Милан је поднео оставку на положај Команданта активне војске. Краљ Александар је 25. јула поверио владу Алекси Јовановићу, судији који није имао већег политичког угледа. Док су у Аустро-Угарској на догађај у Србији огорчено реаговали, дотле су Руси пружили подршку новонасталим променама, па се и сам руски цар прихватио кумства које је на свадби одржаној 5. августа, у његово име, као заступник, обавио отправник послова руског посланства у Београду.⁴³¹

По краљевој жељи, саопштеној влади, на место посланика у Петрограду које је већ дуже време било упражњено, требало је да иде Стојан Новаковић. То се јавно

⁴³⁰ АС, МИД, ПО, 1900, Ф–III, Д–I, Пов. бр. 1046, С. Новаковић – В. Ђорђевићу, Париз, 27. марта 1900.

⁴³¹ Алекса Јовановић, *Министарство Алексе С. Јовановића. Подаци о политичким догађајима у Србији од 8. јула 1900 до 21. марта 1901. године*, Београд 1900, 49–54.

објашњавало Новаковићевим одличним познавањем међународне ситуације и поштовањем и угледом који је уживао. Једино га је требало убедити да пристане, с обзиром на то да је раније одлучно одбио такву комбинацију. Новаковић је у Паризу, чини се, примио вест о збивањима у Србији. Према новонасталим променама показао је апсолутну лојалност.

Новаковић је 17. октобра предао дужност новом српском посланику у Паризу – Михаилу Вујићу, а 19. октобра је предао своја одазивна писма да би, потом, по жељи краља Александра најпре отпутовао у Београд.⁴³² Тиме је, после нешто више од шест месеци, његово службовање у Паризу било завршено. Чланови српске колоније највише су жалили због његовог одласка. Нарочито се то односило на ђаке и студенте који су њему нашли човека који их је одлично разумео, храбрио и подржавао.⁴³³

Стојан Новаковић – српски посланик у Петрограду

Новаковић је са места посланика у Паризу био премештен у Петроград. С обзиром на то да је женидба краља Александра Драгом Машин изазвала велико незадовољство и краља Милана и званичних кругова у Аустро-Угарској, кумство руског цара је било краљу једино формално признање, а уколико би се остварила посета краљевског пара руском цару, то би била својеврсна гаранција да ће се ублажити и незадовољство у земљи и добити толико потребна међународна подршка у шта је краљ Александар био апсолутно уверен. Због тога је и било неопходно да се Стојан Новаковић одмах помери у Петроград из Париза, те је Новаковић за српског посланика у Петрограду одабран на лични захтев

⁴³² АС, МИД, ПО, 1901, Ф–VI, Д–V, Пов. бр. 2494, А. Јовановић – С. Новаковићу, Београд, 8. септембра 1900; исто, 1900, Ф–III, Д–I, Пов. бр. 2786, С. Новаковић – А. Јовановићу, Париз, 5. октобра 1900; Исто, 1900, Ф–I, Д–IX, Пов. бр. 2820, М. Вујић – А. Јовановићу, Париз, 10. октобра 1900.

⁴³³ АС, фонд Стојана Новаковић, бр. 1507, Г. Јакшић – С. Новаковићу, Женева, 14. октобра 1900.

краља Александра. Када му је у фебруару 1899. године, док је био посланик у Цариграду, стигла прва понуда у том смислу од краља Александра, Новаковић је одбио.⁴³⁴

Тадашња Влада Алексе Јовановића имала је задатак да се приближи Русији како би брже решила нека важна спољнополитичка питања за Србију, али је требало и да обезбеди посету краљевског пара Петрограду, чиме би прибавили углед и поштовање. С обзиром на то да је важну улогу у томе требало да одигра српски посланик у Петрограду, сматрало се да је Новаковић најпогоднија личност за то место и избор је пао управо на њега. Јовановић је у писму, позивајући се на Новаковићев углед као научника и политичара, апеловао на њега да прихвати место посланика у Петрограду с циљем да ради на учвршћивању односа са Русијом. Пријатељска политика Србије према Русији била би, како се подвлачи у писму, не нека моментална политичка комбинација, већ изграђена на чврстој и трајној основи. Јовановић Новаковићу тада није споменуо династичко питање, односно потребу за посетом краљевског пара Петрограду већ му је, као главне задатке који би га чекали у Петрограду, поменуо то да уз помоћ Русије ради на јачању српске народности у Турској и да се реши питање потврђивања српског кандидата Фиримилијана за српског митрополита, које је било покренуто још док је он био српски посланик у Цариграду.⁴³⁵ Новаковић је, међутим, правдајући се здравственим разлозима и оштром климом у Петрограду, одбио да се повинује жељама краља Александра. У одговору, у ком је то јавио Јовановићу 12. августа, искористио је прилику да објасни своје погледе о односу Србије и Русије. „Од када сам у политици почео гледати својим властитим очима, и од када сам почео управљати се судом, који сам својим размишљањем срачунао, налазио сам да је интерес Србије и наше династије да према Русији држи линију што бољих и што срдачнијих одношаја, макар се како мислило о ономе, што су нам Руси кад чинили, или што нам данас чине или не чине“, нагласио је на првом месту.⁴³⁶ Исто тако, изразио је и жаљење због тога што су последњих година били затегнути односи између две земље и што је, пре свега, било на штету Србије. Указујући на корист коју Србија има од тога што је са тим прекинуто као и на потребу да тако и остане, Новаковић је закључио: „Тога ради

⁴³⁴ Михајло Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 12–13.

⁴³⁵ Алекса Јовановић, *Министарство Алексе С. Јовановића. Подаци о политичким догађајима у Србији од 8. јула 1900 до 21. марта 1901. године*, Београд 1906, 64–65.

⁴³⁶ АС, Фонд Стојана Новаковића, бр 925, С.Новаковић – А. Јовановићу, Париз, 30. јул 1900.

у Србији не треба да буде не „русософила“ ни „аустрофила“, него само Срба, који ће, без заноса и страсти, руководити се једино трајним користима своје отаџбине“⁴³⁷

Новаковићев негативни одговор није ни мало поколебао краља Александра у намери да то оствари, па је Новаковићу стигла и трећа понуда коју је у Париз донео краљев први ађутант Лаза Петровић. ⁴³⁸ Не зна се тачно шта је била садржина краљеве поруке и обављеног разговора, али се може претпоставити да су употребљени сви аргументи да би Новаковић био убеђен да оде у Петроград, односно да су му били предочени и династички и државни разлози, те је Новаковић овај пут дао пристанак. На краљев званичан предлог руски цар је истог часа дао сагласност, па је 5. септембра 1900. Новаковић постављен за изванредног посланика и опуномоћеног министра прве класе на двору цара Николе II.⁴³⁹

Новаковић је мислио да у Петрограду највећи део своје дипломатске активности употреби за успостављање што бољих односа између две земље, што би истовремено послужило и решавању више конкретних послова који су га тамо чекали. Између осталог, требало је да се ангажује на томе да се краљу и краљици омогући пријем на руском двору, а та посета би могла да допринесе побољшању међународног положаја и позитивно би утицала на унутрашње прилике.⁴⁴⁰ Озбиљни разговори су га чекали и око стања српских финансија које је изискивало хитна новчана средства са стране. Србија је морала да ојача своје присуство на париском новчаном тржишту и узме већи зајам од тамошњих банкара, а подршка Русије јој је за то била неопходна, јер се њена реч тада у Паризу веома ценила. Новаковића су чекали и важни задаци у вези са потребама Србије да ојача своја црквено-школска упоришта у Старој Србији и Македонији да би преко њих боље утицала на поправљање положаја српског народа који је тамо живео.⁴⁴¹ Помоћ Русије у томе је била драгоцену да би се појачао притисак на султана и Порту, а с друге стране, потиснуле претензије Бугарске у Македонији да постигне преовладавајући утицај. Рачунало се да би се ослоном на Русију и уз већу заинтересованост европских сила за спровођење реформи у

⁴³⁷ Исто.

⁴³⁸ Михајло Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 16.

⁴³⁹ Јован М. Јовановић, „*Новаковић у дипломатији*“, *Споменица Стојану Новаковићу*, СКЗ, Београд 1921, 66–67.

⁴⁴⁰ АС, Фонд Стојана Новаковића, бр.72 С. Новаковић – А. Јовановићу, Петроград, 29. Октобар 1900; исто, С.Новаковић –М.Вујићу, Петроград, 29.септембар 1901.

⁴⁴¹ *Дипломатска преписка Краљевине Србије*,1, 1 јануар 1902 -1.јун 1903, Београд, 1933, док. 242.

Турској омогућило да се српски народ у Старој Србији заштити од све јачих претњи које су долазиле од стране Арбанаса.⁴⁴²

Новаковић је на првом месту морао да својим ауторитетом код руских државних личности развије позитиван однос према Србији, што је требало да допринесе унапређењу српско-руских односа и да се, на тај начин, добије ослонац за остваривање важних задатака у европској Турској. Новаковић је био права особа за преузимање свих тих обавеза, јер је то доказао и својим држањем као првак Напредне странке, посланик у Цариграду у два мандата, председник српске владе, а исто тако и својим нимало пријатељским односима са краљем Миланом Обреновићем на ког се у Петрограду није благонаклоно гледало.⁴⁴³

Одлазећи у Петроград, Новаковић је имао и својих личних преокупација, као особа широког интересовања за прошлост српског народа. Петроград је био и велики научни центар који је Новаковићу 1877. године одао велико признање бирајући га за дописног члана Императорске академије наука. Са угледним руским научницима годинама је одржавао и научне и пријатељске везе, а архиви и библиотеке у руској престоници били су непресушан извор за његове научне планове тако да се у Русију упутио окренут актуелним политичким задацима, али исто тако и са надом да ће његова научна мисао бити задовољена.⁴⁴⁴

Новаковић је стигао у Петроград 7. новембра 1900. године, а његов долазак је руска штампа пропратила изражавањем симпатија, такође су га и руски државници срдечно примили. Свима је било познато колико је Новаковић у протеклој деценији чинио на побољшању односа Србије с Русијом, а по доласку у Петроград био је решен да пред Русима у свему покаже да ће као нови српски посланик имати превасходан задатак да утиче како би се убудуће нашао најбољи пут за односе двеју земаља.⁴⁴⁵

Остварење посете краљевског пара Петрограду био је један од важнијих задатака из програма Новаковићеве дипломатске мисије. С обзиром на то да о краљици Драги није владало добро мишљење, било је потребно нечим јој прибавити углед, а пријем на руском двору би у томе имао посебно значење. По доласку у Петроград, Новаковић није сматрао

⁴⁴² Михајло Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 16–17.

⁴⁴³ *Исто*, 17–18.

⁴⁴⁴ *Исто*, 18.

⁴⁴⁵ Михаило Војводић, *Стојан Новаковић*. 129–130.

да би требало да уложи много напора око утврђивања посете краљевског пара. С обзиром на кумство руског цара, мислио је да ће то ићи много једноставније, у шта су га уверили и први неформални разговори.⁴⁴⁶ Међутим, десило се нешто што је било повод да се цела ствар око посете ванредно убрза, у априлу и мају 1901. године обелодањено је да је краљица имала лажну трудноћу те да краљевски пар неће имати потомство. Због незадовољства у земљи које је из тога проистекло, краљ је рачунао да би се пријемом на руском двору могле зауставити нежељене последице које би из тога несумњиво проистекле, па се тада влада ванредно ангажовала око утврђивања термина посете. Овлашћен од краља, предлог о посети у Петроград, маја 1901. године, упутио је тадашњи председник владе Михаило Вујић.⁴⁴⁷ Истовремено је Новаковићу поверљиво јављено да се обавести о томе у које би доба године било најзгодније да се посета оствари. Главни задатак за утврђивање термина за посету пао је у руке Новаковићу.⁴⁴⁸ Међутим, није му прецизно пренесен садржај одговора руске владе Вујићу. Иако је у одговору стајало да се посета не може остварити тог лета, из тумачења које се томе дало у Београду могло се разумети да се може остварити одмах по истеку лета.⁴⁴⁹ Време посете тако је остало неутврђено, међутим, српска влада је о посети само кратко време ћутала пре него што је вест пустила у јавност, а глас о посети се брзо проширио и по европским престоницама. Штавише, у вести је стајало да ће краљевски пар стићи у Петроград у септембру. Новаковић је настојао да у руском Министарству спољних послова о томе добије тачна обавештења. Добио је информације да ће цар путовати за Данску, а одатле за Немачку и Француску те потом у Пољску ради лова, тако да би се тек у новембру вратио у Петроград. Цео неспоразум је, дакле, настао због тога што у одговору руске стране није било одређено време посете и притом није споменуто да цару и царици предстоји путовање у наведене европске земље.⁴⁵⁰

У руском Министарству спољних послова су, поводом гласова о томе да ће до посете краљевског пара доћи у септембру, објаснили Новаковићу да се ради о вестима које немају никаквог основа и да се не зна од кога су ни зашто су се појавиле. С друге стране, у

⁴⁴⁶ АС, Фонд Стојана Новаковића, бр 72 Стојан Новаковић – краљу Александру Обреновићу, Петроград, 12. новембар 1901.

⁴⁴⁷ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 127.

⁴⁴⁸ Михајло Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 19–20.

⁴⁴⁹ АС, МИД, ПО 1902, Ф-V, Д-X, Пов. бр. 1557, М. Вујић – С. Новаковићу, Београд, 5. јуна 1901.

⁴⁵⁰ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 128.

Београду су свим силама настојали да се посета што пре оствари. Међутим, краљ је убрзо постао нешто попустљивији и тражио је од Вујића да се преко Новаковића ургира како би се бар одредило време и место посете. Приликом сусрета са грофом Ламздорфом, руским министром иностраних послова, 4. октобра 1901. године, Новаковић је имао прилике да потпуно разјасни несклад између онога што се о времену poste говорило у јавности и онога што је, у ствари, био руски одговор. Указао се тренутак да Новаковић пронађе начин да се посета како-тако оствари, направио је алузију да би то могло бити обављено и у Петрограду. Резултат тог разговора је био предлог да се по царевом повртаку у Петроград наново покрене читава ствар. С друге стране, краљ је вршио притисак на владу да се бар нешто постигне у Петрограду. Извештавајући 11. новембра 1901. године Вујића о атмосфери у Петрограду, Новаковић није имао ништа да дода својим ранијим информацијама. Очекивао се долазак руског цара у Петроград и тек после тога се могло нешто предузети. Једино је имао да каже да је сигуран да у току те године неће бити пријема на царском двору.⁴⁵¹

Новаковић је био у прилици да 11. новембра у посету прими пуковника Грабова, који га је обавестио да ће са грофом Ламздорфом разговарати о краљевом путовању, да ће сачекати шта ће цар казати, па да о томе јави у Београд, да ће се видети и са другим личностима и да ће са њима разговарати као „повереник Његовог Величанства“. Гроф Ламздорф, међутим, није хтео да разговара са Грабовом о споменутом послу, а три дана по свом доласку у Петроград – Грабов је умро.⁴⁵²

Епизода са доласком Грабова у Петроград је дубоко погодила Новаковића, све оно за шта је био задужен Грабов, било је у надлежности посланика. Због тога је Новаковић у поменутом писму од 11. новембра од председника владе Вујића затражио да буде разрешен дужности посланика и враћен у Србију.⁴⁵³

Мишљење Новаковића било је, према томе, да у Београду нису добро поступали, да су били несмотрени, када је у питању посета краљевског пара. Несугласице око свега су пристекле зато што се из Београда, службено и неслужбено, произвољно саопштавало и време и место посете, уместо да се цела ствар схватала као „несвршена“, а коју је требало

⁴⁵¹ Михајло Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 23–25.

⁴⁵² АС, Фонд СН, бр. 172, С. Новаковић – М. Вујићу, Петроград, 22. септембра 1901; Исто, бр. 1975, Л. Петровић – С. Новаковићу, Београд 27. октобра 1901; Исто, бр. 172, С. Новаковић – М. Вујићу, Петроград, 29. октобра 1901.

⁴⁵³ АС, Фонд СН, бр. 172, С. Новаковић – М. Вујићу, Петроград, 29. октобра 1900.

поверљивим путем даље утврђивати без уплитања јавности. У неисправно поступање из Београда уверила га је и чињеница да је цар који се у новембру вратио у Царско Село – а који је на путу био бомбардован разним вестима, телеграмима из којих се могло закључити да се „сумња у његову реч“ – одмах наредио да се руском посланству у Београду „потврди његова прва нередба и да се Чариков који је био на одмору, поврати на своје место и усмено објасни да се цар своје наредбе придржава“.⁴⁵⁴

У Београду су били изненађени Новаковићевим захтевом за разрешењем. Вујић се правдао да је све чинио по налогу краља и то све у циљу да се, ако не убрза посета, а оно да се утврди бар датум. Уз то, несумњиво му је било важно да се тај национални правац политике подржи као и да се у тој ситуацији Новаковић са тог места не помера.⁴⁵⁵

Прихвативши жељу изражену из Београда да остане на свом месту, тим пре што му се на сличан начин обратио и сам краљ, писмом пуним хвале за његов рад, Новаковић није мислио да у вези са посетом убудуће буде само један од учесника у читавој шуми противуречних службених и неслужбених објашњења, која су можда и довела до незадовољства на руском двору и у руским владиним круговима.⁴⁵⁶ Зато се 25. и 26. новембра обратио краљу Александру и председнику Вујићу писмима написаним одлучним али коректним тоном чија је суштина била да се укаже на све дотадашње грешке и пропусте у управљању посете и да он изнесе свој став о томе шта треба даље чинити. Суштина Новаковићеве поруке упућене Београду била је да, када ситуација постане јасна, не преостаје ништа друго „него да се покоримо и слушамо, или да ломимо“⁴⁵⁷ Ово друго – како каже – не би саветовао ни непријатељу.

Новаковић је, после свега, веровао да ће се у току 1902. године утврдити датум посете и да ће у Београду стрпљиво очекивати тај дан. Новаковић је очекивао да се руска страна огласи о томе када се планира посета и зато у вези с њом није предузимао никакве кораке у руском Министарству иностраних послова. Око 20. јануара 1902. године у Петроград је стигао Никола Пашић.⁴⁵⁸ То је на Новаковића непријатно деловало, а до њега су стигли гласови да је од стране Вујићеве владе Пашић био упућен у неку поверљиву

⁴⁵⁴ Михајло Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 28.

⁴⁵⁵ АС, Фонд СН, бр. 1246, М. Вујић – С. Новаковићу, Београд, 4. новембра 1901.

⁴⁵⁶ АС, Фонд СН, бр. 172, С. Новаковић – М. Вујићу, Петроград, 10. јануара 1902.

⁴⁵⁷ АС, Фонд СН, бр. 172, С. Новаковић – М. Вујићу, Петроград, 13. новембра 1901.

⁴⁵⁸ АС, Фонд Љубомира Ковачевића (= Фонд ЉК), бр. 705, С. Новаковић – Љ. Ковачевићу, Петроград, 11. јануара 1902.

мисију. Међутим, Новаковић је био сигуран да је Пашић добио задатак да утиче да се краљева посета оствари, а с друге стране код њега је све више јачала жеља о повлачењу и надао се да ће му, када за то дође тренутак, краљ дати резрешење.⁴⁵⁹

Крајем јануара 1902. године у Петрограду се могло осетити повољније расположење за утврђивање посете. Новаковићу је тада пренесено да би цар могао примити краљевски пар на јесен текуће године.⁴⁶⁰ Сличне вести су се наредних месеци умножавале. Почетком априла Чариков је по налогу своје владе известио Вујића да ће до посете доћи у току септембра на Криму где ће се тада налазити царски пар.⁴⁶¹ Пошто из Београда није добијао никаква нова упутства, Новаковић је стрпљиво чекао да му буде саопштена коначна одлука о датуму пријема краљевског пара. Изгледало је да је ствар завршена, па је и сам сматрао да је сувишно било шта додатно предузимати. Међутим, изненада се све преокренуло. Новаковић је 6. октобра у добро обавештеним дипломатским круговима сазнао да те године цар у Ливадији неће примати никог осим турске делегације због здравственог стања царице.⁴⁶² Према томе, и пријем краљевског пара биће одложен. С друге стране, вест објављена у петроградским листовима говорила је супротно, да би Новаковић преко новинске агенције сазнао да је то обавештење доставило једно приватно лице које обично јавља новости о царској породици.⁴⁶³ Целу ствар је растумачио гроф Ламздорф 9. октобра. Цар неће примити никог осим турске делегације, па су и сви раније утврђени доласци одбијени.⁴⁶⁴ Такво обавештење је телеграмом било званично упућено и Чарикову и он га је службено саопштио српској влади 15. октобра.⁴⁶⁵

Неповољан обрт који се у последњем тренутку догодио у вези са посетом изазвао је кризу у Београду. Српска влада и Вујић сматрали су се одговорним јер су доста енергије

⁴⁵⁹ Сузана Рајић, *Александар Обреновић, владар на прелазу векова, сукобљени светови*, 350-351; Михајло Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 31.

⁴⁶⁰ АС, Фонд СН, бр. 167, С. Новаковић – М. Вујићу, Петроград, 18. јануара 1802.

⁴⁶¹ АС, Фонд СН, бр. 2210, Д. Франасовић – С. Новаковићу, Београд, 20. марта/4. априла 1902.

⁴⁶² АС, МИД, ПО, 1902, Ф-V, Д-X, Пов. бр. 2460, С. Новаковић – М. Вујићу, Петроград, 26. септембра 1902; Исто, Пов. бр. 2469, С. Новаковић – краљу Александру, Петроград, 28. септембра 1902.

⁴⁶³ *Дипломатска преписка Краљевине Србије*, док. 199, 297-298.

⁴⁶⁴ Исто. – Занимљиво је да се Новаковић, који је од Ламздорфа примио обавештење о разлозима одбијања краљеве посете, није бавио нагађањима о позадини тог чина. Гроф Вите, међутим, у својим успоменама пише да су две кћери кнеза Николе, удате на руском двору, својим интригама допринеле да до те посете не дође. Граф Ђ С. Ю. ВиттеЈу, *Воспоминания*, Берлин 1923, 241.

⁴⁶⁵ *Дипломатска преписка Краљевине Србије*, док. 202, 301.

утрошили, а није било резултата. Вујић је одмах отпутовао у Ниш и краљу поднео оставку, коју је овај, после четрдесетосмочасовног оклевања, прихватио.⁴⁶⁶

Један од важнијих задатака који је предстојао Новаковићу одмах по доласку у Петроград био је да се избори за подршку Русије у задовољењу тренутних финансијких потреба Србије. Тада се Србија налазила у доста тешкој финансијској, а, с тим у вези, и неповољној политичкој ситуацији. Њена настојања да се 1900. године политички отргне од суседне Аустро-Угарске, отежавали су финансијски проблеми у којима се налазила. Новаковић је, због тога, имао налог да ради на обезбеђењу помоћу Русије у изградњи железнице Дунав–Јадранско море, тзв. Јадранске железнице, и да добије подршку за закључење зајма у Француској. Оба ова питања била су раније покренута, али их је Новаковић морао, пред Русима, учинити приоритетним.⁴⁶⁷

Стојан Новаковић је одмах по доласку у Петроград покренуо питање железнице, али у његовом кораку о томе код руске владе био је садржан и захтев за добијање средстава за улагање у изградњу оног дела железничког пута који би ишао преко српске територије јер их Србија није имала. Званични став Русије, међутим, није излазио изван дипломатске подршке. Новаковићеве разговори са грофом Ламздорфом и у исто време са грофом Витеом, свемоћним министром финансија са којим се требало договорити око финансирања, били су прилично обесхрабрујући. Оба министра су се држала резервисано стављајући до знања да би целу ствар требало одложити. Министар финансија изјашњавао се чак и против изградње те железнице, наглашавајући да она ништа не користи Русији, али да се она за њу интересује само „за љубав“ балканских Словена. Предочио је Новаковићу у јануару 1901. године да би Србија требало најпре да „оснажи своје финансије“, па да се упушта у такве подухвате. Новаковић се у том смислу обраћао и петроградском *Друштву за познавање истока* које је требало да ради на ширењу и јачању трговачких веза Русије, не би ли од њега добио потпору код руске владе, али се ни из тога није могло ништа извесно закључити о могућој улози Русије у остварењу тог пројекта.⁴⁶⁸

Србија се после тога суочила са великим финансијским проблемом у чијем решавању ће Новаковић имати значајно место. Вујићева влада је, у настојању да има позитиван буџет, успела да у априлу 1901. године закључи зајам у Паризу. Само неколико

⁴⁶⁶ АС, МИД, ПП, 1901, ф VII, Пов, No178, Београд 21 јун 1901.

⁴⁶⁷ Михајло Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 37.

⁴⁶⁸ *Исто*, 28–39.

месеци после тога показало се да је то недовољно за покривање текућих трошкова земље тако да је укупан државни дуг нарастао на 34 милиона динара. Нису се могли отплаћивати ранији дугови нити закључивати нове набавке. Тешко је било доћи до краткорочних позајмица. Један такав захтев за привременом позајмицом од 12 милиона одбила је руска влада. За српску владу тада је било најважније да опет закључи један велики зајам у Паризу, преговори о закључењу зајма вођени су у марту и априлу 1902. године са једном банкарском групацијом из Париза, и банке су прихватиле да одобре Србији зајам од 60 милиона, али уз доста тешке услове.⁴⁶⁹

Новаковић је из Петрограда пратио ток париских преговора, а представнике руске владе редовно је обавештавао о ономе што је сазнавао. Пошто су пропале наде за добијање позајмице од руског Министрства финансија, Новаковић је имао налог да чини све код руске владе да она помогне Србији у преговорима у Паризу.⁴⁷⁰ Од грофа Ламздорфа, коме се лично обраћао за подршку у преговорима, добио је одговор да ће лично интервенисти код француског министра иностраних послова.⁴⁷¹ Од њега је сазнао да је и гроф Вите веома расположен да помогне српски захтев и да ће учинити све што буде могао.⁴⁷² Новаковић је лично био убеђен да ће Русија искористити сав свој утицај да се преговори успешно окончају.⁴⁷³

У тренутку потписивања коначног уговора о зајму у Паризу, 5. септембра 1902. године, догодило се нешто што је за српску владу, а потом и за Новаковића представљало непријатно изненађење. Синдикат банака за зајам одбио је да одобри Србији један привремени аванс, а остварење уговора везао је за претходно одобрење коте на париској берзи. Да би се осигурала кота, била је потребна сагласност француске владе која је захтевала да се страним представницима у Самосталној монополској управи, основаној раније у Београду, дозволи право вета. На тај начин би се француској влади омогућила контрола над српским финансијама. Нови услови француске владе подразумевали су да се мора извршити енергичан притисак како би се могле уклонити поменуте тешкоће. Пошто

⁴⁶⁹ Исто, 39–40.

⁴⁷⁰ АС, МИД, ПО, 1906, Ф-II, Д-III, Пов. бр. 551, М. Вујић – С. Новаковићу, Београд, 20. марта 1902.

⁴⁷¹ АС, МИД, ПО, 1906, Ф-II, Д-III, Пов. бр. 886, С. Новаковић – М. Вујићу, Петроград, 6. маја 1902.

⁴⁷² АС, МИД, ПО, 1906, Ф-II, Д-III, Пов. бр. 1295а, С. Новаковић – М. Вујићу, Петроград, 11. јула 1902.

⁴⁷³ АС, МИД, ПО, 1906, Ф-II, Д-III, прилог уз Пов. бр. 1295а, Ламздорф – руском посланику у Београду, Петроград 11. јула 1902.

је то једино могла учинити руска влада, Новаковићу је предстојало да скоро свакодневно обилази руско Министарство иностраних послова.⁴⁷⁴

Новаковићева настојања у руском Министарству иностраних послова, да Русија у Паризу пружи подршку српским захтевима, имала су успеха. Горф Ламздорф је опуномоћио руског представника у Паризу Наришкина да од министра иностраних послова Делкасеа затражи да се код свог колеге министра финансија заложи да се допусти котирање новог српског зајма на париској берзи и тако нађе решење да се оствари зајам у Србији.⁴⁷⁵ Та подршка је била несумњиво значајна јер је француска влада одустала од спорног захтева у вези са Самосталном монополском управом и одобрила коту српског зајма на париској берзи у висини од 60 милиона.⁴⁷⁶

Новаковић се све до пролећа 1904. године није више ангажовао на финансијским питањима. Тада му је опет било стављено у задатак нешто са чиме се већ успешно изборио 1902. године. У пролеће 1904. године у Србији се отпочело са акцијом на модернизацији наоружања, а у вези са изградњом нових железница. Тадашња влада Саве Грујића мислила је да за ту намену узме од банака у Паризу један зајам од око 40 милиона ефективних динара, с тим што би се половина утрошила на наоружање, а друга половина на грађење нових железничких траса. У париској Отоманској банци се, међутим, нису показали расположени да изађу у сусрет Србији. На Новаковићеве молбе, руска влада је у јуну 1904. године од свог тадашњег представника у Паризу Нелидова тражила да помогне закључење новог српског зајма у Паризу.⁴⁷⁷ Српска влада је Новаковићу препоручила да тражи од руске владе да се „не би зауставила само на даним упутствима г. Нелидову“ већ и да руска Државна банка учествује у Синдикату банкарске групе за зајам. Од руске владе се није очекивало новчано учешће у Синдикату, већ само морално, што би имало значаја у јавности и допринело одобрењу зајма.⁴⁷⁸ Новаковић је такав захтев у облику вербалне ноте

⁴⁷⁴ АС, МИД, ПО, 1906, Ф-П, Д- Ш, Пов. бр. 1602, С. Новаковић – М. Вујићу, Петроград, 10. септембра 1902 (у прилогу писани одговор руског министра ин. дела српском посланству и копија поверљивог телеграма грофа Ламздорфа руском посланику у Београду Чарикову).

⁴⁷⁵ АС, МИД, ПО, 1906, Ф-П, Д- Ш, Пов. бр. 1643, копија тајног телеграма Ламздорфа – Чарикову АС, МИД, ПО, 1906, Ф-П, Д- Ш, пов. бр., Петроград 24. Септембра 1902; Исто, С. Новаковић – Мин. ин. дела, пов. бр. 1772, Петроград 18. октобра 1902; Исто, пов. бр. 1780, С. Новаковић – В. Антонићу, Петроград 18. октобар 1802 (у прилогу нота Првог департмана руског МИД-а српском посланству у Петрограду).

⁴⁷⁶ Михајло Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 42, 43.

⁴⁷⁷ АС, МИД, ПО, 1906, Ф-П, Д- Ш, Пов. бр. 1153, С. Новаковић – Н. Пашићу, Петроград, 11. јуна 1904. (у прилогу је писмо Ламздорфа Новаковићу од 9. јуна 1904).

⁴⁷⁸ АС, МИД, ПО, 1906, Ф-П, Д- Ш, Пов. бр. 1553, С. Грујић – С. Новаковићу, Београд, 15. јула 1904.

послао Ламздорфу 5. августа 1904. године, али није добио одговор, те Новаковићев труд није дао резултате.⁴⁷⁹

Новаковићу је у Петрограду предстојало да се позабави још једним важним и деликатним питањем које је тада за Србију поново постало актуелно. То је босанскохерцеговачко питање на које су и Србија и Аустро-Угарска биле веома осетљиве. Промена у Србији у лето 1900. године и њено ослањање на Русију подразумевало је да се српски државници више неће устручавати да пруже подршку борби православног и муслиманског живља у Босни и Херцеговини за верску и културну аутономију која је отпочела 1896. године. Новаковићу је било намењено некилко важних задатака. На првом месту, требало је, према замисли владе, да непрекидно утиче на расположење званичних кругова у Петрограду према Босни и Херцеговини с обзиром на тамошњу аутономну борбу српског и муслиманског народа. Други задатак је био да ослушкује намере Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини, да их стално проверава у политичким и дипломатским круговима у Петрограду и да, у случају потребе, алармира Русију. Трећи задатак био је да испитује стање у руско-аустроугарским односима и уочава све могуће промене у њима које би могле да имају утицаја на држање ове две силе на Балкану. Напокон, требало је да утврди колико се у томе може рачунати на Русију, с обзиром на њен однос са Аустро-Угарском.⁴⁸⁰

Новаковић који је, дакле, поред осталог, у Петрограду имао задатак да подстиче руску владу на помагање босанскохерцеговачког народног покрета, није заправо имао потребе да се тада око тога посебно ангажује јер је руски представник у Цариграду имао налог за вршење координираног рада са тамошњим српским посланством. Амбасадор Зиновјев је подржавао српски захтев да се патријарх обрати Аустро-Угарској власти у Босни и Херцеговини да се уреди црквено питање у смислу задовољења жеља народних првака, али је био против вођења борбе за аутономију јер би то могло да изазове Аустро-Угарску на предузимање мера против тамошњег народа. Пошто се крајем 1901. године Аустро-Угарска спремала да октроише устав о црквеном уређењу Босне и Херцеговине, босанскохерцеговачко питање се, према изјави патријарха отправнику послова руске

⁴⁷⁹ Михајло Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 43–44.

⁴⁸⁰ АС, Фонд СН, бр. 2116, С. Симић – С. Новаковићу, Београд, 12. фебруара 1902.

амбасаде, толико замрсило да више нико није могао предвидети како ће се „расправити у Патријаршији“.⁴⁸¹

Други Новаковићев задатак који је подразумевао да треба да прати политику Аустро-Угарске у вези са Босном и Херцеговином и с тим у вези да упозорава Русију, захтевао је да веома пажљиво прикупља све информације до којих се могло доћи у Петрограду, да их пажљиво процењује и, разуме се, по потреби предузима одговарајуће кораке. Ни то за Новаковића није било нешто ново. Још од времена окупације Босне и Херцеговине он је био међу онима који су најозбиљније страховали да ће Аустро-Угарска искористити неко питање као повод да објави анексију тих покрајина. Такође, као председник владе коју је образовао 1895. године, Новаковић је предвидео у свом програму постепено враћење Босни и Херцеговини.⁴⁸² Зато Новаковићу, који се нашао у Петрограду у новембру 1900. године, није тешко пало да осматра држање Аустро-Угарске у вези са Босном и Херцеговином. Штавише, путујући тада за Петроград, и зауставивши се краће време у Бечу, срео се са једном личношћу блиском босанском народном покрету из чијих речи је могао чути да би на иницијативу Аустро-Угарских власти могло доћи до попуштања народном покрету, односно да има изгледа да се међусобно споразумеју. Ако би до тога дошло онда би се, оценио је Новаковић, то могло узети и као последица промене српске политике и „самосталнијег држања Србије према Бечу“.⁴⁸³

Новаковића је већ у новембру 1900. године, тек што је стигао у Петроград, узнемирила вест, објављена у Бечу, да ће Аустро-Угарска градити железницу од Сарајева до Новопазарског санцака и да ће је одатле вероватно продужити до Митровице. То је имало одјека и у Србији. Тим поводом руски амбасадор у Бечу јавио је у Петроград да тај план има за циљ да огради Босну и Херцеговину и истовремено онемогући спајање Србије и Црне Горе.

Новаковић је у вези са овим својим задатком, добио прилику за интервенцију код руске владе тек почетком 1902. године. Српској влади су крајем децембра 1901. године стигле вести из дипломатских извора о томе да Аустро-Угарска намерава да изврши

⁴⁸¹ *Исто*, бр. 1715, С. Симић – С. Новаковићу, Београд, 23. март 1902.

⁴⁸² Мемоар о плану којим да се поведу послови земаљски, Недељни преглед, 8. фебруар 1909, бр. 6 (43), 85–87.

⁴⁸³ АС, МИД, Поклони и откупи, К-27-179, С. Новаковић – краљу Александру, Петроград, 31. октобра 1900.

анексију Босне и Херцеговине и да се обављају војне припреме дуж границе са Србијом.⁴⁸⁴ Новаковић је Ламздорфу 10. јануара 1902. године изјавио: „како ми нисмо ни мало равнодушни према гласовима о анексији Босне и Херцеговине; како сматрамо као своју пропаст свако располагање тим земљама српским изван сфере наше; како сматрамо те земље као Тоскану српску, као етничко средиште и срце српскога народа; и како сматрамо као питање смрти и живота хоће ли те земље остати по тако старој традицији у заједници Балканског Полуострва или ће се одвојити некуда на другу страну и у другу заједницу“.⁴⁸⁵ Руски министар је одлучно тврдио да се промена статуса Босне и Херцеговине не може прихватити без конгреса, а да се ништа не може урадити путем свршеног чина. Одбио је све те гласове као неосноване, споменувши да га је у то уверио и тадашњи Аустро-Угарски амбасадор у Петрограду, тврдњама да у Бечу и не помишљају да мењају статус окупираних територија.⁴⁸⁶ После свега тога Новаковић је могао својој влади само да пошаље умирујуће вести, али је и искористио прилику да скрене пажњу да се убудуће проверавају гласови због којих се чине такве интервенције код руске владе упозоравајући да се можда ради и о подметањима или злим намерама. Предложио је и да се пошаљу стручни и вешти људи на лице места да осматрају, разговарају и „сведу на праву меру оно што се говори“.⁴⁸⁷

Политика Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини поново је окупирали Новаковићеву пажњу у пролеће 1902. године. Вујићева влада га је обавестила 20. априла да се у Босни и Херцеговини обављају војне припреме које својим обимом превазилазе раније и да су тамошњи Срби у страху од тога да се спремају крупни догађаји. Новаковићу је поручено да упозори Русе „на зло стање у Босни и Херцеговини“ као и „на опасности којима би се изложило српство и словенство на Балкану“ уколико би се остварили планови који стоје иза тих припрема.⁴⁸⁸

Новаковић је у два белешкама које је доставио 2. маја 1902. године Првом департману руског Министарства спољних послова пренео страховање српске владе у вези с војним припремама у Босни и Херцеговини. Колико је руска влада била осетљива на политику Аустро-Угарске везану за Босну и Херцеговину, показала је и чињеница да је

⁴⁸⁴ АС, МИД, ПП, 1902, ред 57, ПП бр. 4970, М. Вујић – посланику у Бечу, Београд, 20. децембра 1901.

⁴⁸⁵ АС, МИД, ПП, 1902, ред 57, ПП бр. 4970, М. Вујић – посланику у Бечу, Београд, 20. децембра 1901.

⁴⁸⁶ Исто.

⁴⁸⁷ АС, МИД, ПП, 1902, ред 57а, ППбр 1539, С. Новаковић – М. Вујићу, Петроград, 26. априла 1902.

⁴⁸⁸ Дипломатска преписка Краљевине Србије, док. 67, 98–100..

Ламздорф одмах после Новаковићеве интервенције затражио од руског амбасадора у Бечу, грофа Капниста, да то провери. У одговору амбасадора, међутим, било је садржано категоричко негирање било каквих радњи у Босни и Херцеговини у смислу навода који су били достављени српској влади. Штавише, гроф Капнист је исказивао љутњу због тога што су у Петрограду озбиљно примали гласове са стране као веродостојне чињенице без претходног консултовања амбасаде у Бечу.⁴⁸⁹ Садржај одговора грофа Капниста Ламздорф је једном нотичом саопштио Новаковићу. По Новаковићевој оцени, то је био први пут да руско Министарство спољних послова писано одговара на страховања српске владе, што је тумачио жељом руске владе да покаже колико је спремна да пружи што јаче доказе ради умирења Срба. Напокон, охрабрила га је и изјава Ламздорфа приликом сусрета 7. маја да су уверавања из Беча, у смислу да нема никаквих промена, тако изричита да је то и био разлог што му их је одмах пренео.⁴⁹⁰

Трећи Новаковићев задатак у вези са овим питањем састојао се у томе да испитује стање у руско-Аустро-Угарским односима и све оне могуће промене у њима које би могле да имају утицаја на држање ове две силе на Балкану. Посебно је имао да води рачуна у каквом стању је био руско-аустроугарски споразум из маја 1897. године о *status quo* о миру на Балкану јер се на основу тога могао извести закључак да ли се може рачунати на Русију, с обзиром на њен однос са Аустро-Угарском, уколико би запретили неки поремећаји или промене на Балкану.

Оцене и савети које је Новаковић упућивао из Петрограда српској влади највећим делом су настали под утицајем онога што је сазнавао о држању Аустро-Угарске и Русије према актуелним балканским проблемима. Он је у Петрограду уочио да су се Русија и Аустро-Угарска, држећи се споменутог споразума, бринуле о томе да не дође ни до каквих промена на Балкану.

Брига Србије за Босну и Херцеговину и изражена жеља да помогне тамошњи покрет српског народа, спласнула је већ у октобру 1902. године. Разочарење краља Александра због неуспеха да се издејствује посета краљевског пара руском Двору, довела је до промене званичне српске политике. Окретање Србије Бечу требало је да буде непосредна последица. Није се због тога хтела показати никаква жеља да се одржи

⁴⁸⁹ Исто, док. 79, 115–117.

⁴⁹⁰ Михајло Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 71–72.

отвореним босанскохерцеговачко питање. То је имало одраза и на активности Стојана Новаковића. У његовим иницијативама код руске владе питање Босне и Херцеговине је просто ишчезло јер, нити је за то било неког повода, нити је било подстицаја из Београда.

Бавећи се углавном питањима српске националне политике и веома се ангажујући у вези са реформама у Старој Србији и Македонији, Новаковић је себи просто одвукао пажњу од унутрашњих прилика у Србији.

Убиство српског краљевског пара 11. јуна 1903. године и промене које су одмах наступиле у Србији, изазвале су обрт у Новаковићевом држању. Од тог догађаја следило је његово појачано интересовање за збивања у Србији. Упркос чињеници да је сам чин убиства лично осуђивао, код њега се, незадовољног владавином последњег Обреновића, пробудила велика нада у промене које ће наступити. Годио му је, пре свега, што се у Србији одмах наговестило враћање уставног стања за које се он залагао током читаве своје каријере.

На вест о смрти српског краљевског пара била је на згради српског посланства у Петрограду истакнута црна застава, а пуно Руса је тим поводом дошло у посланство да изјави саучешће.

Борба за очување Старе Србије и Македоније

Стојану Новаковићу су у Петрограду предстојали и важни задаци који су се тицали заштите српског становништва у Старој Србији и Македонији. Годинама пре тога српске државне власти су радиле мирним средствима, водећи одређену туркофилску политику, на ојачавању српског духа међу тамошњим српским становништвом, пре свега путем цркве и школе, и у томе су постигли скромне резултате. За јачу заштиту српског живља било је потребно вршити притисак на Цариград, а у томе је у првом реду било потребно добити подршку Русије. Новаковићу је томе предстојало више послова на којима је требало радити код руске владе. Најозбиљнији међу њима био је да се што пре помогне Србима у европској Турској којима је нарочито био тежак живот у оним деловима где су живели измешани са Арбанасима. Исто тако, Србима је претила опасност од бугаризације и грцизације с обзиром на то да су се Бугари све грчевитије борили за добијање владичанских места и отварање својих школа, а Грци настојали да преко Васељенске патријаршије очувају мрежу свијх владика.⁴⁹¹ Новаковић је пре више година успешно започео борбу за добијање српских владичанских места у европској Турској, а пошто су му сада у Петрограду предстојале још боље могућности да ту борбу настави, он је то одмах по доласку хтео да искористи.⁴⁹²

Новаковићева активност у Петрограду која је отпочела одмах по његовом доласку у новембру 1900. године, требало је у вези с тим питањем да буде другачија него ранијих година. Он је сада био у прилици да руској влади непосредно износи своје виђење стања у европској Турској, да јој указује на горућа питања која су се тицала тамошњег српског живља и да утиче на кораке које би она требало сама или са осталим силама да званично предузима у Цариграду. Већ приликом првих сусрета са представницима руског Министарства иностраних послова предочио им је потребу хитног окончања већ раније започетог владичанског питања.⁴⁹³ Настојећи да придобије Русе он им је, у жељи да

⁴⁹¹ *Дипломатска преписка Краљевине Србије, I, 1. јануар 1902 – 1. јун 1903*, док. 242; АС, МИД, ППО, 1902, ПП бр.4826, С.Новаковић – В.Антонићу, Петроград, 22. XI 1902.

⁴⁹² Михајло Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 44.

⁴⁹³ Михаило Војводић, *Стојан Новаковић*, 54–55.

објасни сву озбиљност тог питања и околности у вези са њим, предочавао усмено и писаним забелешкама све оно што би по његовом мишљењу требало предузети.⁴⁹⁴

У децембру 1900. године умро је рашко-призренски митрополит Дионисије, представник српског народа у Патријаршији чиме се, изненада, поред скопског, отворило за Србе још једно митрополитско место, а за Новаковића нови задатак његовог дипломатског ангажовања у Петрограду.⁴⁹⁵ Новаковић је тражио од руског Министарства иностраних послова да се заложи да се опет на то место изабере Србин. Такође, је скренуо пажњу руској влади да Дионисијевом смрћу и нурукоположењем Фирмилијана за српског владика „цело српско црквено питање у Турској на дневни ред излази“.⁴⁹⁶ Такву изјаву је у виду белешке доставио и штампи, па су је пренели сви петроградски листови. Залагање Новаковића код руске владе и категорички захтеви српске владе да се из Петрограда од руског посланика у Цариграду тражи да предузме енергичне кораке на Порти дали су резултат: почетком фебруара 1901. године за рашко-призренског митрополита постављен је Србин Нићифор.⁴⁹⁷

Новаковић је после тога појачао напоре код руског министра Ламздорфа да се искористи чињеница што је питање рашко-призренског митрополита лако и брзо решено и да се већ једном оконча и питање посвећења Фирмилијана за српског митрополита.⁴⁹⁸ Међутим, Ламздорф није био сагласан са Новаковићевим мишљењем да би Русија енергичнијим корацима у Цариграду и употребом „јачих средстава“ требало да присили султана на доношење одлуке о Фирмилијановом рукоположењу. Цело то питање се, по речима Новаковића, драматизовало у пролеће 1901. године када је стигла вест о томе да султан одустаје од потврде Фирмилијана. Једину наду полагао је у руског посланика у Цариграду, па је код Ламздорфа настојао да се изда такав налог представљајући целу ствар као кључну да би престала сукобљавања у том делу европске Турске. Упркос томе што је гроф Ламздорф, у вези са тим, рекао да не треба журити са притиском на султана него да би требало имати у виду да је његово одуговлачење само усмерено ка томе да би се смирили Бугари, Новаковић је настављао да и у наредном периоду на њега врши

⁴⁹⁴ Михаило Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 45.

⁴⁹⁵ АС, МИД, ПП, ред 485, 1900, А. Јовановић – С. Новаковићу, Београд, 8. децембра 1900.

⁴⁹⁶ *Исто*, ПП, бр. 4158, С. Новаковић – А. Јовановићу, Петроград, 10. децембра 1900; *Исто*, ППО, бр. 4159, А. Јовановић – С. Новаковићу, Београд, 15. децембра 1900.

⁴⁹⁷ Михајло Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 45–46.

⁴⁹⁸ Сузана Рајић, *Александар Обреновић, владар на прелазу векова, сукобљени светови*, 362.

притисак и појављивао се са молбом да Русија прекине са мољакањем султана и наговести промену мирног држања.⁴⁹⁹

Новаковићеве интервенције имале су свакако утицаја на руску владу. Руски амбасадор у Цариграду Зиновјев је добио налог да уђе у разговоре са султаном да би прекинуо са одуговлачењем и да се већ једном донесу ирада и берат како би се напослетку извршило рукоположење. Тиме је заправо отпочело окончавање вишегодишњег натезања око Фирмилијановог питања. Порта је у априлу 1902. године обавестила руску владу да је издат берат којим се Фирмилијан утврђује за митрополита, али да због деликатности тог питања султан моли руског цара да се за извесно време одложи посвећење.⁵⁰⁰ С друге стране, Новаковић је у руском Министарству иностраних послова инсистирао на хитности решавања тог питања. Његова упорност је имала утицаја јер је Зиновјев добио налог да изврши одлучан притисак на султана. У мају 1902. године патријарху је достављен султанов берат, а показало се да у њему пише да се Фирмилијан утврђује за „доживотног заступника митрополита скопске епархије“⁵⁰¹, што је, по Новаковићевом мишљењу, био покушај да се изигра Русија и њена дипломатија. Под притиском Зиновјева садржина берата је три пута мењана и захваљујући одлучном држању Зиновјева, Порта је у јуну 1902. године издала четврти берат, овај пут, пуноважан. Окончање скопског митрополитског питања било је, поред осталог, и резултат великог труда српске дипломатије, а пре свега Новаковићеве предузимљивости.

Положај Срба у Старој Србији био је значајан проблем са којим се Новаковић сусрео у свом дипломатском раду у Петрограду. Новаковић је сада у Петрограду био у прилици да директно разговара са највишим представницима руске владе и да им представља стање у Старој Србији онакво какво јесте и да тражи да се утиче на турске власти да се такво стање промени. С обзиром на то да је више од других знао позадину напада на Србе и њихову предисторију имао је довољно аргумената да убеди Русе да на то реагују.⁵⁰² Крајем јуна 1901. године Ламздорфу је пренео молбу своје владе да се стане на пут злоделима над Србима у Старој Србији. Новаковић је тада у име посланства предао Ламздорфу ноту у којој је опширно описао стање у ком се налазе Срби у Старој

⁴⁹⁹ Исто, 46.

⁵⁰⁰ Дипломатска преписка Краљевине Србије, док. 39 (61–62), 58 (88–89), 60 (91–92).

⁵⁰¹ Исто, док. 109 (162).

⁵⁰² Михајло Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 50.

Србији.⁵⁰³ У њој је, између осталог, навео да Турци и Албаници чине нечувене злочине над Србима и њиховом имовином, што је узело такве размере да Срби из страха да им прети истребљење, масовно напуштају своје домове и беже у Србију. Новаковић је зато тражио да руска влада хитно интервенише у Цариграду како би се спречиле страшне последице безакоња које влада у Старој Србији.⁵⁰⁴ Руска влада је удовољила овом захтеву што је, у септембру 1901. године, донело резултате. После представке руског амбасадора у Цариграду, Порта је упутила војне јединице на Косово с циљем да се успостави ред. Смењен је био приштински мутесариф и још неки локални представници власти, а избеглим Србима је обећан несметани повратак.⁵⁰⁵

У септембру 1901. године Новаковић је од своје владе добио задатак да код Ламздорфа провери да ли Србија може рачунати на руску подршку ако затражи од Порте да се одбеглим Србима из Старе Србије надокнади штета коју су претрпели. Такође, било му је наложено да увери руску владу да је неопходно јаче присуство руских представника на тој територији у циљу што боље заштите Срба па да, с тим у вези, предложи да се у Приштини отвори руски конзулат. Пре званичног обраћања руском Министарству иностраних послова, Новаковић је упознао председника владе Вујића са аргументима које ће изнети Русима, али је и српској влади изнео своја становишта о томе какав би став требало заузети према Турцима.⁵⁰⁶ У свом обраћању Вујићу образложио је потребу да Србија промени држање према Турској и да поведе чвршћу националну политику, уместо дотадашњег туркофилства. Новаковић је веровао да ће политика наслоњена на Русију допринети да се Турци приволе на уступак. Једино је имао примедбу на стварање конзулата у Приштини, па се заложиио да то буде у Митровици и за то навео више разлога, између осталог, и због њеног бољег географског положаја.⁵⁰⁷

Новаковић се добро припремио за сусрет са Ламздорфом почетком октобра 1901. године. Ламздорф је показао разумевање за његове предлоге. Није био сигуран у то да ли би се нешто могло учинити са плаћањем одштете за некадашње случајеве, али је указао на

⁵⁰³ АС, МИД, ПП, ред 28, бр. 2087, М. Спалајковић – М. Вујићу, Петроград, 14. јуна 1901 (у прилогу копија Новаковићеве ноте).

⁵⁰⁴ Сузана Рајић, *Александар Обреновић владар на прелазу векова, сукобљени светови*, 374.

⁵⁰⁵ АС, МИД, ПП, 1901, ред 28, ПП бр. 4327, С. Грујић – М. Вујићу, Цариград, 30. октобра 1901.

⁵⁰⁶ Михајло Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 52.

⁵⁰⁷ АС, МИД, ПП, 1901, ред 28, бр. 3345, С. Новаковић – М. Вујићу, Петроград, 4. септембра 1901.

могућу праксу која би се могла применити у сваком наредном. Добро је примио и Новаковићев предлог о конзулату у Митровици.⁵⁰⁸

За наредни сусрет који је имао са Ламздорфом 11. октобра, а на ком је главна тема опет била Стара Србија, Новаковић је за свог саговорника спремио једну промеморију под насловом *Арбанаси и Словени у Старој Србији*. Промеморија је заправо представљала шире образложење онога што је Новаковић изнео Ламздорфу о Старој Србији. У њој је најпре говорио о томе како се дошло до садашњег стања, дајући једну историјску подлогу која то објашњава, а потом је предочио и предлоге за будућност, односно како да се Срби заштите од прогона и терора.⁵⁰⁹

И ови Новаковићеве кораца имали су одјека код руске владе. Нарочито је његова промеморија *Арбанаси и Словени у Старој Србији* оставила утисак на личности из Министарства иностраних послова, а руски амбасадор у Цариграду, Зиновјев, у потпуности се сагласио са њеном садржином. Показало се, међутим, да је од споменутих Новаковићевих предлога било најлакше одлучити се на отварање конзулата у Митровици. Са тим се сагласио и министар финансија Вите, с обзиром на то да је то претпостављало финансијски издатак, а потом су стигла и одобрења Порте и султана.⁵¹⁰ У мају 1902. године донета је одлука о установљењу конзулата у Митровици, али због нереда Арбанаса и њиховог противљења он ће бити отворен тек у јануару 1903. године.⁵¹¹

Новаковићево задовољство због одлуке руске владе да отвори конзулат у Митровици квариле су вести о стању у Старој Србији које се све више погоршавало. Показало се да су мере које су Турци предузели у септембру 1901. године биле кратког трајања. Опет је на делу била политика турског повлађивања Арбанасима. Положај Срба је због тога био све тежи. Насиља Арбанаса, пљачке, силовања, уцене, вређања су били све учесталији, страдала је и српска имовина, а нису биле поштеђене ни српске цркве и манастири. Указујући на то да Србе у Старој Србији нема ко да штити, Новаковић је директно оптуживао султана као главног кривца јер је његова основна дужност била да одржава мир и ред, а тога у Старој Србији нема. Споменуо је Ламздорфу да би Арбанаси

⁵⁰⁸ Михајло Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 52.

⁵⁰⁹ АС, МИД, ПП, 1901, ред 28, бр. 3870, С. Новаковић – М. Вујићу, Петроград 28. септембра 1901 (у прилогу копија Новаковићевог мемоара *Albanians et Slaves en Vielle Srebie*).

⁵¹⁰ *Дипломатска преписка Краљевине Србије*, док. 168 (240–241), 185 (275–276), 188 (282–283), 200 (298–300), 205 (305–307), 229 (349–351), 273 (442–444).

⁵¹¹ Сузана Рајић, *Александар Обреновић владар на прелазу векова, сукобљени светови*, 388.

умели да буду послушни само када би се то од њих тражило и предложио да се то предочи Турцима. Сусревши се са отправником послова аустријске амбасаде, грофом Кинским, пренео му је своје мишљење да би и Аустро-Угарска и Русија требало заједнички да предузму кораке у Цариграду.⁵¹²

Новаковићева иницијатива, уз дипломатску активност српске владе, протестне зборове у Србији и оштро интониране текстове у српској штампи, имала је утицаја на постизање извесних резултата. Руски и аустроугарски амбасадори у Цариграду су затражили од Порте предузимање хитних мера како би се поправило стање у европској Турској. Султан је преко званичне штампе објавио наредбу о образовању министарске комисије која је добила задатак да хитно испита стање и предузме све што треба да се оно исправи. Стављене су у изглед мере за побољшање администрације у европским вилајетима Турске као и да ће то бити само почетак предстојећих реформи.⁵¹³

Новаковић је од српске владе имао налог да у Петрограду пажњу руске владе усмери и на Македонију, при чему се није мислило само на поправљање стања тамошњег хришћанског становништва већ и на сузбијање утицаја суседних држава, у првом реду Бугарске. То у почетку његовог боравка није била тема коју је са руским државницима требало одмах расправити. У Србији су тек од пролећа 1901. године почели далеко озбиљније гледати на то питање када су из Бугарске све отвореније почели прелазити комити у Македонију.⁵¹⁴ Српска влада обратила је пажњу, не само на понашање Бугарске и Турске, већ и на држање великих сила, у првом реду Аустро-Угарске и Русије. Њену забринутост увећавали су и гласови о могућој аутономији Македоније.⁵¹⁵ Права сазнања о томе куда води заоштравање ситуације у Македонији била су потребна српској влади како би према томе прилагодила своје држање. Зато је најбољи извор информација о томе могао бити Петроград те се због тога много очекивало од Новаковићевих процена које би, разуме се, биле утемељене на подацима који би се могли добити од руских званичних лица, али и других иностраних представника у Петрограду.⁵¹⁶

Када се у пролеће 1901. године почело доста говорити о тешком стању у ком су се налазили хришћани у Турској, Новаковић је запазио да Бугари све више упозоравају на

⁵¹² Исто, 54–55.

⁵¹³ Дипломатска преписка Краљевине Србије, док. 184 (274–275), 190 (274–285), 237 (363–367).

⁵¹⁴ АС, МИД, ПП, 1902, ПП бр.4826, С. Новаковић – В. Антонићу, Петроград, 22.ХИ 1902.

⁵¹⁵ Михајло Војводић, Стојан Новаковић, 54–56.

⁵¹⁶ Михаило Војводић, Петроградске године Стојана Новаковића, 55.

неиспуњене обавезе Порте да у складу са чл. 23 Берлинског уговора дају извесне повластице хришћанском становништву у Македонији. Аутономија Македоније и реформа у европској Турској постали су омиљена тема у бугарској јавности. По Новаковићевој оцени, ова бугарска кампања ће, без обзира на политичку позадину њених порука, због своје хуманитарне садржине имати одјека у Европи.⁵¹⁷ Тиме ће Бугари себе истицати у први план као поборнике борбе за права Македонаца, а Србија и Грчка долазиле су у ситуацију да се томе нису смеле супротставити јер би то био ударац њиховом престижу као хришћанских држава. Имајући у виду те гласове, Новаковић је у једном разговору са Ламздорфом, крајем марта 1901. године, споменуо реформе, али не само за Македонију него и за Стару Србију, а по његовим речима, нити је Ламздорф на то обратио пажњу, нити је у Петрограду још ико говорио о реформама.⁵¹⁸ Новаковић је, међутим, био сигуран да ће то убрзо доћи на дневни ред. Веровао је да ће Бугари од тога умети да начине озбиљно питање, да ће себе приказати као оне којима је до тога највише стало и да ће силе о томе једнога дана разговарати само са Бугарском и Турском. Да се тако нешто не би догодило, Новаковић је сматрао да би се Србија морала за то озбиљно припремити како не би била на репу догађаја. Мислио је да би српска дипломатија требало да изврши утицај на руско Министарство иностраних послова, како би Русија била расположена да покрене иницијативу у Цариграду. Претпостављао је да би српска дипломатија у Петрограду могла остварити неке резултате с обзиром на то да је министар Ламздорф показивао доста симпатија према Србима. Требало је, по његовом мишљењу, тражити пријатеље, обраћати се и руској штампи и цркви и свима давати праве податке о страдањима локалног српског становништва, о жртвама насиља, штетама које се наносе његовим црквама.⁵¹⁹ Требало је, исто тако, преко штампе оповргавати статистичке податке који се у бугарској јавности износе о структури становништва Македоније. Разуме се, то би био велики посао за српско посланство у Петрограду да се све то систематизовано предочава руским државним властима као и дипломатским представницима других сила у Русији, али Новаковић ничим није показивао да ће у томе посустати.⁵²⁰

⁵¹⁷ Михаило Војводић, *Стојан Новаковић*, 55.

⁵¹⁸ АС, МИД, ПО, 1901, Ф-III, Д-IV, Пов. бр. 716, С. Новаковић – М. Вујићу, Петроград, 14. марта 1901.

⁵¹⁹ АС, МИД, ПО, 1901, Ф-III, Д-IV, Пов. бр. 1039, С. Новаковић – М. Вујићу, Петроград, 24. марта 1901; Исто, ППО, 1901, ред 608, ППО, бр. 1155, С. Новаковић – М. Вујићу, Петроград, 9. априла 1901.

⁵²⁰ Михајло Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 56.

У фебруару 1902. године дошло је у Београду до сусрета једног од македонских првака из Софије Бориса Сарафова са председником српске владе Вујићем. Српска влада је у тим разговорима показала жељу да сарађује, али не и да пружи материјалну и војну помоћ оном македонском покрету који би се залагао за самосталност Македоније. Страховала је од тога да би у Македонији могле ојачати оружане акције што би се и њој приписивало.⁵²¹

Новаковић није знао ништа о тим разговорима, али је пратио одјек тог сусрета у дипломатским и владиним круговима у Петрограду. Приметио је да постоји негативно реаговање због бојазни да се на Балкану нешто спрема. Он је то схватио доста озбиљно па је одмах телеграфисао краљу Александру упозоривши га да би Србија морала по сваку цену да задржи апсолутно мирно држање.⁵²² Новаковић је уверавао српску владу да Русија неће дозволити никакав револуционарни покрет у Македонији. За њега је било битно да Србија буде мирна. Једино би на такав начин, уз посредовање Русије, она могла нешто извући од Турске, али тек уколико би султан и Порта били апсолутно уверени у њено лојално држање.⁵²³

Новаковић се у другој половини 1902. године доста бавио питањем аутономије Македоније. Нарочиту пажњу је посветио активностима руске дипломатије у вези са Македонијом. Када су у августу 1902. године руски и Аустро-Угарски амбасадори у Цариграду предузели корак код турске владе да се поправи стање у европској Турској, била је то најава да ће се можда велике силе заложити за спровођење реформе. Разни гласови који су стигли у Петроград о могућим побунама и сукобима у Македонији више су га уверавали у то да ће се нешто предузети како би се преухитрио неки општи покрет. У новембру 1902. године руски и Аустро-Угарски амбасадор у Цариграду енергично су захтевали да се поправи положај хришћанског становништва у Турској.⁵²⁴ Султан је 1. децембра издао саопштење о томе да је образовао две комисије које ће обићи европске вилајете и после тога дати предлоге шта треба учинити. Било је очигледно да је то било усмерено само ка томе да се велике силе увере у спремност турских власти да изврше реформе, али да ће се све окончати евентуалном поправком административног рада и да

⁵²¹ Дипломатска преписка Краљевине Србије, док. 16 (26–28).

⁵²² АС, Фонд СН, бр. 512, С. Новаковић – краљу Александру, Петроград, 11. фебруара 1902; *Исто*, краљ Александар – С. Новаковићу, Београд, 12. фебруара 1902.

⁵²³ Михајло Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 57.

⁵²⁴ *Исто*, 58

неће бити никаквих гаранција да ће се побољшати лична и материјална безбедност хришћана у Турској.⁵²⁵ Одговор на то је одмах стигао из Петрограда. Руска влада је у петроградским новинама 13. и 14. децембра издала званично саопштење о томе да ће се одлучно заложити за спровођење реформне акције у европској Турској и да ником неће дозволити да то омете.⁵²⁶ Новаковић је тиме био веома задовољан. Поред осталог, био је уверен у то да ће руска влада уз све што буде радила држати Србију и Бугарску на истом одстојању, и да ничим неће повредити српске интересе како би се задовољиле бугарске амбиције.⁵²⁷

Пред Новаковићем су се крајем 1902. године нашле реформе у европској Турској, питање веома значајно за Србију које је проистекло из опште унутрашње ситуације у Старој Србији и Македонији и решености великих сила да то у Цариграду покрену. Пошто је после интервенције руског и Аустро-Угарског амбасадора у Турској, у лето те године султан показао да неће журити са реформама, Русија је најавила енергично држање према тамошњим дешавањима. У Србији су са задовољством прихватили настојање Русије да се, како је овај пут изгледало, дође до повољног исхода. То је сасвим одговарало очекивањима нове српске владе на челу са Димитријем Цинцар Марковићем. Стога је нова српска влада била спремна да утиче на руску владу да истраје у спровођењу реформи и да не препусти Турцима да самостално одлучују о мерама које ће спровести, као и да не буде попустљива према бугарским амбицијама. Све то је било стављено у задатак Новаковићу на чија леђа је тако, практично, пао терет свих ових очекивања.⁵²⁸

Новаковић је са великим надама дочекао саопштење руске владе средином децембра 1902. године, али су његова очекивања била још већ од Ламздорфовог пута. Изгледало му је да ће званична Русија заузети чврст став у погледу решавања кризе на Балкану. Посебно га је интересовала његова последња етапа у Бечу, био је убеђен да се ту прави програм будућих реформи. Зато је његов први задатак био да својим ангажовањем

⁵²⁵ Славиша Недељковић, *Стара Србија и турски реформни програм из 1902. године*, Теме, часопис за друштвене науке, 2, Ниш 2006, 235.

⁵²⁶ АС, Фонд СН, бр. 47, Султанова ирада о реформама; Дипломатска преписка Краљевине Србије, док. 236 (363), 237 (363–368), 242 (378–280).

⁵²⁷ Михајло Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 58–59.

⁵²⁸ *Исто*, 59.

утиче на Русију да све оно што она буде спремна да са Аустро-Угарском затражи од султана, буде у потпуности у складу са очекивањима Србије.⁵²⁹

Новаковићево расположење је било много боље после повратка Ламздорфа у Петроград. У руским политичким круговима осећало се задовољство због пријема који је Ламздорф доживео у Србији од стране владара и народа, што се могло тумачити као добар знак за будуће односе две земље. Видело се то и у чињеници да је по одобрењу цара учињен прилог од десет хиљада рубаља за цркве у Старој Србији, а да је 11. јануара цар честитао краљу Александру двадесетпетогодишњицу ослобођења Ниша.⁵³⁰ Срдачно расположење Новаковић је приметио и приликом великог пријема у царском двору 13. јануара 1903. године и његовог сусрета са царским паром.⁵³¹ У својим разговорима које је имао са Ламздорфом, у којима је било речи о држању великих сила према Турској и о томе шта ће се од ње тражити, могао је извести повољан закључак. Од Ламздорфа је током више сусрета у јануару 1903. године непосредно могао да чује да Русија и Аустро-Угарска не намеравају да праве аутономну Македонију нити траже да се донесе неки статут за ту територију, него да ће поступно и тихо да раде на томе да се једна за другом уведе реформе све док се не испуни оно што силе желе. Новаковић је у тим разговорима инсистирао на потреби успостављања контроле над извођењем реформи и препоручивао је да се по потреби предузимају и мере притиска. Обећањима које је добио био је умирен.⁵³²

Новаковић и српска влада су с нестрпљењем ишчекивали резултате најављених реформи. Одмах се показало да нема места претераном задовољству. Обећања Турака да ће безпоговорно спровести реформе нису се испуњавала. Радило се само о делимичним административним и просветним реформама које нису биле довољне да се суштински поправи стање хришћана у Старој Србији и Македонији. Осим тога, њихова примена је текла споро и одвијала се уз велике тешкоће. Крајем јануара 1903. године, дошло је и до застоја у реформама. Пошто се због тога очекивала нова дипломатска иницијатива Русије и Аустро-Угарске у Цариграду, српска влада је тамошњег српског посланика Саву Грујића опуномоћила да им поднесе неколико захтева за које је српска страна била

⁵²⁹ Исто, 60; Славиша Неселковић, *Политичке прилике на Косову и Метохији (1895-1905), у вртлогу анархије и безвлашћа*, Српске студије, 1, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд 2010, 195-216.

⁵³⁰ АС, Фонд СН, бр. 205, С. Новаковић – краљу Александру, Петроград, 9. јануара 1903.

⁵³¹ АС, Фонд СН, бр. 2672, Ј. Новаковић – М. Новаковићу, Петроград, 2. јануара 1903.

⁵³² М, Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 60–61.

заинтересована: поштовање равноправности свих грађана у Турској, признање права Србима да на свом језику подносе акта властима итд. Посланик је имао задатак да у првом реду код руског амбасадора истраје у захтеву да се у званичним документима о народностима у Турској (нуфус-тескерама), призна народност оним словенским поданицима који признају Патријаршију, а нису Грци или Куцовласи, а то значи Србима. Пошто је нота две силе била спремна, Грујићу је речено да је закаснио.⁵³³

Сличан одговор је добио и Новаковић пошто је и он имао налог да у Петрограду образложи захтев за признање српске народности у Турској. Суштина његовог образложења руској влади односила се на велику штету коју трпе Срби због непризнавања српске народности, а још више због тога што се не предузимају реформе у оним деловима Старе Србије где су биле најпотребније и у којима су Срби били измешани са Арбанасима и од њих трпели велика насиља.⁵³⁴ Изражавао је бојазан да ће, због повлађивања Арбанасима од стране султана и турских власти, Срби и даље бити изложени притисцима. У жељи да што боље предочи Ламзодрфу своје наводе, Новаковић му је у фебруару 1903. године предао две својеручно написане забелешке у којима је пружио образложење за захтеве Србије. У првој забелешци *Питање Македоније и Старе Србије* Новаковић се највише бавио Арбанасима чијем понашању нико није стао на пут. Тиме је хтео да Русима посебно скрене пажњу на то да се немирна ситуација може проширити и довести до анархије у великом делу европске Турске.⁵³⁵

У другој, под насловом *Реформе у европској Турској*, обратио је пажњу на потребу признавања српске народности.⁵³⁶ Указао је на чињеницу да је Грцима призната народност на основу припадности Цариградској патријаршији, Бугарима на основу постојања Егзархије од 1870. године, док су Срби од укидања Пећке патријаршије 1766. године то право изгубили, па су их од тада рачунали у оквиру грчке народности.⁵³⁷ Одговор који је добио од Ламздорфа није га сасвим задовољио. Руски министар био је категоричан у тврдњи да ће, с обзиром на то да је руско-аустроугарска нота већ написана и да су се са њеном садржином сагласиле и остале силе, акција Русије у Цариграду на првом месту

⁵³³ Исто.

⁵³⁴ Сузана Рајић, *Александар Обреновић, владар на прелазу векова, сукобљени светови*, 388.

⁵³⁵ АС, Фонд СН, бр. 206, Notice, Affaires de Macédonie et de Vielle Serbie, St. Petersburg, le4 Fevrier 1903.

⁵³⁶ Славиша Недељковић, Славиша Недељковић, *Стара Србија и турски реформни програм из 1902. године*, 237.

⁵³⁷ АС, Фонд СН, бр. 207, Notice, Réformes en Turquie d'Europe, St. Petersburg, le4 Fevrier 1903.

водити рачуна о јединству сила, односно да ће заједнички настојати да се испуне сви захтеви садржани у ноти о реформама.⁵³⁸ Новаковића је једино тешило што је оценио да расположење у Петрограду показује потпуну решеност да се реформе спроведу и да се не дозволи никаквим локалним бунама или спољним утицајима да по свом нахођењу покушају да омету тако замишљену реформу.⁵³⁹

У ноти Русије и Аустро-Угарске, која је предата Порти 21. фебруара 1903. године, захтевало се спровођење реформи у централним вилајетима европске Турске: Солунском, Битољском и Косовском. Био је то први пут да се као посебно место издвоје ова три вилајета чије би реформисање било под контролом Русије и Аустро-Угарске. Порта и султан су одмах издали саопштење којим се усвајају сви захтеви сила као и да непосредно предстоји њихово извршење. Новаковић је из Петрограда пажљиво пратио како ће се одвијати ток реформи. Био је из различитих извора обавештен да су турске државне власти кренуле са ограниченим реформама и да се, штавише, и оне тешко изводе.⁵⁴⁰

Изгледало је да ће најпре доћи до смиривања стања у Македонији. Рачунало се због тога да је Бугарска одустала да агитацијама подстиче револуционарне догађаје у Македонији и да ће све препустити великим силама. И Новаковић је био таквог уверења с обзиром на то да је будно мотрио на држање Русије.⁵⁴¹

Ситуација у Старој Србији изгледала је гора и без наде да ће се смирити. Очигледно је било да се без разорувања Арбанаса и без давања права свим народима који су тамо живели стање неће побољшати. Прокламоване реформе су управо и изазвале покрет Арбанаса који нису желели те промене, а Турци не само да их нису стишавали већ су, повлађујући им, само разбуктали тај покрет.⁵⁴²

Таква ситуација је привукла пажњу и у престоницама великих сила. У јавности Петрограда су кружиле различите вести, поред осталог, и да ће доћи до интервенције сила, да ће се Македонији дати аутономија, да ће бити ликвидирано турско присуство у Европи.

⁵³⁸ *Дипломатска преписка Краљевине Србије*, док. 312 (529–531).

⁵³⁹ *Исто*, док. 321 (541–542). – Руски министар војни Куропаткин је у фебруару 1903. године, позивајући се на извештај руског војног аташеа из Београда, реферисао цару да би у случају упада бугарске војске у Македонију, Србија била приправна да се заједно са Турском супротстави Бугарској. Дневник А. Н. Куропаткина, *Красний архив*, II, 1922, 28.

⁵⁴⁰ *Дипломатска преписка Краљевине Србије*, док. 321 (541–542); Михајло Војводић, Петроградске године Стојана Новаковића, 62, 63.

⁵⁴¹ Сузана Рајић, *Александар Обреновић, владар на прелазу векова, сукобљени светови*, 382.

⁵⁴² Славиша Недељковић, *Антиреформна побуна Арбанаса на Косову и Метохији у пролеће 1903. године*, зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини, 30, Косовска Митровица 2001, 435–448.

Новаковић је управо због угрожених српских интереса имао обавезу да утврди шта је од наведених оцена тачно и шта Русија спрема. Ламздорф га је уверавао да се политика Русије неће променити и негирао да може доћи до интервенција великих сила и да се њихове намере не могу довести у питање.⁵⁴³ Ове речи су ускоро добиле потврду развојем догађаја у европској Турској. Велике силе су извршиле притисак на султана који је потом оштро упозорио Бугарску због стања у Македонији. Истовремено, турске трупе су ушле међу побуњене Арбанасе и прекинуле њихову акцију те је изгледало да ће се и тамо стање смирити и чинило се да су тиме створени услови за спровођење реформног плана. Иако је Новаковић макар и делимично био задовољан, није се могао отети сумњама да би опет нешто могло утицати на то да се стање промени, па је изразио српској влади своје страховање од могућих нагодби султана са опробаном бугарском методом подмићивања.⁵⁴⁴ Једини лек томе видео је у истрајавању великих сила на реформама.⁵⁴⁵

Стојан Новаковић као предводник српске делегације на мировној конференцији у Лондону

Почетком 20. века политичка ситуација у европској Турској се из године у годину погоршавала што се веома озбиљно схватало и у јавности и у државним круговима балканских држава, а, исто тако, и међу владама европских сила. Чинило се да је Турска у таквој кризи да би у њој могли настати алармантни догађаји.⁵⁴⁶ Пошто велике силе нису биле расположене да се подела турског наслеђа препусти балканским државама, него да се то њима остави на вољу, врло гласни су постали појединци који су се залагали за закључење балканског савеза. Пошто је полазна тачка за остварење принципа – Балкан балканским народима – био споразум између Србије и Бугарске, међу њима је у марту

⁵⁴³ *Дипломатска преписка Краљевине Србије*, док. 410 (718–720).

⁵⁴⁴ *Исто*.

⁵⁴⁵ Михајло Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 64–65.

⁵⁴⁶ Сузана Рајић, *Александар Обреновић владар на прелазу векова, сукобљени светови*, 354.

1912. године закључен Уговор о пријатељству и савезу који је успоставио линију разграничења њихових будућих области око којих су се до тада сукобљавали.⁵⁴⁷ Пошто су закључени и други споразуми међу балканским државама, а у Турској се због покрета Арбанаса створило жариште анархије, балкански савезници су се у октобру 1912. године определили за рат.⁵⁴⁸

Тако је турска европска територија највећим делом прешла у руке балканских савезника. По оцени савезника, *status quo* на Балканском полуострву је престао да постоји, али им је било потребно да пред званичним круговима Европе и њихове јавности документују права на одређене територије. За Србију је то значило да се треба изборити за животне интересе земље, да треба доћи до безбедних нових комуникација и задобити део своје морске обале. Требало је, међутим, у то убедити европске силе које су биле под снажним притиском Аустро-Угарске да се образује што већа албанска држава и тако онемогући Србији излазак на море, а у Србији је дошло до озбиљне кризе.⁵⁴⁹

За српску владу Николе Пашића то је значило да треба развити живу делатност како у погледу дипломатског ангажовања, тако и организовањем других незваничних акција. У том смислу требало је обратити се међународним телима која су се бавила резултатима балканског рата, али и другим акцијама утицати на јавност и поједине политичаре и аргументовано им образлагати захтеве који говоре у прилог српским интересима. С обзиром на то да је након потписаног примирја почетком децембра требало у Лондону истог месеца да почну мировни преговори зараћених страна, Пашић је одредио да делегацију Србије на тој конференцији предводи Стојан Новаковић, као искусни дипломата, државник и угледни научник чији се глас респектовао у међународним круговима.⁵⁵⁰

Стојан Новаковић је био, како се чинило, најпозванија личност за обављање тако крупних задатака у Лондону с обзиром на то да су се тамо доносила решења од

⁵⁴⁷ Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије 1912–1915*, 15–17. Овај уговор је представљао окосницу Балканског савеза.

⁵⁴⁸ Балкански савез настао је склапањем других билатералних уговора. Бугарска и Грчка склопиле су 29. маја 1912. Уговор о војном савезу у рату против Турске, Црна Гора је склопила предлоге савеза са Бугарском.

⁵⁴⁹ Милош Јагодић, *нав. дело*, 17.

⁵⁴⁹ АС, Фонд Стојана Новаковића, бр. 469, забелешка Стојана Новаковића, Париз, 29. новембра 1912; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. V, св.3 бр.441, 442.

⁵⁵⁰ У делегацији су још били: Андра Николић, председник Народне скупштине, Миленко Веснић, посланик у Паризу, и као експерти генерал Петар Бојовић и потпуковник Живко Павловић.

судбинског значаја за Србију. Као одличан тумач актуелних политичких тема и убеђени патриота, био је на становишту да Србија мора да пружи отпор Аустро-Угарској да би се спречило остваривање њеног плана продирања ка југу.⁵⁵¹ Према упутствима која је добио од Пашића, главни Новаковићев задатак у Лондону био је да се бори за то да Србија добије што већу територију са приступом Јадранској обали.

Новаковић је и пре него што је стигао у Лондон био свестан проблема који га тамо чекају. Од руског посланика у Београду, затим од руског амбасадора у Паризу, као и од француског председника, чуо је да због отпора Аустро-Угарске нема изгледа да Србија добије територијални излаз на море и да такав захтев не треба износити. Аустро-Угарска би због тога била спремна да уђе у рат, док Русија не би била спремна да јој укаже помоћ. Међутим, стигавши у Лондон, Новаковић је осетио да је путем штампе створена атмосфера препуна неизвесности због држања Аустро-Угарске према Србији, а с друге стране, Пашић му је поручио да српска делегација не би смела ничим да изазове неки инцидент на мировној конференцији који би могао дати повода Аустро-Угарској против Србије.⁵⁵²

Мировна конференција није почела у радној атмосфери, није било ни сагласности међу делегатима савезника око тога да ли да се прво заврши уговор о миру, па да се међусобно обави подела територија, како је српска влада предлагала. Преговори су почели на седници одржаној 23. децембра на којој је Новаковић као председавајући прочитао савезнички предлог који је садржао њихов захтев да им се уступи турски европски простор западно од линије Родосто–Мидија, с тим да се Албанија оставља великим силама да о њој решавају.⁵⁵³ Турци су поново тражили одлагање да би добили упутства од своје владе.

Новаковићу је због честих застоја у раду мировне конференције остало више времена да се бави албанским питањем, односно амбасадорском конференцијом. Од учесника те конференције могао је чути једино да ће Албанија и њене границе бити резервисани искључиво за велике силе, а да ће Србији њихова одлука бити саопштена уз

⁵⁵¹ Михаило Војводић, *Стојан Новаковић*, 363.

⁵⁵² АС, Фонд Стојана Новаковића, бр. 469, Забелешка Ст. Новаковића, Париз 29. новембра 1912; Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. V, св. 3, бр. 448–451.

⁵⁵³ Исто, Protocole N° 5, Séance du 10 (23) decembre 1912; Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. V, св. 3, бр. 482–487.

пону да јој се да „повлашћени излазак на једно од пристаништа“⁵⁵⁴. Новаковићу је било јасно речено да би све друго изван тога Србију суочило са великим препрекама.

Конференција амбасадора је на првој седници донела одлуку о образовању аутономне државе Албаније, која се на северу граничи са Црном Гором, а на југу са Грчком, чиме су дефинитивно покопане наде Србије за територијалним изласком на море. Донета је одлука о комерцијалном изласку Србије на море преко албанске територије и то железничком линијом која би била под контролом великих сила.⁵⁵⁵ Пашић је обавестио велике силе да српска влада питање изласка Србије на море преко своје територије препушта великим силама, а Новаковићу је доставио упутство у ком је било наглашено да сву пажњу концентрише на то да Србија добије што већу територију, а да Албанија буде што ужа. Дакле, Србија је морала да погне главу пред судом у Европи, али за њу остаје једно много важније питање, а то је повлачење граница аутономне Албаније и, без обзира на последице које ће по њу настати, неће одустати од територија Старе Србије и Македоније. Новаковић је био веома забринут у вези с тим како ће изгледати западна граница Србије и предложио Пашићу да српска страна, држећи се своје линије разграничења, обавести амбасадоре пријатељских земаља да ће се ње енергично придржавати и да неће од тога одступити „макар на нас и Аустро-Угарска напала. Нека се бар види каприц и нечовечност њена“⁵⁵⁶.

Пашић је сматрао да би у питању српско-албанске границе Србија требало да се обрати и балканским савезницима како би њихови делегати на мировној конференцији солидарно заступали њене интересе.⁵⁵⁷ Према том мишљењу Новаковић је био резервисан с обзиром на његово дотадашње познавање расположења савезничких делегата, а да је у томе био у праву потврдило се на наредним седницама мировне конференције јер је атмосфера била испуњена нерасположењем савезника.

Делегати балканских држава остали су и даље у Лондону. Са више страна саветовано им је да се не разилазе док се не види какав ће бити резултат корака великих

⁵⁵⁴ АС, Фонд Стојана Новаковића, бр. 239, Забелешка Стојана Новаковића, Лондон 5. децембра 1912.

⁵⁵⁵ Новаковић је, међутим, 18. децембра препоручио Пашићу да уколико долина Дрима остане у рукама Србије и Црне Горе, онда би било добро тражити железничку везу од Охрида или Струге на Драч. Препоручио је, исто тако, да се поред те линије осигура друга која би ишла од ушћа оба Дрима те преко планине у долину реке Фанда па на јадранску обалу. АС, Фонд Стојана Новаковића, бр. 242, С. Новаковић – МИД-у, Лондон 5. децембра 1912.

⁵⁵⁶ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. V, св. 3, бр. 496.*

⁵⁵⁷ *Исто*, бр. 505, 562, 582.

сила код Турске. Стојан Новаковић је искористио стање ишчекивања у вези са држањем Турске и да ли ће се кренути са разграничењем на новим територијама, да свим амбасадорима великих сила поднесе једну промеморију о томе како би требало да – уважавајући етнографске и историјске разлоге – изгледају источне границе Албаније и зашто би судбина Дебра, Ђаковице и Пећи требало да се реши у корист Србије. Израда промеморије је, на Новаковићеву иницијативу, поверена Чедомиљу Мијатовићу који је раније био посланик у Лондону и Милану Ракићу, који је пре тога као приштински конзул одлично познавао прилике у Старој Србији. С друге стране, подаци које је Новаковићу слао историчар Љубомир Ковачевић служили су као добра основа да текст промеморије буде документован.⁵⁵⁸

Промеморија је уручена 21. јануара, а с друге стране, све балканске делегације правиле су неке своје промеморије. По Новаковићевим речима, амбасадори не сматрају балканске делегате себи равним, крију од њих све што решавају и остављају да им саопште готове ствари. „Нема се, дакле, куд, него се морамо на то ослонити па шта нам Бог да, пошто за реагирање никаквих средстава немамо“,⁵⁵⁹ написао је Новаковић Пашићу.

Новаковић је тада у својим порукама које је слао у Београд више пута опоменуо српску владу да би Србија требало да се припреми за друго важно питање чије је решавање предстојало, а то је српско-бугарско разграничење. Поставио је питање да ли ће се српска влада придржавати начела „балканске равнотеже и равноправности“, и предложио је да се, уз одређене исправке, не предају земље које српска војска држи у рукама. То би, према његовом мишљењу, био најмирнији начин решавања тог питања.⁵⁶⁰ С обзиром на то да му није било познато какав план је сада усвојила српска влада, тражио је од Пашића да му се достави како би се припремио за следећу расправу.

Пре него што је Новаковић ово саопштио Београду, дошло је до промењене ситуације у Цариграду која је учинила неизвесним исход акције великих сила у вези са њиховим притиском да приволе Турску на попуштање по питању судбине Једрена и острва. И владе великих сила су биле изненађене таквим развојем ситуације. Због тога су

⁵⁵⁸ АС, Лични фонд Љубомира Ковачевића 1848–1918, књ. III, бр. 1307, С. Новаковић – Љ. Ковачевићу, Лондон 26. децембар 1912.

⁵⁵⁹ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. VI, св. I, бр. 47.

⁵⁶⁰ *Исто*, бр. 48.

Новаковић и делегати балканских савезника сматрали да треба прекинути преговоре о миру и продужити рат.⁵⁶¹

Српска влада је најпре мислила да преговоре не треба прекидати док се не виде резултати корака великих сила у Турској. Када је ситуација у Цариграду постала још неизвеснија, српска влада је поручила Новаковићу да делегати најпре чују мишљење амбасадора пријатељских држава, па да донесу одлуку, али му је истовремено дала и овлашћење да учини онако како за сходно нађе.⁵⁶² Балкански делегати су били сагласни да би требало прекинути преговоре о миру, а то исто је мислио и Новаковић. Савезнички делегати су 28. јануара потписали одлуку о отказивању уговора о миру.⁵⁶³ Тиме је мировна конференција била прекинута, а отворена су врата новим војним сукобима. Стојан Новаковић је после неколико дана напустио Лондон.

Конференција амбасадора великих сила је наставила рад журећи да што пре оконча једно од њених најважнијих питања, а то је да утврди источну границу Албаније. Решено је и последње крупно спорно питање у разграничењу Албаније, а српска влада није крила незадовољство што су тиме део Метохије, Љума и део дебарског округа припали Албанији. Пошто је отклоњена и главна сметња потписивању балканског мира,⁵⁶⁴ велике силе су позвале представнике балканских држава да дођу у Лондон и потпишу мировни уговор.

Пре одласка у Лондон, Новаковић је са Пашићем претресао сва она питања о којима ће се разговарати на конференцији. Српска влада је раније била обавештена да су амбасадори у Лондону саставили прелиминарни уговор о миру с намером да га делегати балканских држава само потпишу. Намера српске владе је била да се покуша унети у уговор њен захтев о концесији Србији за железницу и слободно пристаниште. По Пашићевим упутствима, Новаковић није требало да прави проблем око редакције уговора

⁵⁶¹ АС, МИД, ПО, 1909, Ф–V, Д–IV, Пов. бр. 135, С. Новаковић – Н. Пашићу, Лондон, 8. јануара 1909; Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. VI, св. 1, бр. 52.

⁵⁶² АС, МИД, ПО, 1912, Пов. бр. 49, Н. Пашић – С. Новаковићу, Београд, 3. јануара 1913; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. VI, св. 1, бр. 69.

⁵⁶³ *Исто*, 72, 77, 85, 98.

⁵⁶⁴ У међувремену су крајем фебруара Турци прихватили посредовање великих сила за постизање мира. То су учиниле и балканске државе средином марта пошто су велике силе усвојиле њихове услове за посредовање. Главни услов био је да Турци уступе све територије источно од линије Енос–Мидија, дакле, укључујући и опсађене Једрене и Скадар. Уз помоћ српских трупа Бугари су заузели Једрене 24. марта 1913.

већ само да тај захтев уђе као идеја у прелиминарни уговор, а тек би се касније разрадио у дефинитивном тексту.

На путу за Лондон Новаковић је стигао у Париз 8. Маја, где се задржао десет дана како би проверио нека од ових питања која би да покрене Србија.

Поновни боравак у Лондону уверио је Новаковића да не постоји расположење да се мења нити додаје ниједна реч у прелиминарном тексту уговора и да ће сугестије и примедбе балканских делегата бити изнете на конференцији амбасадора, и то само у жељи да се они одобровоље пре него што потпишу текст, али не и да би нешто од промена могли очекивати.

Конференција амбасадора је 21. маја решила да се питање о Јадранској железници и пристаништу неће уносити у Уговор о миру, јер ће га потписати само балкански делегати а не и представници сила.⁵⁶⁵ Тиме су српски захтеви отпали. Конференција амбасадора је 26. маја донела категоричку одлуку да се мир мора одмах потписати по њиховом пројекту и без икаквих промена.⁵⁶⁶ Пашић је јавио Новаковићу да то и учини⁵⁶⁷ и мир је потисан 30. маја у Сен-Џемској Палати. Уговором је било предвиђено да ће се разна финансијска питања, настала због ратног стања, разматрати на међународној финансијској комисији у Паризу, а, исто тако, и да се друга питања која су закључењем мира остала нерешена, рачунајући и она која се тичу међусобног разграничења савезничких држава, регулишу појединачним споразумом.⁵⁶⁸

Тиме је био окончан рад мировне конференције у Лондону, а истовремено и напорна мисија Стојана Новаковића у служби своје земље.

⁵⁶⁵ АС, Фонд Стојана Новаковића, бр. 263, Забелешка Ст. Новаковића, Лондон, 13. маја 1913.

⁵⁶⁶ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. VI, св. 2, бр. 261.

⁵⁶⁷ *Исто*, бр. 275.

⁵⁶⁸ *Исто*, Protocole N° 11, Séance du 17 (30) Mai 1913; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. VI, св. 1, бр. 303.

II ДЕО

Активности на унутрашњем политичком животу Србије

Влада Стојана Новаковића

Стојан Новаковић је у два наврата био председник владе. У оба случаја повод су биле кризе са којима је Србија била суочена. Године 1895–1896. Србија се налазила пред финансијским банкротством.

Раних деведесетих година односи у Србији били су изложени унутрашњим и спољним искушењима. Уз очеву подршку краљ Александар је 1894. године укинуо Устав из 1888. године и повратио стари Устав из 1869. године.⁵⁶⁹ Неуспели ратови с Турском и Бугарском као и изградња железнице осамдесетих година разорили су српске финансије. Дугови међународним банкама достигли су износ од три стотине педесет и пет милиона златних франака.⁵⁷⁰ Развод бившег краљевског пара Милана и Наталије поделио је домаћу јавност и хранио скандалозне хронике европске штампе, жељне сензација.⁵⁷¹ Радикална странка у земљи, са већином добијеном на претходним изборима и подржана од Либералне странке, бојкотовала је изборе расписане 1895. године на којима је исфабрикована напредњачка већина. У таквим околностима краљ Александар се обратио научнику Стојану Новаковићу да образује владу.⁵⁷²

Новаковић лично није био жудан власти. Он није одобравао држање краља, али је више од тога осуђивао радикале који су, по његовом мишљењу, били обичан скуп

⁵⁶⁹ Стојан Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији : 1883–1903*, Београд, 1912, 6. Новаковић као непосредан повод за абдикацију и промену Устава наводи наводи развод краља од краљице Наталије и његову аферу са Артемизом Христић.

⁵⁷⁰ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића, II*, 296–300.

⁵⁷¹ Исто, 295–301.

⁵⁷² Михаило Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 182; Слободан Јовановић, *нав. дело*, II, 310–312.

демагога. Прихватајући понуђени мандат за састав владе, Новаковић је краљу изложио програм од шест поглавља у којима је систематски изнео план свога рада. Није се устезао да замери краљу уплитање у политику и осудио је држање радикала које је сматрао анархичним. Програм је личио на наставни план који би учитељ доставио на знање ђаку. Он је такође садржавао и временски распоред рада владе: од фебруара до априла морала је средити финансије; од априла до јуна имала је да припреми нацрт новог устава и да упозна краља са уставним питањима. У међувремену, од марта до маја требало је обавити краљеву веридбу и по могућству венчање.

Новаковићева влада одмах се суочила са двама неодложним проблемима: са стабилизацијом српских финансија и са уставном реформом. Проблем стабилизације финансија решен је такозваним Карлсбадским аранжманом, којим је извршена конверзија старих дугова, али су зато српске финансије стављене под контролу европских поверилаца.⁵⁷³ Теже је било решење уставног питања. Новаковић је био противник оба устава, и оног из 1869. и оног из 1888. године. Први је био превазиђен временом, други је био састављен у радикалском духу. Новаковићев нацрт новог Устава садржавао је умерени конзерватизам, образовање сената као горњег дома, обезбеђење личних слобода и централизовану државну управу.

Изради нацрта новог Устава Новаковић је приступио као професор који решава научни проблем. Поред свакодневних послова у влади чији је био председник, Новаковић је предузео упоредну анализу савремених европских и балканских устава које је нашао у тада класичној збирци чувеног француског уставног правника Дарестеа.⁵⁷⁴ Резултат ових проучавања доставио је краљу у облику студије у којој га је упутио у тајне уставности, њених разних облика, теорије и праксе.⁵⁷⁵ Новаковићев нацрт био је дискутован априла 1896. године на састанцима уставног одбора под председништвом краља Александра. Сваке вечери Новаковић је лично састављао преглед обављених дискусија тога дана, уносио примедбе и допуне у текст уставног нацрта и припремао дневни ред за сутрашњи састанак одбора.⁵⁷⁶

⁵⁷³ Бошко Мијатовић, *Конверзија српских дугова: карлсбадски аранжман 1895.године*, Годишњак за друштвену историју, 3, Београд, 2012, 43–62.

⁵⁷⁴ Слободан Јовановић, *нав.дело*, 350.

⁵⁷⁵ *Исто*.

⁵⁷⁶ Стојан Новаковић, *Двадесет година*, 183.

Коначно од свега тога није испало ништа. Утонуо у рад око новог устава Новаковић није обраћао пажњу на интриге и комбинације које су се плеле у јавности и политичким круговима око њега. Имао је поверење у краља и то му се осветило. Отуђен од Аустрије, у сукобу са краљевим оцем Миланом, Новаковић је био жртва промене Александрове политике која се неочекивано окренула радикалима.⁵⁷⁷ Када је 13. децембра 1896. године дошао у двор да поднесе уобичајени дневни извештај, краљ га је оставио да чека у предсобљу. Одбијајући да прими увреду, Новаковић је напустио двор не чекајући краља и сутрадан му је поднео оставку.⁵⁷⁸ На уобичајеном опроштајном пријему краљ Александар је изразио Новаковићу наду да ће његово искуство користити у будућности. Огорчен и дубоко увређен, Новаковић му је одбрусио „да ће се од њега убудуће добро чувати у политичким стварима“⁵⁷⁹. Недељу дана касније Новаковић је распустио Напредну странку, коју ће обновити тек после десет година.⁵⁸⁰

Уживајући подршку и поверење Народне скупштине, напредњачка влада је успела да у парламенту изгласа велики број корисних закона и законских измена и допуна, у области војске, судства, просвете и привреде.⁵⁸¹

На пољу спољне политике Влада је учинила велику прекретницу – поправила је лоше односе са Русијом. Тиме је добила помоћ те велике силе у сфери националне политике и заграничних послова које је Влада систематски почела да спроводи на територији Османског царства. Конкретни успех, проистекао из проруске Владине оријентације, јесте постављање првог Србина за митрополоита у Призрену, Дионисија Петровића (1896). Такође, услови за опстанак српских школа и цркава у Турској су побољшани, а главна ривалка на простору Македоније – Бугарска, делимично је умирена у антисрпским пропагандним акцијама.⁵⁸²

Нарушене односе са Црном Гором, који су владали између две српске државе две деценије, Стојан Новаковић је успео да поправи и да њихов рад на националном пољу уреди тако да иду „руку под руку“.⁵⁸³ И са другим суседима, изузев са Аустро-Угарском,

⁵⁷⁷ Слободан Јовановић, *нав. дело*, 353–354.

⁵⁷⁸ Слободан Јовановић, *нав. дело*, 356.

⁵⁷⁹ Димитрије Ђорђевић, *Портрети из новије српске историје*, http://www.suc.org/culture/library/Portreti/naucnici_u_politici/stojan.html, 28.8.2015.

⁵⁸⁰ Милутин Гарашанин је са виђенијим члановима распустио странку 20. децембра 1896.

⁵⁸¹ Група аутора, *Владе Србије: (1805–2005)*, Београд 2005, 181.

⁵⁸² *Исто*, 181.

⁵⁸³ Михајло Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 24–25.

Влада је имала добре односе. То је био део Новаковићевог плана да Србију начини предводником у балканском свету који, само уједињен, може да штити своје интересе од сопљених опасности.⁵⁸⁴

Новаковићева влада је била на државној управи годину и по дана, до 29. децембра 1896. године. То је једна од ретких, дужих влада у Србији у последњој деценији 19. века. По учинку може се рећи да су сви чланови Министарског савета били максимално посвећени свом позиву, што у повести нововековне Србије није био чест случај. Новаковићева влада је оставила за собом утабане путеве националној политици Србије и позитивно законодавство.⁵⁸⁵

Положај Новаковићеве владе био је од почетка несигуран, јер се заснивао на противречности између начела и његове примене.⁵⁸⁶ Новаковић је заступао начело уставне владе која се ослањала на неуставно уведена већину у скупштини. Борио се за законитост, али је одбијао да се потчини законитом решењу да врати на снагу укинута Устав од 1888. године. Прихватао је парламентаризам у начелу, али га се у пракси није држао. Критиковао је краљево мешање у политику мада је његовом подршком дошао на власт. Краљ га је довео у владу и краљ га је оборио са власти. Истини за вољу, треба рећи да је Новаковић имао снаге да се одвоји од краља онога тренутка када је осетио да се с њим разилази и тиме је сачувао свој лични интегритет. То је био главни разлог што је Новаковић политички преживео драматичне промене које су се одиграле у Србији 1903. године и што је наставио да игра и даље истакнуту улогу у јавном и политичком животу земље.

⁵⁸⁴ *Владе Србије: (1805–2005)*, 181.

⁵⁸⁵ *Исто*.

⁵⁸⁶ Слободан Јовановић, *нав. дело*, 309.

Финансије Србије и наоружање – два значајна питања из програма Новаковићеве владе (1895–1896)

Када је 7. јула 1895. године у Србији образован кабинет Стојана Новаковића, један од најважнијих спољнополитичких задатака земље требало је да буде јаче ангажовање према европској Турској. Разлог је био у општој затегнутости у Турској средином деведесетих година, а у таквим околностима, због догађаја који би могли из тога проистећи, процена владе Стојана Новаковића била је да ни Србија не би смела остати мирна.⁵⁸⁷ Међутим, било је извесно и да Србија не би тада била у стању да предузме било какву озбиљнију акцију, пре свега у виду војне интервенције, а која би имала за циљ задовољење националних и територијалних амбиција у областима европске Турске.⁵⁸⁸ Војничка и материјална неспремност нису јој дозвољавале не само да рачуна са могућношћу стицања предности у Македонији, у односу на Бугарску, већ ни да се сме директно умешати. Зато је један од непосредних задатака Новаковићеве владе било ојачање војне спремности Србије, пре свега у наоружању.⁵⁸⁹ С обзиром на то да је наоружање било у зависности од финансија, финансијско питање земље имало је предност у решавању.

Питање државних финансија је било прво питање са којим се сусрела влада Стојана Новаковића, а за то је постојао један посебан разлог. Влада је образована у тренутку када је земља била у тешкој финансијској ситуацији, скоро пред банкротством, задужења код страних банака су била огромна, а државна каса празна. Први владин задатак је био да приступи остварењу Закона о конверзији државних дугова тзв. Карлсбадског аранжмана, који је требало да буде основа за сређивање финансија Србије. Већина дотадашњих зајмова Србије је била Карлсбадским аранжманом уједињена у један дуг. Србији се дозвољавало да емитује један нов зајам, а као његова гаранција требало је да послуже сви дотадашњи заложени приходи.⁵⁹⁰ Била је образована и Самостална монополска управа

⁵⁸⁷ АС, МИД, ПО, 1895, Ф–VI, Д. 1, пов. бр. 835, Циркулар српским посланицима на страни, Београд, 12. јули 1895.

⁵⁸⁸ Михаило Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 186–187.

⁵⁸⁹ Михаило Војводић, *Стојан Новаковић*, 232.

⁵⁹⁰ Бошко Мијатовић, *нав. дело*, 46–49.

која је требало да управља уступљеним приходима и монополима, а у њој су били представници поверилачких банака, што се сматрало својеврсном контролом српских финансија.

Финансијско стање Србије се није битно поправило. Поверилачке банке нису хтеле да улазе више ни у какве обавезе према Србији. Међутим, највећи проблем су биле вишегодишње правовремене позајмице, јер оне нису биле обухваћене конвертованим зајмом, а представљале су велики терет земље.⁵⁹¹ Указујући на наредне задатке у вези са даљим решавањем финансијског питања, Новаковић је у једном циркулару српским посланицима објаснио потребу закључења једног новог зајма, како би се покрила ова привремена дуговања.⁵⁹² Тај зајам ће бити закључен 15. априла 1896. године, са групом француских банака, али по доста неповољним условима те су финансијске тешкоће земље и даље остале присутне.

Решавање финансијског питања Стојан Новаковић је узимао као лек за сва друга питања која се тичу Србије. Једно од тих питања, на које је посебно мислио, било је наоружање српске војске. Новаковић решавању тог питања није одмах приступио, јер је најпре желео да реши тешко финансијско питање. Резултати до којих се дошло нису, међутим, пружали много наде да ће се доћи до новца за наоружање, а на основу процене ситуације на Балкану и у европској Турској посебно, није се смело превише одуговлачити са набавком оружја. Новаковићу је, стога, преостала једино нада у добијање повољних кредита за наоружање који не би погоршали финансијску ситуацију земље. Веровао је да би се такви кредити могли добити у Русији.⁵⁹³

Новаковићево уверење да ће по питању наоружања наићи на повољан одзив у Русији, било је, поред осталог, мотивисано политичким разлозима. Новаковићева влада је желела да начини промене и у званичној српској политици која је до тада скоро искључиво била окренута Аустро-Угарској, за коју је Србија била и економски и политички везана. То је требало да доведе и до мењања политике према Русији.⁵⁹⁴

Новаковић је најпре хтео да увери руске политичке кругове да напредњаци, иначе годинама одани аустрофилској оријентацији, желе успостављање пријатељских односа са

⁵⁹¹ Исто, 56.

⁵⁹² АС, МИД, ПО, 1895, Ф-V, Д. I, пов. бр. 1527, Циркулар српским посланицима на страни, Београд, 16. новембра 1895.

⁵⁹³ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, 234.

⁵⁹⁴ Исто, 234.

Русијом. Затим је настојао да објасни економске тешкоће са којима се Србија борила, као и то да би нови курс у спољној политици требало да допринесе и економској и политичкој стабилизацији земље. Разуме се, очекивала се помоћ од Русије.⁵⁹⁵

Иако представници руске владе, осим изражавања симпатија, нису показивали жељу да се нешто више ангажују у указивању помоћи Србији, Новаковић се надао да ће доћи до открављивања у Петрограду. Веровао је да се то неће десити одмах, већ постепено, када се Руси увере у чврстину промене правца у спољној политици Србије.⁵⁹⁶ Према томе, и питање наоружања српске војске није било нимало лак задатак, али је Новаковић мислио да би се могао решити, уколико би у Русији заиста били сигурни у еманципацију Србије од Аустро-Угарске.⁵⁹⁷

Са корацима код руске владе око наоружања српске војске започело се у фебруару 1896. године. Српски посланик у Петрограду се вербалном нотом обратио руском министру иностраних дела, изневши захтев српске владе за сто хиљада пушака магацинки руског система и одговарајућу количину муниције. Министар Лобанов је тада изјавио да би се тражене пушке могле дати у два рока, али да одлука о томе зависи од министра финансија Витеа.⁵⁹⁸ У Петрограду је боравио и српски војни министар с пуномоћјем да може ступити у преговоре за наоружање српске војске, али се у Србију вратио необављеног посла. Србија није имала готових средстава за плаћање, а руски министар Вите је у томе видео неопходни услов за споразумевање.⁵⁹⁹

Изгледало је да ће бити тешко навести руску владу на попуштање. Новаковић је, упркос неуспеху Франасовићеве мисије, наставио да у започетој акцији око наоружања ради преко руског војног аташеа у Београду, Таубеа. Преко Таубеа је предложио начин отплате наоружања, уколико Русија пристане на његову испоруку, и то: три и по милона у боновима са 5% интереса, с роком исплате на годину дана и седам и по милиона у једној облигацији са 5%, с роком отплате на шест година. Српском посланику у Петрограду је наложио да ургира код министра финансија да се свакако прими такав начин плаћања. Да би поткрепио такав предлог, Новаковић је упутио у Петроград писмо српског министра финансија како би се из њега, односно из извештаја Самосталне монополске управе, могло

⁵⁹⁵ Исто, 234; Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 234.

⁵⁹⁶ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, 235.

⁵⁹⁷ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 235.

⁵⁹⁸ Исто.

⁵⁹⁹ Исто, 236.

закључити да заложени приходи не само да осигуравају отплату, већ остварују и вишкове.⁶⁰⁰

Најзначајнија личност за вођење преговора је био министар финансија гроф Вите, а због његовог боравка ван Петрограда, преговори су били одложени, те су поново настављени у другој половини октобра. Вите и вршилац дужности министра иностраних дела, Шишкин, одлучно су одбијали начин плаћања који им је нудио Новаковић, тражећи као услов да им се плаћање пушака изврши само готовим новцем.⁶⁰¹ Међутим, Новаковић тиме није био обесхрабрен и био је решен да врши притисак на руску владу.⁶⁰²

У новембру је мајор Касидолац упућен у Петроград као специјални изасланик са личним краљевим писмом за цара, чија се садржина односила на питање наоружања. Новаковић је, исто тако, преко српског посланства у Петрограду послао министру финансија Витеу један експозе о уређењу дуга Русији.⁶⁰³ Међутим, српски посланик у Петрограду је извештавао о веома тврдом ставу руских министара.⁶⁰⁴

Након свега тога изгледало је да је став званичне Русије према захтевима Србије био опредељен и политичким разлозима. Због тога је српска влада од свог посланика у Петрограду затражила да се Русима стави до знања да код краља и владе постоји чврста решеност да се одступа од првца тадашње спољне политике.⁶⁰⁵

Почетком децембра изгледало је да ће Русија донекле ублажити став у односу на захтеве Србије. Српском посланику је 3. децембра достављен акт руског Министарства иностраних дела у ком су изнети нови услови: да руска влада у принципу пристаје да испоручи пушке, али под условом да Србија помоћу ње закључи код руских новчаних завода један зајам који би се дао под гаранцијом или неког монопола или неког другог сигурног државног извора прихода, а њиме би се пушке исплатиле. У Србији је та нова одлука руске владе примљена са изненађењем. Међутим, за пушке које су се тражиле уз образложење да су хитно потребне, руска влада је одредила као рок испоруке четири до пет година. Новаковић је био мишљења да је рок испоруке лишавао Србију неопходног оружја за догледно време, а управо је потреба за хитним наоружањем, због могућих

⁶⁰⁰ Исто, 237.

⁶⁰¹ АС, МИД, ПО, 1895, Ф I, дос.5, пов.бр.2120 извештај из Петрограда Новаковићу, 24. октобра 1896.

⁶⁰² Михајло Војводић, *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, 238.

⁶⁰³ АС, МИД, ПО, 1895, Ф VI, дос.2, пов.бр. 2275 Новаковић српском посланику у Петрограду, Београд, 1896

⁶⁰⁴ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 238

⁶⁰⁵ Исто, 239.

догађаја на истоку, била разлог за упућивање таквог захтева у Петроград. Зато је Новаковић одговор руске владе тумачио као околишано, али јасно одбијање српских захтева.⁶⁰⁶

У круговима српске владе се, због овог неуспеха, осећало значајно нерасположење, нису се могле обавити припреме Србије за спољнополитичке задатке, за које су се толико залагали Стојан Новаковић и његова влада.

Влада четворне коалиције

Новаковић је своју другу владу образовао 1909. године у тренутку достизања врхунца кризе изазване Аустро-Угарском анексијом Босне и Херцеговине.⁶⁰⁷ Када је анексија проглашена октобра 1908. године, на челу Србије налазио се радикалско-самосталски кабинет Пере Велимировића, као резултат раније погодбе између две најјаче странке у земљи.⁶⁰⁸ У њој нису учествовале њихове страначке вође Никола Пашић и Љуба Стојановић. Убрзо се показало да ова влада није у стању да се носи са све злокобнијим заоштравањем анексионе кризе и аустро-српског сукоба. Преговори за образовање јаче концентрационе владе почели су септембра 1908. године, али су убрзо запели јер самосталци нису хтели владу у којој би био Пашић, а радикали нису хтели ући у владу у којој он не би био. Компромис је нађен у фебруару 1909. године на тај начин што је мандат за састав концентрационе владе добио Стојан Новаковић, с тим да Пашић у његовој влади буде само министар грађевина.⁶⁰⁹ Новаковић није дошао на чело владе због снаге своје странке, која је обновљена 1905. године, већ због престижа који је као научник уживао у земљи и иностранству.

⁶⁰⁶ Исто, 241.

⁶⁰⁷ Димитрије Ђорђевић, *Образовање и распад четворне коалиције у Србији 1909*, Историјски часопис XI, Београд, 1961, 213–230.

⁶⁰⁸ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 355.

⁶⁰⁹ Исто, 355–356.

Задатак намењен Новаковићевој концентрационој влади, да настави отпор признању анексије Босне и Херцеговине, није се могао остварити из много разлога. Усамљена, напуштена од великих сила и Русије, суочена претњом рата са Аустро-Угарском, Србија је морала да попусти. Новаковићева влада била је марта 1909. године приморана да капитулира и прихвати понижавајућу ноту састављену у Бечу којом је признала чин анексије Босне и Херцеговине.⁶¹⁰ Напоредо са спољном кризом Новаковић је морао решавати унутрашњу кризу изазвану оставком престолонаследника Ђорђа на краљевски престо у корист његовог брата Александра.

Пораз Србије у анексионој кризи јако је погодио старог историчара и државника, који је боље но ико знао колико је тежњи, напора и крви било уложено у уједињење Србије са Босном. Слободан Јовановић је живо описао потресни разговор са увцељеним Новаковићем на крају анексионе кризе. „Све је пропало, пропало бар за мене и моје вршњаке из доба кнеза Михаила“, јадао му се Новаковић, „Она Србија коју смо ми замишљали, Србија уједињена са Босном и Херцеговином, сама свој господар на Балкану, та Србија није више могућна. Може бити ви ћете млађи ипак успети да нађете неки нов правац и неки нов идеал. Ми смо сувише стари да гајимо нове наде, и морамо лећи у гроб са тешком раном на срцу.“⁶¹¹ Ојађени и посустали Новаковић сметнуо је тренутно с ума да ништа у историји није коначно. Девет година касније Хабсбуршка монархија се распала и Србија је добила Босну, да би је опет губила у даљој историји.

Анексиона криза 1908/09. године само је привремено одложила сукоб домаћих политичких странака у Србији. Чим је минула спољна опасност, њихов сукоб се наново распламсао. Потреба новог зајма за наоружање војске изазвала је жучну расправу у коју су се уплели лични интереси, страначке амбиције и надметање за чиновничке положаје. Новаковић није више имао ни снаге ни воље да се носи за закрвљеном скупштином и октобра 1909. године поднео је оставку.⁶¹² На чело нове владе дошао је Никола Пашић.⁶¹³ Анексиона криза је изазвала образовање Новаковићеве владе, њен завршетак однео је и њу са собом.

⁶¹⁰ АС, МИД, ПО, 1909, фасц. IX, дос. I, пов. бр. 378 М. Миловановић- српским посланствима на страни (циркулар), Београд, 12. фебруара 1909.

⁶¹¹ Портрети из новије српске историје, Димитрије Ђорђевић, http://www.suc.org/culture/library/Portreti/naucnici_u_politici/stojan.html, 28.8.2015.

⁶¹² Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 365

⁶¹³ *Исто*

У периоду од 24. фебруара до 24. октобра 1909. године била је формирана тзв. влада „четворне“ коалиције чији је председник и министар без портфеља био Стојан Новаковић. Та влада је била састављена од представника све четири релевантне парламентарне странке: Радикалне, Самосталне радикалне, Либералне и Напредњачке. Иза ње је у Народној скупштини формално стајало 159 од 160 народних посланика (изузев једног социјалистичког). Настала у време кулминације Анексионе кризе и најжешћег притиска Аустро-Угарске на Србију, ова влада је требало да оличава национално јединство и да има јачи ауторитет пред спољном опасношћу. У њен састав су ушле најситакнутије личности поменутих странака.⁶¹⁴

Приоритет рада кабинета је била спољна политика, пре свега, покушај да се обезбеди дипломатска подршка великих сила за отпор Аустро-Угарској и непризнавање анексије Босне и Херцеговине. Када је у марту 1909. године дошло до отворених војних претњи суседне Монархије и опасности од инвазије која је могла довести до губитка независности државе, напуштена и од последњег савезника – Русије, српска влада је била принуђена на попуштање. Суочена са ултиматумом, влада је 31. марта 1909. године дала изјаву којом је признала чин анексије и обавезала се да ће на својој територији спречити било какав пропагандни рад против Аустро-Угарске.⁶¹⁵ Ова изјава је значила потпуну капитулацију, међутим, нија наишла на озбиљнији отпор у земљи, будући да су сви политички фактори били свесни безизлазног положаја у коме се земља налазила.⁶¹⁶

По окончању Анексионе кризе спољна политика је била усмерена у два правца: на попуштање затегнутости са Аустро-Угарском, што је био краткорочни циљ, и на склапање Балканског савеза, што је био дугорочни план. Главни предуслов за ово друго било је побољшање односа са Бугарском.⁶¹⁷

Због слабења јединства коалиције по окончању Анексионе кризе, у унутрашњој политици, посебно на законодавном пољу, није много учињено. Нису чак усвојени ни закони које је претходна Влада припремила (нови закон о општинама и изборима). Финансијска криза изазвана обновом царинског рата са Аустро-Угарском и њеном финансијском блокадом, само је ублажена ванредним мерама Владе и Народне банке. Да

⁶¹⁴ *Владе Србије 1805–2005*, 221.

⁶¹⁵ АС, МИД, ПО, 1909, фасц. IX, дос. I, пов.бр.378 М.Миловановић- српским посланствима на страни (циркулар), Београд, 31. марта 1909.

⁶¹⁶ *Владе Србије*, 222.

⁶¹⁷ *Исто*.

би се консолидовале финансије, а посебно да би се обезбедио новац за додатно финансирање војске, било је потребно склопити нови зајам. Влада је започела преговоре са француским финансијерима за узимање новог зајма, највећег до тада, од чак 150 милиона динара. Већи део тог новца био би утрошен за куповину наоружања и војне опреме, а мањи за градњу железница.⁶¹⁸

У време рада овог кабинета решено је и питање абдикације престолонаследника Ђорђа Карађорђевића. После неколико драстичних испада, који су били последица његове необуздане нарави, млади принц је био принуђен да се одрекне права на престо. Ово питање, у сенци Анексионе кризе, решено је уз прећутну сагласност свих политичких чинилаца.⁶¹⁹

Од лета 1909. године у Влади је долазило до несугласица углавном око узимања зајма у иностранству и око расподеле чиновничких и политичких положаја. Током августа и септембра 1909. због ових питања, али и једне политичке интриге у радикалној штампи, дошло је до кризе и оставке министра правде Стојана Рибарца, а потом и председника Владе, Стојана Новаковића. Овај сукоб је накратко изглађен и оставке су повучене, али је убрзо, на питању зајма, дошло до нових оставки Рибарца и Новаковића, што је довело да пада кабинета.⁶²⁰

⁶¹⁸ Исто.

⁶¹⁹ Исто.

⁶²⁰ Исто.

Стојан Новаковић – министар просвете

Стојан Новаковић био је министар просвете и црквених дела у влади Јована Ристића, од 14. априла 1873. до 3. новембра 1873. године, и у влади Аћима Чумића, у периоду од 7. децембра 1874. до 3. фебруара 1875. године. У истој влади био је и заступник министарства финансија. Исту функцију имао је и у следећој влади, коју је водио Данило Стефановића (3. фебруар – 31. август 1875. године). Четврти пут је био министар просвете и црквених дела у периоду од 13. октобра 1878. до 2. новембра 1880. године у влади Милана Пироћанца.⁶²¹

У влади Милутина Грашанина (19. фебруар 1884 – 14. мај 1885) Стојан Новаковић је био министар унутрашњих дела. У то време краљ Милан се окренуо напредној странци и мандат за састав нове владе поверио Милутину Грашанину, а од страначких првака у владу је ушао још само Стојан Новаковић. Та Грашанинова влада је пала због унутрашњег сукоба између Грашанина и Новаковића, који је био личне и начелне природе. С једне стране, Милан Пироћанац је преко Новаковића потковао углед свог такмаца за првенство у странци, Гарашанина, а с друге стране, Гарашанин је дигао руке од промене Устава, основне тачке непредњачког програма, са чиме се Новаковић није слагао.⁶²²

Новаковић је на овом положају провео пет година и испољио занимљив спој научника, реформисте и уједно бирократе. Као што се могло очекивати, био је необично продуктиван. Саставио је и спровео двадесет и три закона, написао двадесет и један план школске наставе и издао педесет и шест декрета и разних уредби и одредби. Разумео је просветну потребу земље и није се устезао да доноси непопуларне одлуке. Међу главним постигнућима био је Закон 1882. године о обавезној настави и њеном продужетку од четири на шест година. Новаковић је био толико поносан на овај закон да га је унео у своју библиографију. Као филолог посебну пажњу је посветио настави српског језика у реорганизованом наставном плану. Такође је допринео даљем развоју Велике школе, Народног позоришта, библиотеке, учитељских школа и богословије. Неуморан, носио је

⁶²¹ *Владе Србије (1805–2005)*, 122, 129, 132, 146.

⁶²² *Исто*, 148–149, 150.

на својим плећима укупни рад министарства и деловао као изврстан бирократа. У томе је ишао до детаља.

Стојан Новаковић је за релативно кратко време министровања, па још с прекидима, тако много радио и урадио да се појављује можда као најзначајнија личност која је управљала српским школама откад је српске државе. Тако је бар кад се има у виду обилност његовог рада. Он је био плодан као министар просвете, а притом сав му је рад упућен на добро и значио је уистину напредак, прави напредак за наше народно просвећивање.⁶²³

И кад је престао управљати српском просветом, често је долазио за министра полиције, спољних послова, и за председника министарског савета. То је трајало готово до краја његовога живота. Али, занимљиво је да се после 1883. никада више није вратио за министра просвете, а могао је да је хтео.⁶²⁴

Из тога се може наметнути питање: због чега није хтео? Да ли је сматрао да је у својим мандатима већ урадио оно што је могао и што је мислио да треба, те да је дошао ред на млађе који то несумњиво боље знају да раде. С друге стране, можда се од њега тражило да у своје деловање на месту министра просвете унесе више политике, и оне коју не треба уносити у просвету, а он то, можда, није хтео, јер на тој позицији није био као политичар, већ као човек који је требало да унапреди српску просвету. Најзад, можда је, осећајући да је достојно обављао своју дужност као министар просвете, желео да свој рад настави у другој области и окренуо се унутрашњој и спољашњој политици Србије. Без обзира на то из којих разлога Новаковић после 1883. године није желео да буде на месту министра просвете, чињеница је да је, док је ту дужност обављао, био веома заслужан за унапређивање српске просвете и да је за њу много урадио.

Министровање Стојана Новаковића трајало је релативно кратко. Зато је била потребна необична радљивост удружена с великом промишљеношћу, да се створи нешто добро, нешто много боље од оног како је било, а што ће се моћи обележити као озбиљан корак унапред за добро народа и његовог просвећења. Стојан Новаковић је био необично

⁶²³ Михаило Војводић, *Стојан Новаковић*, 126.

⁶²⁴ Два су могућа разлога због којих Новаковић није наставио каријеру министра просвете. Постоји могућност да је због сукоба са митрополитом Михајлом, о чему ће бити речи, при чему му је знатно урушен углед, Новаковић желео да се удаљи од ове теме. У исто време, окретање у спољној политици ка Старој Србији и Македонији Новаковићу је било итекако занимљиво са позиције реализације његових националних идеја.

предан послу за народну просвету, а то је најбољи доказ да је био прожет и силном свешћу о њеном значају за будућност српског племена. Зато и није ништа необично ако је дао нешто трајно и поуздано, што се неће моћи игнорисати упркос све већем напредовању у раду за народну просвету.

Покушаћемо да изложимо његов рад као министра просвете и црквених послова, изостављајући оно што се додирује са дневним догађајима његова времена, што је у вези с политиком у ужем, свакодневном, горем смислу. Стојан Новаковић је био професор у гимназији, затим у Великој школи, а био је и књижевник.⁶²⁵ По томе је његов рад, у оба та правца био управљен на помоћ и непосредно и посредно просвећивање народне омладине. О његовом наставничком раду нема потребе говорити. Он је свакако остао забележен у души оних које је и он васпитао, и то је довољно. Уосталом, он није био какав познатији теоретичар или практичар у педагошком смислу, да је могао као истакнутији школски и наставнички ауторитет утицати и на друге школске раднике у њиховом практичном раду, по чему бисмо га имали сад овде приказати. Према томе, кад говоримо о Стојану Новаковићу и његову раду за српску просвету, узимамо само његов рад као министра просвете којим је хтео да утиче да се она креће једним или другим правцем како је он замишљао да треба, па и желео да тако буде.

Под Министарство просвете и црквених послова потпадале су поред цркве: основне школе, гимназије и реалке, учитељске школе, Богословија, Велика школа, Народна библиотека, музеј, Државна штампарија и Народно позориште.⁶²⁶ Стојан Новаковић се интересовао за готово све у овим установама. То ће се видети одмах ако се само дотакнемо његовог законодавства, које ће нам приказати пут којим је желео да се креће развој српске просвете и образовања.⁶²⁷

⁶²⁵ Љиљана Пузовић, *нав. дело*, 293.

⁶²⁶ Стојан Новаковић је при писању Закона о таксама (1881) имао проблема са београдским митрополитом Михајлом чиме је настао озбиљан сукоб државних и црквених власти који је био најинтензивнији у периоду 1881-1883 и нанео знатну штету његовом угледу у великом делу домаће и стране јавности. *Исто* 294; Михаило Војводић, *Стојан Новаковић*, 165–166.

⁶²⁷ Богату законодавну активност Стојана Новаковића у просвети и цркви пратимо кроз : *Зборник закона и уредаба издани у књажеству Србији за 1871*. Годину, књ. XXIV, Београд, 1871; *Зборник закона и уредаба изданих у књажеству у Србији у 1873/4 години*, књ. XXVI, Београд, 1874; *Зборник закона и уредаба изданих у књажеству у Србији у 1875*, Београд, 1875 и касније кроз службене новине. Навешћемо неке од значајнијих законских аката које је Стојан Новаковић потписао као министар просвете: *Измене Закона о устројству Велике школе* (1873, 1880), *Измене у Закону о устројству Богословије* (1873), *Измене и допуне Закона о устројству гимназија* (1873, 1881. и 1882.), *Закон о регулисању плата професорских* (1875), *Закон о*

У својим визијама будуће модерне српске државе, у њеним темељима, Стојан Новаковић видео је политику образовања, а њено правилно детерминисање биће од највеће важности за остварење тих визија. Стварање, развој и достигнуће свих параметара модерне државе, траје деценијама, само знање и просвећеност могу те параметре изнедрити а просвећено друштво одржавати и поштовати – што је веома добро знао и Стојан Новаковић. Ставовe Стојана Новаковића о политици образовања сагледаћемо кроз његов практичан рад, кроз доношење административних мера као визионара на месту првог човека просвете.

Образовни ток Стојана Новаковића

Сматрајући образовним током целокупно људско деловање, радна достигнућа и задужбине, не смемо се ограничити само на време проведено у школској клупи било кога, па тако и Стојана Новаковића. Као личност, креатор новије српске историје, чија је каријера готово целог његовог живота имала узлазну, односно, путању напретка, сваким својим успехом напредовао је за корак више, те образовним током сматрамо његов целокупан рад и дело.⁶²⁸ Његов индивидуални напредак и константно усавршавање су очигледни, те образовни ток који је покренут у целокупном српском друштву остаје у сенци његовог рада. Приказ и анализу образовног тока Стојана Новаковића, поготово по завршетку српског Лицеја, сагледаћемо кроз његов рад и научна достигнућа која су утицала на његове савременике.⁶²⁹

Новаковић је имао плодну научну и јавну каријеру и дошао до врло високе позиције у српском друштву. Он је један од оних ретких наших људи који су својим радом постигли и за собом оставили много. Новаковић је дао неколико рефлексија које нам донекле изгледају као његова лична исповест која је можда, узета апсолутно, сувише песимистична, а примењена на Новаковића, она је такође и строга. Тачна је утолико

учитељским платама (1881), *Закон о надзиравању школа* (1881), *Измене у Закону о устројству учитељске школе* (1881), *Закон о Народној библиотеци и Музеју* (1881) *Закон о основним школама* (1882).

⁶²⁸ Љиљана Пузовић, *нав.дело*, 292.

⁶²⁹ *Исто*, 291.

колико је и он сам patio од малокрвности наше средине, која омета да се у њој произведе велико дело. Тачна је још и у томе што је он живео у време које је све наше виђеније људе повело у политику, те је тиме њихову снагу растурило на разне стране и није им дало да се усредсреде на један посао, без чега нема великих дела. Али, за величину је потребно још, поред повољне средине, имати и нешто праве величине у себи.

Новаковићева активност је била огромна. Он је дуго живео и радио, и са више година премашио педесетогодишњицу свог рада. Почео је да пише за време кнеза Александра Карађорђевића, а престао у време краља Петра I Карађорђевића.⁶³⁰ Библиографија његових дела и списа броји преко четири стотине радова: око педесет књига и велики број чланака у домаћим и страним часописима и публикацијама. Његов научни рад је врло разноврстан. Почео је науком о језику, прешао на историју књижевности, у зрелијим годинама се посветио историји и најзад прешао на државне науке. У својој дугој политичкој каријери, пет пута је био министар, два пута председник владе, више пута посланик на страни, и више година шеф једне политичке странке. Израдио је велики број просветних закона на којима је српска просвета дуго почивала. Обављао је и специјалне дипломатске мисије у најважнијим тренуцима наше историје. Водио је и мењао политику наше земље и спољну и унутрашњу. Организовао је рад у многим српским научним и књижевним установама: на Великој школи, у Народној библиотеци, Српском ученом друштву, Српској краљевској академији, у Српској књижевној задрузи, чији је био први председник и остао председник до смрти.⁶³¹ На многим од тих места дуго је остајао незаменљив. Кад се прелиставају његови радови и прегледа његов живот у целини, уочава се да је Новаковић налазио времена и снаге за све чиме се посвећено бавио јер је тако велика и свестрана активност веома ретка.

Вредан, методичан, уредан, без икаквих страсти, са неким вишим циљем испред себе, жељан науке и добра, поштен, савестан, патриота и свестан дужности, Новаковић је увек остваривао велике успехе и тековине и покретао многе ствари напред. Сада смо у прилици да се дивимо његовој тачности, уредности, неуморности, решености да све заврши на време и како треба. Када је радио српски део у Миклошићевом „Кратком

⁶³⁰ Први рад, *Метастазио*, објављен је у земунској Подунавки 1858. а последњи чланак му је изашао непосредно пред смрт 1915. године. *Библиографија 1858–1911*, 3.

⁶³¹ Редовни члан Српског ученог друштва од 1865, члан Српске краљевске академије од 1887. https://www.sanu.ac.rs/sanunov/predsednici_stojan_novakovic.asp Приступљено 22. Јула 2017..

речнику шест словенских језика“, позвао је Андру Николића, тада наставника гимназије у Чачку који је дошао за распуст у Београд, да му помаже у том послу.⁶³² „Радили смо“, прича Николић, „један дан од осам до дванаест и од два до шест. Тако други дан, трећи, па и четврти, а увек са истим бројем часова. Мени већ досади и ја га запитам: 'радите ли ви увек тако?', 'Па увек, наравно', одговори Новаковић.“ И још је додавао Николић причајући ово, „ја се шетам по соби кадкад, и станем на прозор, и пушим, а Новаковић се и не миче са столице и не баца перо из руке.“⁶³³

Новаковић је основну школу и нижу гимназију учио у месту рођења. Прешао је у Београд 1857. године, где је учио пети, шести и седми разред, који је две године раније био установљен. Сам Новаковић је доцније писао да је „понашање гимназијских професора према нама (ђацима) било „грубо и оштро“⁶³⁴, и да је на њега и његове другове чинило врло пријатан утисак лепо понашање професора у Лицеју, кад су касније тамо прешли. Док је још био у гимназији Новаковић је већ био „ушао у књижевност“. Углавном по евентуалном примеру другова, или на подстрек Ђорђа Малетића, који му је онда био професор и директор и већ написао и штампао *Теорију поезије и Реторику*, Новаковић као гимназијалац од шеснаест година објављује своје прве радове. То су два састава, „Метастазио“ и „Арапи у пустињи“,⁶³⁵ вероватно оба преводи из немачке читанке, судећи по наивном и диспаративном избору њихових тема. Штампани су у броју од 28. септембра 1858. године, у *Подунавци* у Земуну.

Завршивши гимназију 1860. године, Новаковић је прешао на Лицеј. Од 1860. до 1863, док је био у њој, она је већ увелико сазрела за велику реформу која ће је претворити у Велику Школу⁶³⁶. Лицеј је имао и добрих и одличних професора: Јосифа Панчића, Николе Костића, Јана Шафарика, Ђуре Даничића, између осталих. Сви су они вероватно били професори Новаковићу, иако је он ступио у правни одсек, јер су онда и правници слушали природне науке, и филологију, поред својих чисто правних наука. Од свих тих професора пресудни утицај на Новаковића је имао Ђура Даничић.

Даничић је тада имао тридесет и шест година. Био је изванредан професор, предусретљив према свима који су имали воље за рад, а умео је да процени који ученици

⁶³² Frantz Miklosich, *Vergleichende Grammatik der slaw. Sprachen*, Baden., 1875.

⁶³³ Павле Поповић, „Млади Новаковић“, *Споменица Стојана Новаковића*, Београд, 1921, 9.

⁶³⁴ *Исто*, 11.

⁶³⁵ *Стојана Новаковића библиографија (1858 – 1911)*, Београд, 1911, 1.

⁶³⁶ Закон од 24. септембра 1863. године.

поседују способности, а који не. „Више но икоји други професор“, каже Новаковић, „Даничић је имао ту вештину да међу својим ученицима позна и негује оне који би имали каквог било дара за књижевност и науку.“⁶³⁷ Слабије ђаке бодрио је и тешио после њихових неуспеха. Даничићеви часови су били врло посећени. Сем ђака, долазила је и публика, а један од врло ревносних слушалаца славног учитеља био је архимандрит, тада само млад калуђер, Нићифор Дучић.

Заиста је огроман био Даничићев утицај на Новаковића. Новаковић се изградио на његовом узору, пошао је његовим путем, тежио да буде исто што и он, и усмерио је своје амбиције у том правцу. Да га доцније није одвукла политика и додала други ток његовим студијама, Новаковић би просто био Даничићев следбеник, његово „друго издање“. Тај утицај је био и шири. Методичност и истрајност, колико је била урођена особина Новаковићева, толико је била и резултат тога што је Новаковић опонашао Даничића. Чак и у ситнијим стварима, Новаковић је ишао за својим учитељем, и његов рукопис, леп и читак, невероватно је био сличан Даничићевом. Било је заиста некад време у ком су сви рукописи, и Андре Николића, Живка Поповића и Милована Глишића, били врло лепи и читки, а сви углавном по Даничићевом обрасцу. То је једна стара традиција која се међу књижевницима одавно изгубила.

И поред државне службе Новаковић је наставио са писањем за *Даницу*. Слао је своје прилоге и у *Летопис*, а конзервативни матичари штампали су његово име и рад старинским правописом. У Београду је такође, покренут један мали годишњи алманах *Лицејка* који је трајао до 1864. године. У „омладини лицејској у Београду“, радио је и Новаковић и то много, све време док је био лицејац. После је 1863. године радио у *Видовдану*. Целе 1863. године је био сарадник те редакције, поправљао језик, сарађивао на подлиску, учествовао у рубрици књижевних и позоришних белешки, држао коректуру. Нил Попов је нападао његовог уредника у својој пристрасној памфлетној историји *Друге владе Милоша Обреновића*, којој српски превод помаже да буде још вулгарнија и више сељачка него што би иначе била. Јован Јовановић Змај је писао познату сатиру у *Видовдану* 1866. године⁶³⁸, Ђура Јакшић се стално подсмевао овом листу, исто као Ђелешкићевој *Ружи*, у својим политичким сатирама седамдесетих година, „Комадићу

⁶³⁷ Павле Поповић, *нав. дело*, 13.

⁶³⁸ Јован Јовановић Змај, *Видовдану*, Одабрана дела, 1–10, књ 2, Нови Сад, 1979.

швајцарског сира⁶³⁹, „Једном писму баби Ружи“ и другима. „Млада Србија“ је у једном овећем чланку „Наше Новине“ (1871. године) окарактерисала *Видовдан* као један од политички најгорих листова. И Светозар Марковић је писао против њега у свом чланку који је назвао „Бели терор“.⁶⁴⁰

Међутим, треба приметити да су сви ови напади били у време кад Новаковић није био сарадник *Видовдана*. Ти напади су се понајвише односили на доба Намесништва, које је било доба реакције, а врло мало за време кнеза Михаила, које је било сасвим другачије. Међутим, за време владавине Михаила, и нарочито у почетку, *Видовдан* је био врло угледан лист. Сам Новаковић, у једном свом спису, између осталог, даје оцену листа *Видовдан*.

„Кад је у септембру 1860. године, Кнез Михаило ступио на владу, он је одма узео за начело да купи око себе све што је боље и школовано у земљи. Хтео је још да образује јавно мишљење и видео је да му треба један политички лист. У марту 1861. он да дозволу да крене 'Видовдан', под уредништвом 'онда највештијег новинара у Српству'“, Милоша Поповића. „Лист је био највећи по формату, који је до тад излазио у нас. Само име значило је једну патриотску девизу: требало је „покајати и поправити“ оно што је на Косову разорено. Требало је дићи Србију, оснажити је у сваком правцу. „Један од главних задатака листа био је спремати у напред земљиште за главне законе и реформе које су се имале изводити“. Око листа купила се „група људи кнеза Михаила“. Сам кнез имао је удела у редакцији. Давао јој је писма о спољној ситуацији која му је слао један његов француски политички агент. Видели смо да су и његова правила за трке била дата „Видовдану“. „Кнез је, завршава Новаковић, као свој и своје владе орган.“⁶⁴¹

Иначе, Ђура Даничић је у редакцију уводио и своје истомишљенике. Ту су били Јован Бошковић, Чедомиљ Мијатовић, Владан Ђорђевић, Радмило Лазаревић, Лазар Докић и други. Са њима је био и Новаковић.⁶⁴² То нису биле редакције прекосавских листова у којима је он био само спољни сарадник, него један београдски лист у којем је он био члан редакције.

⁶³⁹ Ђура Јакшић, *Приповетке*, Београд, 1902. Сатира је објављена 1871.

⁶⁴⁰ Светозар Марковић, *Критика на "Младу Србадију"*, Год. 2 (1870), бр. 68 од 25.08; бр. 69 од 27.08; бр. 70 од 30.08; бр. 71 од 3.09; бр. 72 од 6. 09; бр. 73 од 10. 09; бр. 74 од 13. 09; бр. 75 од 17.09; бр. 76 од 20.09. и бр. 77 од 27.09.

⁶⁴¹ Павле Поповић, *нав. дело*, 17–18.

⁶⁴² Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић, биографија поузданог обреновићевца*, 24. Овај круг људи је у потоњим временима обележио српску спољну политику и дипломатију врло тесно сарађујући.

Ту редакцију је патронирао својим високим ауторитетом и Вук Караџић, други велики Новаковићев идол. Вук Караџић је могао да чита Новаковићеве радове у *Видовдану* и *Лицејки*, а међу њима је и чланак у коме је Новаковић истакао велики Вуков значај и јасно га подвукао. Могли бисмо се запитати шта је Вук Караџић мислио о Новаковићу, тада младом писцу, да ли је био задовољан читајући како похвално о њему пише један млад човек, а који ће касније, захваљујући свом раду, постати значајан научник и књижевник.

Новаковић је писао у *Видовдану*, *Даници*, *Летопису* и *Лицејки*, у свом образовном и научном почетку шездесетих година (од 1861. до 1864. године), пуно ствари које су биле својствене једном Даничићевом ђаку.⁶⁴³ Поред чувеног чланка о јеровима, он је публикувао више народних песама и приповедака. То је био један згодан начин улажења у књижевност, поготово за младе људе. Не може се рећи да је бележење песама и приповедака бескорисна ствар, оно представља лак пут да се дође до књижевничке „славе“. Ипак, у Новаковићево време, кад је уз Вука Караџића било врло мало сакупљача, тај посао је имао и свој тежи значај. Занимљиво је да је Новаковић први забележио старинску песму: „У агана мог драгана“ или ону која је тако често певана при ранијим пијанкама: „Подунуше сабазорски ветрови“.

Новаковић је радио и преводе. Матија Бан је тада био шеф „Прес-бироа“ и у стројој штампи је бранио српске интересе, поводом бомбардовања Београда 1862. године и Цариградске конференције великих сила у јуну исте године. Он је аутор и две брошуре: „La Serbie avant le bombardement“⁶⁴⁴ и „La Serbie devant la conference“⁶⁴⁵. Вероватно је кнез Михаило желео да се то објави и у српском преводу у *Видовдану*, и то је Новаковић учинио по коректури француског оригинала. Новаковић је учинио и један много важнији

⁶⁴³ *Стојана Новаковића библиографија* (1858 – 1911), Београд, 1911, 1-9. Ова књига је посебан отисак Новаковићеве библиографије радова објављене у: *Годишњак СКА* 1911, 316–409. Поред ње, објављено је још неколико Новаковићевих библиографија: Димитријевић 1958, 201–218; Живанов 1965, 283–297; Споменица 1967а, 35–41; Никић 1979, 351–372; Српска библиографија 1995, 73–85.

⁶⁴⁴ *Србија по бомбардовању Београда*. Од једног Србина. Прештампано из "Видова дана". Београд, 1862, страна 28.

⁶⁴⁵ *Србија пред конференцијом, наставак делу Србија по бомбардовању Београда*. Од једног Србина. Прештампано из "Видова дана". Београд, 1862, страна 28.

превод, а то је позната *Историја српске револуције*.⁶⁴⁶ Превео је такође и један спис, „Историјска разматрања о Бугарској“.⁶⁴⁷

„Новаковић је писао и с повратком Обреновића, руски утицај почео се, као што је познато, јаче осећати у Србији. Словенофилски кругови су се тада нарочито заинтересовали за нас. Иван Сергејевич Аксаков и Алексеј Стјепанович Хомјаков, са још неколико представника словенофилске странке у Москви, спремили су једну, ’Србима посланицу из Москве’, штампану српски и руски 1860. године.“⁶⁴⁸ Аксаков је лично дошао у Београд са рукописом те брошуре, и договарао се, како изгледа, о њој с члановима српске Либералне странке, који су брошуру одбили. Али како је у брошури било сувише истицања православља, осуђивања западне културе, реакционарства, кад је књига дошла у Србију и раширила се по њој, одмах се почело јављати незадовољство и отворати једна полемика о њој. Књигу је међу првима напао Даничић а бранио је Јован Илић. Ова књига је, као и полемика о њој, много утицала на формирање политичких и идеолошких ставова Стојана Новаковића. У полемику је ушло више интелектуалаца, и сам Новаковић држећи страну Даничићу. Новаковић је, сем овога, писао и један књижевни чланак, један „поглед на развитак српске књижевности“ (то је онај где слави Вука). Уз то је писао и приказе песама Ђорђа Бугарског, романа *Јунак нашег доба* од Љермонтова, Шапчанинових песама, као и Пушкиновог „Дубровског“.⁶⁴⁹

Даничићу је цео овај Новаковићев књижевни рад морао бити неизмерно драг. Скупљање народних песама и приповедака, писање чланака о језику, улажење у мале есеје о књижевности и у књижевну критику, полемика против оних са којима је и сам Даничић полемисао, превођење важних историјских дела, при чијој је изради и сам Вук суделовао – све су то били послови које је Новаковић радио у смислу и правцу Ђуре Даничића.⁶⁵⁰

Занимљив је однос Стојана Новаковића према тзв. Омладинском добу, између 1860. и 1872. године. На самом почетку шездесетих година, кад је у Србији на власт дошао кнез Михаило (14. септембра 1860. године), а у српским земљама у Аустрији прокламована је тзв. „октобарска диплома“ (20. октобар 1860. године), и осетила се

⁶⁴⁶ Леополда Ранка *Историја српске револуције*. Део први превео је Стојан Новаковић, у Београду 1864 године.

⁶⁴⁷ *Историјска разматрања о Бугарској* од Адолфа д’ Аврила, превод с француског, Земун, 1864, 32 стране

⁶⁴⁸ Павле Поповић, *нав. дело*, 21.

⁶⁴⁹ *Библиографија 1858-1911*, 7–8.

⁶⁵⁰ У овом периоду Новаковић углавном објављује народне приче и песме. *Исто*, 5–7.

извесна релативна слобода, врло велика за оно време. Међу осталим последицама те либерализације била је и та што су се свуда, по гимназијама и универзитетима, где год је било српских ђака, почеле да оснивају ђачке дружине. У њима су многи млади ученици почели да вежбају књижевни рад. Али су у доба о којем говоримо, те дружине одмах ушле у штампану књижевност, у јавни књижевни рад. Књижевни листови, којих је било доста, били су оскудни у правим књижевним сарадницима, а њихови уредници често нису имали сигурног укуса ни јаке књижевне спреме, па су тако убрзо почеле излазити у јавност слабе ђачке песме и други почетнички производи. Дружина је било много, сваки члан је писао и преводио, и почетници, тек што су одшкринули врата књижевних редакција, одмах су их и широм отворили, па су књижевни листови одједанпут постали и омладински листови. Нешто касније, омладина је почела да се групише, и све њене дружине најзад су се објединиле у један велики савез дружина „Србије и Војводине“ у „Уједињену омладину српску“ (1866).⁶⁵¹ Тада је већ омладина постала снага, чинилац, нешто што вреди. Она је одмах, с пуним омладинским одушевљењем, ушла у акцију, и убрзо почела да влада јавним мишљењем. У њен круг су, поред ђака, улазили и други млађи елементи.

Уједињена омладина има нарочите заслуге за ширење књижевности, за буђење народне свести, за пропаганду напредних идеја. Она је и сама издавала књиге, алманахе, листове. Али је она, у ствари, још била врло млада и неискусна, чак и незрела, неспособна за какву акцију већег стила. Њене акције су често биле површне. Једним делом, и нарочито у једно време, она је највише неговала беседе, скупштине, здравице, говоре, празне речи и декларације. Или је то било узимање српских имена, ношење народног одела, укидање и посрбљавање етикете, углавном је реч, како се може запазити, о површним и формалним стварима. Уз то, једно „кипеће одушевљење“, једна суманута раздраганост, пламен, фраза. Доцније ће омладина и њени пријатељи ући у политику, правити иступе у њој, нападати кнеза Михаила. У омладину ће тада ући и људи сасвим

⁶⁵¹ Уједињена омладина српска је основана 1866. године у Новом Саду у Хабзбуршкој монархији, и била активна све до 1871. године. На оснивачкој скупштини утврђени су основни циљеви овог покрета: одгајање свести о славној прошлости, утврђивање братске заједнице, свеколики напредак Срба итд. а парола им је била *'Српство све и свуда'*. Ова организација је била изразито словенофилска. Уједињена омладина српска је у својим редовима окупљала знамените Србе тога доба као што су: Владимир Јовановић, Јеврем Грујић, Светозар Милетић, Никола Пашић, Никола I Петровић, Марко Миљанов Поповић, Машо Врбица, Лазар Томановић, Владимир М. Јовановић, Валтазар Божишић. (Јелена Даниловић, *Сто година Општег имовинског законика за Црну Гору*, Архив за правне и друштвене науке, 1-2, (2006). pp. 233; Нико Мартиновић, *Валтазар Божишић и Уједињена омладина српска*, Зборник Матице Српске (серија друштвених наука) 9, Нови Сад 1954, 27–28.

другачијег менталитета и идеја него што су били они који су је основали, и даће покрету сасвим другу боју. Најзад, после смрти кнеза Михаила, за време Намесништва, на омладину ће се подозриво пазити и с ове и с оне стране Саве, и она ће, уморена и истрошена, убрзо престати да дела. Књижевне идеје омладине очигледно потичу од Вука Караџића. Омладина води своје порекло и правце деловања од њега. Вук Караџић је дао полет национализму који је она прихватила.

Али омладина је сувише једнострано и криво схватила богато наслеђе великог Вука Караџића. Оно донекле представља девијацију, ако не дегенерацију његових идеја. Вук Караџић је тражио озбиљан рад, а она је врло често давала гомилу фразера. Вук је хтео да књижевност добије народни карактер, а омладина је то изокренула у обожавање свега што је народно. Вук Караџић је високо ценио Запад, и упознао га што је више могао са нашим народом, а омладина је хтела да се огради од њега и изолије, као од нечег штетног што доноси пропаст. Најзад, дао је полета и науци исто колико и књижевности, а омладина је остављала науку на страну и неговала готово само извесне књижевне форме – песму и приповетку; тек су други кругови почели обраћати пажњу на историју, фолклор и друго.

„Два обрасца је имала омладина у свом књижевном раду, Бранка Радичевића и Богобоја Атанацковића, једнога за песму, другог за приповетку. Бранка је имитирао ко год је писао песме, само без његова талента. Сви његови популарни мотиви, узимани су, разрађивани, терани до крајности. Како су они популарни мотиви Бранкови били лаки за подражавање, а како је песника било безброј, то је сва тадашња поезија била једно те једно, живела је од једнаких истих поетских идеја, вртела се у једноме кругу који је убрзо постао досадан.“⁶⁵² „Приповетка је била још гора. Јер док је Бранко био прави Богом дани песник, Атанацковић, други образац омладине, није имао никаква правога талента. Он у коме се обично гледа творац наше реалистичке приповетке, није ни знао шта је реализам. Он није никада могао да исплива из једног вулгарног сентиментализма, из једне досадне конвенционалности из лажног и детињастог патоса. То је један бесталентни књижевник, с образовањем једног трговачког помоћника, с укусом једне паланачке уседелице. Она ће тек дуго после њега имати да се роди, са Љубишом и Л. К. Лазаревићем. Он је и главни кривац што се она тако касно родила.“⁶⁵³

⁶⁵² Павле Поповић, *нав. дело*, 24.

⁶⁵³ *Исто*.

Било је, наравно, у омладинском добу доста угледних или и одличних писаца као што су: Љубомир Ненадовић, Јован Илић, Јаков Игњатовић, Јован Јовановић Змај, Ђура Јакшић, Лаза Костић, Јован Грчић, Ђорђе Рајковић и они су поседовали велики таленат.

Омладинском покрету се прикључио и Новаковић, који је узимао учешћа у тадшњим скуповима и свечаностима српске омладине. Учествовао је између осталог у Прослави јубилеја Саве Текелије у Новом Саду 17. августа 1861. године и у догађајима око бомбардовања Београда 1862. године.⁶⁵⁴

Касније, кад је већ мање-више изашао из њихова круга, Новаковић је одржавао другарске везе са омладинцима. Све ове прилике и дешавања су умногоме утицали и дали коначан печат његовим ставовима, начину размишљања, укупном образовању и идеолошким вредностима и опредељењима.

Деловање Стојана Новаковића у области политике образовања

Саставни и у буквалном смислу неодвојиви део разноврсног и у свему изузетно плодног научног, политичког и уопште стваралачког рада Стојана Новаковића јесте и његов рад у области школства. У педагошкој историографији Србије његово име је одавно с правом увршћено у најужи круг оних знаменитих српских школских радника, који су дубоким поимањем сложене школско-педагошке стварности Србије седамдесетих и осамдесетих година 19. века значајно допринели тражењу и налажењу рационалних и реално могућих путева за успешан развој свих врста школа у Србији. Као министар просвете и црквених послова у три маха (најпре од 2. априла до 22. октобра 1873. године, затим од 25. новембра 1874. године до 26. септембра 1875. године, и најзад од 19. октобра 1880. године до 21. октобра 1883. године) Стојан Новаковић се у сваком од ових министарских мандата исказао и на најбољи начин практично потврдио као човек школе, коме су општа питања школа била заиста блиска, чију је природу и потребе добро

⁶⁵⁴ Стојан Новаковић је поводом бомбардовања објавио рад у " Видовдану" *Србадија по бомбардовању Београда – од једног Србина*, Београд, 1862, 28.

познавао, која је сопственом иницијативом и у складу с личним разумевањем просветних и културних интереса Србије настојао да решава.⁶⁵⁵ Стојан Новаковић је био у највишем врху оних српских министара просвете и црквених послова чија су имена значила историјски белег и трајно запамћена по добру, које су у овој функцији чинили.

После овакве збирне констатације стоји несумњива потреба да се она и чињенички образложи или поузданим илустрацијма потврди, при чему би, свакако, било непотпуно, ако бисмо се, ради овога таксативно, без оштријег избора, формално дакле, ослањали искључиво на министарске потписе Стојана Новаковића, стављајући у исту вредносну раван све што је са његовим именом или са његовим знањем и одобрењем чињено за школе. У такве чињенице спадају, пре свега, оне које се тичу Новаковићевих начелних гледања на реформу школа, коју је сматрао неопходном и коју је требало без одлагања и одлучно предузимати. О томе, управо, непосредно сведочи извештај који је као професор Велике школе, по инспекцијском обиласку неких средњих школа у Београду, поднео тадашњем министру просвете и црквених послова Србије 11. јула 1879. године. У овом извештају он је, између осталог, написао:

"Већином изгледа, да су се школе истргле од старинског механичког меморисања...и да су се упутиле неком бољем животу. Осећа се жива потреба реформе, али так(в)е која би посегла у ствар, у живце и крвоток школскога рада, која би прецизније обележила школски задатак и посао, и која би и школску књижевност пребрала и удесила...Даље ми средња школа наша још изгледа мало српска по настави, коју она даје – а међу тим још мање јевропска и космополитска по начину, којим се она у целини служи."⁶⁵⁶

Иако је, дакле, био свестан неминовности потребе школа, његови погледи на путеве и начине, методологију, које се у реформи школа треба држати, били су умерени, јер је веровао да се значајна побољшања у настави и уопште у целокупном раду школа могу постићи и без замашних, глобалних промена, у мањим захватима и мирном ритму, у оквиру постојећих, важећих законских параграфа, јер су целовитије и коренитије законске промене споре и увек формално скопчане са сложеном административном

⁶⁵⁵ Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, 1-4, књ.2, Београд, 1924, 120–200.

⁶⁵⁶ *Стојан Новаковић – личност и дело*, зборник радова поводом 150-годишњице рођења Стојана Новаковића, Српска академија наука и уметности, Београд 1992, 46.

процедуром. Овакво своје гледање на методологију реформе школа Стојан Новаковић је први пут експлицитно изразио 14. августа 1873. године прослеђујући у својству министра просвете и црквених послова Распис гимназијама, полугимназијама и гимназијским реалкама у вези с применом новог наставног плана за гимназију, у коме је поновио своју раније исказану мисао „да озбиљно грађење и увођење новог уређења школског иште разне приправне послове, и да се нека најважнија питања, као што су наставни план, могу знатно реформисати, држећи се просто власти коју садашњи закон даје“.⁶⁵⁷ Затим да се реформа „једне струке“ (škola) може извршити на два начина: или тако што ће се најпре „сислити све у целокупности“⁶⁵⁸, а онда према могућностима, остваривати поједини концепцијски делови (уз опасност „да многи делови сасвим неизвршени остану“) или на други начин, тј. „смишљати и наређивати једно за другим, што се у који мах може, редом који свако растење или грађење захтева“ (под условом, наравно, да то законски прописи дозвољавају).

За Стојана Новаковића је, без сумње, овај други концепт био прихватљивији и он се из отворено прагматичних разлога определио за њега, образложивши то једноставним речима: „Како садашњи закон овом другом начину врло мале сметње полаже, те се стога много у времену добија. Како су недостатци садашње школске наставе наше у томе, што је низак ниво општега знања, које из њих износи, и како су томе узроци више у унутрашњој организацији него у основним законима просветне струке. Како се према томе главна пажња у просветној струци мора упутити средствима, којима ће настава оједрити, и ниво се општега знања подићи – то се влада Његове Књажевске Светлости решила на други начин, обраћајући пажњу поглавито на унутрашње стање школског живота, с готовошћу, да у том погледу, где је законодавна потреба, предлаже народној скупштини све потребне мере. Као прва од мера које се могу предузети на основу садашњег закона, јесте нов наставни план за гимназије, који се овим расписом објашњава, и на крају се у табличном прегледу саопштава.“⁶⁵⁹

Своје опредељење за овакву методологију реформе школа Стојан Новаковић је потврдио и августа 1881. године, када је (као министар просвете и црквених дела) председавао седницама Главног просветног савета (12–18. августа 1881. године), на

⁶⁵⁷ Исто, 48–49.

⁶⁵⁸ Исто, 49.

⁶⁵⁹ Исто, 50.

којима се расправљало о реформи средњих школа (гимназија). У уводном слову, он је рекао следеће:

"Онима који о школским пословима мисле и раде једва треба и поменути да је у наставном плану и у потпуној и свестраној обради његовој суштаствени део организације школске и кад је реформа потребна-суштаствени део реформе."⁶⁶⁰

Да наставни план представља основу, на којој је могуће градити наставне програме, у чију израду треба укључити стручњаке и да-у складу с наставним програмима – „ваља израђивати школску литературу“ (уџбенике), да расправа о наставном плану практично значи „први корак“ који се чини да би се дошло до потпуне организације школе, јер (у Србији) „до правих наставних програма, до целокупне литературе једним правцем по њима израђене, није се никад дошло“, па, отуда, расправом о наставном плану истовремено се обележавају и многи будући послови, који се доиста могу стићи и остварити једино ако се обезбеди сталност у основи по којој се они изводе.

За верније сагледавање обима и природе ставова Стојана Новаковића и рада, нужно је осврнути се и у прикладној мери представити бар део онога што је као министар просвете и црквених послова чинио у области школског законодавства и уопште школске нормативистике (расписа, правила, упутстава и др.), којом је настојао да регулише и унесе више система и реда у све сложенији и обухватнији рад школа.

⁶⁶⁰ Исто, 112.

Политичка залагања Стојана Новаковића о развоју политике образовања у Србији

Србија у 19. веку није могла нарочито да се похвали степеном развоја школства и образовања те се рад на његовом унапређењу морао убрзати кроз конкретне мере и ваљане Законе. Образовно запуштена, Србија, под вишевековним окупационим интелектуалним мраком, по ослобођењу није имала изграђену готово ниједну институцију, а оне које по правилу захтевају више административних и практичних знања постоје у нејасним формама и као резултат индивидуалитета оснивача. Школство по ослобођењу, постоји по манастирима или кроз приватне учитеље чије методе преноса знања су врло, прво, застареле, а друго већ увелико цивилизацијски превазиђене.⁶⁶¹

У датим околностима, на које се није могло превише утицати, јавила се неодложна потреба за произвођењем кадрова који би морали своје способности и знање ставити на располагање општем државном напретку. Проблеми по питању образовних кадрова које треба постављати на чело новоизграђених институција и преносити им све веће надлежности, обавезе и одговорност, несумњиво ће утицати на стварање просветне политике.⁶⁶²

Решење наслеђених и новонасталих проблема ће се тражити у оснивању школа и то кроз законске и институционалне токове политичког деловања. Задатак нимало једноставан, али у складу са потребама просветне елите, а приступило се његовом решавању углавном по угледу на школске системе просвећене Европе. Ошта научно-техничка револуција срећом није овај пут заобишла Србију, стицајем неконтролисаних околности и значајним бројем индивидуалаца, научника и просветних радника који су до образовања дошли личном амбицијом у школама европским. Вођени здравим примерима

⁶⁶¹ У Србији су школске 1835/36. године биле укупно 72 школе са 2514 ђака. Школске 1855/56 биле су укупно 324 школе и 9891 ђак, а 1857/58. у 343 школе наставу је похађало укупно 10538 ђака (Даница Спасић, *Школска дисциплина у Србији у 19. и почетком 20. века*, НОРМА, XIII, бр.3, Београд, 2008, 176.

⁶⁶² Краљевина Србија је, у првом таласу који је трајао до краја 20. века, слала на студије младе људе углавном и најчешће у Беч и делом у Русију. После склапања Француско-руски споразума који је званично потписан 17. августа 1892. године, српски млади интелектуалци крећу са студијама у Паризу.

који су већ davали резултате у својим земљама, Србија приступа прво постављању оквирних параметара по којима треба или чак мора да се развија образовање у нас.

Ти и такви параметри су постали основа образовне политике која ће постати предуслов укупног развоја земље. Без имало претенциозности, слободно можемо рећи, да замах српске просвете својим утицајем и личним радом иницира Стојан Новаковић, својим ставовима о укупном њеном развоју. Као аутор већине реформских закона чија се многа решења користе и у данашњим временима, покреће општеномодно интересовање за оснивање и похађање школа.⁶⁶³ Ставови Стојана Новаковића о оснивању школа као јединог исправног начина остварења и правилног каналисања просветне политике остали су од почетка тврди, јасни и непоколебљиви у самој својој основи. Оснивање школа, база преноса знања, први је значајан, некако логичан подухват државне администрације чији само потпуни успех може омогућити предуслове за даље свенационално напредовање у свим областима. Овом почетном задатку се приступило одлучно, са изразитом упорношћу свих актера од утицаја тако да се и поред бројних ограничавајућих околности и спољних утицаја остаје на почетно задатим резултатима. Велики степен неписмености, мали број квалификованих учитеља, потпуни недостатак неопходне инфраструктуре, слаба библиобаза и оскудица књига и свеукупне тешке материјалне околности нису успеле да обесхрабре како креаторе и вође те и такве просветне политике, тако и њене извршиоце.⁶⁶⁴ Оснивању школа се приступило готово херојски, без права на грешку и у потпуном одсуству подршке у облику других решења. По оснивању једне школске установе, у малом броју случајева се одустајало од намера, и углавном се стање константно унапређивало и то током малог броја година у односу на задатке и циљеве које је требало

⁶⁶³ Стојан Новаковић је, према ономе што је постигао за време док је био министар, један од најуспешнијих министара просвете у историји Србије.

https://sr.wikipedia.org/sr/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%B0%D0%BA_%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B5_%D0%A1%D1%80%D0%B1%D0%B8%D1%98%D0%B5#.D0.9C.D0.B8.D0.BD.D0.B8.D1.81.D1.82.D1.80.D0.B8_.D0.BF.D1.80.D0.BE.D1.81.D0.B2.D0.B5.D1.82.D0.B5_.D0.B8_.D1.86.D1.80.D0.BA.D0.B2.D0.B5.D0.BD.D0.B8.D1.85_.D0.B4.D0.B5.D0.BB.D0.B0_.D0.9A.D0.BD.D0.B5.D0.B6.D0.B5.D0.B2.D0.B8.D0.BD.D0.B5_.D0.A1.D1.80.D0.B1.D0.B8.D1.98.D0.B5_1861.E2.80.931882. Приступљено 22. Јула 2017. Видети и : Бранислава Јордановић, *Министри просвете Србије 1811-1918*, Београд 2000, 71–73.

⁶⁶⁴ Преко развоја мреже школа може се пратити однос власти и не/увиђање значаја образовног система за просперитет државе. Тако је у устанничкој Србији у време Карађорђа Петровића (1762-1817) 1813. постојало 40 школа са 1500 ученика и једна Велика школа, а крајем прве владавине Милоша Обреновића (1780-1860) 1838. свега 84 основних школа са 2916 ђака, три полугимназије и једна гимназија. Крајем 19. века, школске 1879/80, тај број је достигао 614 основних школа са 35939 ученика и 817 учитеља, 25 средњих школа са 183 наставника и 2546 ученика. Срећко Ћунковић, *Школство и просвета у Србији у 19. веку*, 8, 27, 126.

постићи. Амбиције су велике али и јасне, достићи ниво образовног обима и квалитета у западним просвећеним земљама или у најгорем случају, приближити им се онолико колико је могуће у датим околностима. Праћењем пута оснивања школа у Србији и њихове намене, са ове историјске дистанце врло јасно се може закључити и препознати просветни правац који је утемељио Стојан Новаковић својим радом.⁶⁶⁵ Његови ставови да оснивањем што већег броја школа, са обавезним похађањем истих, закони које је доносио неће остати мртво слово на папиру, заборављени и неделотворни.

⁶⁶⁵ Срећко Ђунковић, *нав. дело*, 87–90.

Ставови о садржајима образовања – развој планова и програма

Наставак борбе за образовање условљава својим кретањем логичне кораке на путу који је требало прећи како би макар подсећали на цивилизације са заједничког континента. Тако се у некој мери успео основати макар делимично потребан број школа и испунили су се инфраструктурни услови за даљи развој просвете као темељне институције модерне државе ка којој је сигурно Србија тога времена тежила, иако није подсећала.⁶⁶⁶

Општом друштвеном окупираношћу развојем свих институција, па тако и министарства просвете и црквених дела, по испуњењу услова везаних за само место држања наставе, отворило се и питање уређења саме наставе. Више није било довољно ићи у некакву или било какву школу, већ са доласком Стојана Новаковића на чело министарства просвете, постављају се и одређени услови, ограничења, дужности и обавезе свих у образовном процесу. Једноставно, школама и инструментима образовања, постављени су одређени стандарди које је било неопходно испунити како би се остварили циљеви школовања. Подижу се очекивања, и оно што је најбитније правно се регулишу односи између даваоца и примаоца знања, међусобни односи, интеракција између чинилаца свеукупног процеса. На овом месту се јасно види способност Стојана Новаковића, јер његовим доласком у сферу просвете, почиње да се придаје максимална пажња развоју планова и програма по којима се изводи настава у свим установљеним школама. Сматрао је да је то прави пут за јасно и прецизно усмеравање образовања у смеру једнаком потребама земље. Кроз тачно прецизиране наставне планове које је, можда чак и из бојазни да га сарадници неће разумети, израђивао сам, сматрао је да се могу и морају образовати генерације по потребама које отаџбина има.⁶⁶⁷

Развој планова и програма је, према мишљењу Стојана Новаковића, био кључни моменат у почетку опстанка школа, а затим и постизања резултата које је као визионар просвете желео постићи.⁶⁶⁸ Лично израђеним плановима избацује бројне застареле

⁶⁶⁶ Срећко Ћунковић, *нав. дело*, 126.

⁶⁶⁷ Први закон о школама донет је 1833 а први наставни план и програм и прва упутства 1838. *Исто*, 25.

⁶⁶⁸ Реорганизација Министарства просвете извршена је 1881. године и донет је Закон о надзиравању школа. Следили су нови наставни планови и програми 1883. и 1891. Следеће крупне промене одиграће се почев од

предмете које више није имало сврхе изучавати с обзиром на генерацијску и цивилизацијску превазиђеност. Затим, укључује обавезност изучавања нових предмета али то није било довољно, па уводи још једну новину, а то је тачан садржај онога што је потребно не само учити већ и знати, односно усвојити као сопствено знање.

Тако постављеним ставом о важности и неопходности квалитетних планова и програма постављају се битни, коренити предуслови за ограничена лутања у процесу образовања као и ограничавања самовоље учитеља и на крају прецизности у неопходним знањима у проверама тих знања.

Стојан Новаковић је донео и увео једну новину која је извршила потребну афирмацију политике у сваком свом облику, која се првенствено огледа у коначности самог става за који је спреман да се бори. Као веома непоколебљив човек, из младости изграђеног ауторитета, био је прави човек за почетак једне нове праксе у српској политици, а то је борба за своје тежње и упорност у остварењу тих тежњи без обзира на препреке, и оно најбитније, без обзира на идеолошка опредељења. Чувена Новаковићева изјава да не смемо гледати с ким можемо већ с ким морамо, довела је о промена у свим сегментима схватања политике, па уски интереси странака и страначких вођа први пут постају мање значајни од националних и државних. Изгледа тужно, али је то реалност коју морамо признати.

Личним примером, што је необично интересантно, Стојан Новаковић је успео да пробуди српске политичке елите из снова о остварењу сопствених циљева и наметне им важност друштвених тежњи и потреба. Он је успео да сопствена идеолошка стремљења подреди укупном националном напретку у околностима на које се тренутно није могло утицати.⁶⁶⁹

Законска основа основних школа у Србији дата је кроз *Устројеније основних школа у Књажевству Србији* од 22. августа 1857. године, а потом *Законом устројства основних школа* од 11. новембра 1863. године.⁶⁷⁰ Сам по себи онај први Закон био је ваљан и

1895. године усвајањем нових правила за писање уџбеника, 1898. године Законом о народним школама и поновном реорганизацијом надзора. *Исто*, 129–140.

⁶⁶⁹ Михаило Војводић, *Стојан Новаковић*, 235.

⁶⁷⁰ Школски систем у Србији био је регулисан законима, међу којима су најзначајнији: *Устројеније јавног училишта наставленија* од 23. септембра 1844, *Устројеније девојачких училишта* од 3. јула 1846, *Устројеније Књажевско-Србске гимназије* од 15. септембра 1853, *Устројеније Књажевско-Србског Лицеја* такође од 15. септембра 1853, *Устројеније основни школа у Књажевству Србији* од 22. августа 1857. По доласку кнеза Михаила на власт закони се настављају: *Закон о устројству основних школа* 11. септембра

оснивачки по својој структури и садржају. Њиме се тражило да се убрза подизање школа. Свака политичка општина требало је да има школу у својој средини. Родитељи су морали уредно слати децу у школу и куповати им све школске потрошштине, иначе им предстоје казне. Наредно је и отварање засебних школа за девојчице, да би се школовале одвојено од мушкараца где год је то могуће.⁶⁷¹ Кад је ступио на снагу *Закон устројства основних школа* од 1863. године, урађено је опет и нешто више за народну просвету и направљен приметан искорак у озбиљности поимања политике образовања, начињен пре свега увођењем иновација у самим методама реализације.

Док је *Устројеније* водило рачуна да се прикупи што више деце и отворе школе у што већем броју, дотле је нови закон од 1863. године, требало да обезбеди материјално „благостање“ учитеља, да би се тако загарантовала и обезбедила основа за мотивисаност у будућим реформама и реализацији постојеће наставе. По *Устројенију*, поред првих учитеља било је и учитељских помоћника, а законским допунама од 12. октобра 1871. године, омогућавало се да у основним школама може бити и учитељица, које имају потребну спремност за васпитачки рад.⁶⁷²

Али све ове мере, све добре намере законодавца нису биле довољне да обезбеде бржи, пространији и рационалнији рад на пољу народног просвећења најширих кругова. Било је мало школских зграда. Многе општине нити су имале своје школске зграде, нити су се придружиле осталим општинама које су их имале. Деце је зато било веома мало, већина је долазила неуредна, где год родитељи нису с радошћу, својом иницијативом, слали своје синове у школу. И наставничке снаге нису биле најбоље пробране.

У једном свом Распису о подизању основних школа Новаковић каже: „Нови Закон за основне школе учиниће да се из дана у дан и из године у годину све више нове школске зграде праве, и то ће бити права срећа, те он полази од онога што је прво, чини оно што је најпрече, да се могу прикупити деца у добре, здраве школске зграде и ту и тада васпитавати“. Стојан Новаковић доноси и нови Закон о основним школама од 31.

1863, *Закон о устројству више женске школе* 17. јуна 1863, *Закон о устројству гимназија* 16. септембра 1863, *Закон о устројству реалке* 9. јуна 1865, *Закон о уређењу учитељске школе* 5. октобра 1870, *Закон о устројству велике школе* (Академије) 24. септембра 1863.

⁶⁷¹ *Устројеније* из 1857 прописано је да је свака општина са 400 домова обавезна да подигне школу. Мање општине су имале могућност удруживања и подизања школе уз сагласност Попечитељства просвештенија. У њиховој надлежности је било и материјално опремање школа. *Зборник закона и уредаба Књажевства Србије*, Београд, 1857.

⁶⁷² *Зборник закона и уредаба издани у књажевству Србији за 1871. годину*, књ. XXIV, 17–19.

децембра 1882. године, који постаје много цењен и хваљен од просветних радника. Њиме су били задовољни учитељи, а њим се поносио и сам Новаковић.

Иначе, битне одлике овог Закона биле су:

1. Правилније схватање задатака основне школе,
2. Безмало функционалан наставни план,
3. Учење у основној школи да траје шест година, свако дете дакле мора походити основну школу шест година, ако неће да иде у гимназију или коју стручну школу и тамо се школовати најмање две године,
4. Установљена је обавезна продужена школа, која треба да траје две године,
5. Одређене су дужности и постављене границе школској општини,
6. Школа мора имати своју касу,
7. Мора имати своју књижицу и збирку наставних средстава,
8. Тражи се јача спрема наставника и то не само претходна, већ се мора допуњавати личним течајевима за научно и практично усавршавање учитеља о државном трошку,
9. Социјални положај учитеља је подигнут,
10. Заводи се јачи надзор над радом у школи преко управитеља.⁶⁷³

Наставничка награда није обухваћена горњим законом. Материјално стање учитеља било је веома незавидно по закону од 11. септембра 1863. године, те је у неколико наредних година поправљено законом од 1. октобра 1871. године. Десет година после овога, а годину дана пре горњег Закона о основним школама, Стојан Новаковић је донео засебни *Закон о учитељским платама* од 31. марта 1881. године.⁶⁷⁴ Њиме је укинута давање плата по класама и сви су учитељи преведени на плату, која ће им се убудуће давати према успеху у раду.

Било је добро што је повећање плате било везано за бољи рад. Ко више и боље ради треба да има и већу награду, не само у основним школама, већ и по свим државним

⁶⁷³ *Просветни гласник*, свеска I/1882: 42–51; *Просветни гласник*, свеска XVI/1883; *Просветни гласник*, свеска XVI/1883: 633–691. Због бројних позитивности и посебно позитивне одредбе о обавезном основном образовању, наведени закон из 1882. године, сматрао се за један од најбољих законских аката, којим је регулисана основна школа у Србији, у периоду до 1918. године. Први наведени Наставни планови, распореди и програми за будућу шесторазредну основну школу, примењивали су се од школске 1883/1884 године, уз напомену, да нису били коначни, што их чини условно првим експерименталним наставним планом, односно, експерименталним распоредом и програмом за основну школу у Србији.

⁶⁷⁴ АС, СН 1881,Ф.1 – 89.

струкама. Дешавало се пак, да буде и овде понеких злоупотреба али, томе није био крив Новаковић, већ је то била кривица оних који су Закон примењивали и чинили злоупотребе на штету учитеља или државе.

Исте године, 31. марта 1881. године, Новаковић доноси и измене у *Закону о прирезу за главни Фонд школски*, из кога су исплаћивани трошкови школе.⁶⁷⁵ Кад је 27. децембра 1882. године донео Закон да се из главнице школског фонда може утрошити 600.000 динара за оправке и зидање школа порушених у српско-турском рату 1876. године и кад је прописао *Правила о грађењу школа и о намештају* од 18. марта 1883. године, могао је са задовољством рећи да је учинио оно најпрече и најхитније да народно просвећење крене унапред.

Али, Новаковић се није задовољио само овим, он је желео да уреди и унутрашњи живот основне школе и да изда упутства шта све и како треба и на који начин учитељ мора да ради.

Другим речима, он је желео да изгради свој закон, да не остане мртво слово на папиру. Прописом од 26. августа 1883. године донео је *Наставне планове, недељне распореде часова и нацрте програма за нижу основну школу*,⁶⁷⁶ а претписом од 10. септембра 1883. године прописао је *Наставне планове, распореде и програме за вишу основну школу*.⁶⁷⁷ Обе врсте ових радова биле су намењене потребама основне школе само за неко време, с тим да се касније замене сталним прописима који су за те намене били потребни. Оба горња наставна плана означавају напредак у односу на наслеђено стање, а рађени су по угледу на ондашње планове и програме народа са дугогодишњом просветном развојном традицијом, код којих је основна настава била већ на достојној висини.

Одређујући наставно градиво које треба обрађивати, Новаковић је дао и остала упутства и наредбе како да се поступа, да образовање народне омладине тече правилније, по његовим визионарским ставовима. Као филолог – знајући вредност наставе матерњег језика – он даје упутства за предавање и то првенствено у оним крајевима где су очигледна одступања од књижевног језика. „У крајевима, где постоје толике тешкоће да се деца, која походе школу, одвикну од погрешнога и неправилнога месног говора, и навикну на чисто и правилно изговарање и на коректан говор, неће бити никаква

⁶⁷⁵ *Просветни гласник*, свеска VII/1881, 273–274.

⁶⁷⁶ *Просветни гласник*, свеска XVII/1883: 692–694. Допуњено 1884 *Просветни гласник*, свеска I и II/1884: 9–10.

⁶⁷⁷ *Просветни гласник*, свеска XVII/1883: 692–694.

погрешка, ако се на матерњи језик... обрати највећа, најозбиљнија, непрекидна и свесрдна пажња од стране наставника. Који у том погледу уради све што треба и што се овим расписом препоручује има право на особито признање...“, ово Упутство има једнаку вредност и данас у пуној мери као и онда, само га треба правилно схватити и применити.

Стојан Новаковић у многобројним упутствима која је написао подучава наставнике шта и како да раде. Како да се преводе ученици из млађих у старије разреде, како да се они владају у цркви, како најстрожије забрањује да се ученици отпуштају из основне школе, о чистоти у школама, па чак и о набавци термометара.

Гимназије

Расправљајући о питању развитка српске гимназије, наметнула се 1873. година као почетак новог, петог, периода у животу српске гимназије. Размишљајући о раду Стојана Новаковића видели смо да је он био тај који је заталасао духове наше просвете и да „бурно доба“ ондашње није захватило само гимназије, већ и све остале просветне установе, којима је почео управљати као министар просвете.

Неколико недеља после избора за министра просвете, 18. маја 1873. године, Новаковић се обратио професорима свих гимназија у земљи и затражио од њих предлоге за реформу гимназије.⁶⁷⁸ Ту се тражи да сви кажу, шта би у границама садашњег уређења требало поправити и како би се могло поправити, који би се чланци морали изменити и како, да би се и оно време, што ће нас морати растављати од новог уређења, употребило на што кориснији начин. Ово је био најбољи знак да гимназијским приликама, које је затекао као министар, није био задовољан. Било је лепо што је хтео и имао у себи особину великих људи, да чује и мишљење непосредних радника како и у ком правцу да се изведе реформа, која је извршена већ 10. децембра 1873. године.⁶⁷⁹ Овом реформом он је учење у

⁶⁷⁸https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%88%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%A0%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%9B Приступљено 22.јула 2017.

⁶⁷⁹ АС, СН, 1873,Ф.1-4.

гимназији подигао са шест на седам година, уведен је пријемни испит из српског језика, рачуна, српске историје и земљописа, а уведен је и испит зрелости, који ће се полагати кад се о томе пропишу правила (полагао се први пут 1876. године). Полугодишњи испити су укинати. У једној години могао се полагати само испит из једног разреда, и најзад ученици се преводе у старије разреде кад се сведе оцена годишњег успеха са испитном оценом и подели са два. Разред се могао поновити само једанпут. Неколико измена у овом Закону извршио је 19. марта 1881. године. Међутим, измене од 29. децембра 1882. године нису биле начелне и нису учиниле никакве битне измене у гимназијском уређењу, мада су представљале корак напред у односу на затечено стање и стање пре 12. децембра 1873. године.⁶⁸⁰

Стојан Новаковић, као и увек, ради доследно, мудро приликом реформисања гимназија, као што је радио и код основних школа. Поред ваљаних закона и уредби потребно је и добро расположење наставника. Плате наставничке биле су незавидне, а оне нису занемарљиво мотивационо средство за посвећивање свом задатку. Општа уредба о регулисању професорских плата донета је и 15. фебруара 1858. године и њом су обухваћене све школе и сви наставници, те је, у том смислу, ова уредба представљала велику добит и за наставнике и за институције. Ипак, још увек се није могло рећи да је материјално стање професора било на оном нивоу на којем је требало бити. Трбало је да се они боље награде, јер се тако, између осталог, могло рачунати и на њихову већу преданост и посвећеност послу и боље резултате на глобалном нивоу. Стојан Новаковић стога доноси нови Закон о регулисању плата професора, који је ступио на снагу 1. марта 1875. године.⁶⁸¹ Њим су регулисане плате свих професора Велике школе, Војне академије и средњих школа. Повишице плате добијају се сад сваке навршене пете године рада. Седамнаестог јануара 1876. године учињена је измена и допуна овог закону, која је регулисала плату професора средњих школа кад постану професори Велике школе, као и оним професорима Велике и средњих школа који су били отпуштени или пензионисани за случај да се опет врате у службу. Овако поправљено материјално стање остало је све до 1898. године. Истовремено са горе наведеним законом о платама Новаковић је донео и

⁶⁸⁰ *Просветни гласник*, свеска II/1883, 41–54.

⁶⁸¹ *Зборник закона и уредаба изданих у књажеству Срвији у години 1875*, XVII, 45–470.

Закон о праву на посмртну плату предавача и учитеља средњих школа, што такође није било без значаја.⁶⁸²

Нема сумње ова поправка материјалних прилика наставника је била велика добит у односу према ономе како је пре тога било. Професори су сад могли бити задовољнији и могли су се више залагати за свој посао, односно најзад су мисли са одржања голе егзистенције могли преусмерити на рад за који су и били плаћени.

Стојан Новаковић је 20. јануара 1881. године објавио *Правила о полагању професорских испита*, пошто је пре њега министар, Стојан Бошковић, донео закон да сваки професор мора положити професорски испит ако жели да буде професор средње или стучне школе. Новаковић је и прописао *Правила о полагању испита из цртања слободном руком и лепог писања*.⁶⁸³

Може се рећи да је ово био други стварни корак ка реформи гимназија. За бољи рад је потребна боља награда или плата или и боља стручна спрема, а професорски испит и правила која су га регулисала били су прва гаранција те боље спреме професора. Сем овога, било је још доста ствари које је требало преуредити и ставити у дужност просветним радницима.

Новаковић 27. јула 1882. године, прописује *Правила за разредне старешине средњих школа*, којима је намера да васпитавање омладине у гимназијама и реалкама буде што боље.⁶⁸⁴ Није дакле циљ професора да науче ученике да знају што више, већ треба и да их васпитавају, да буду тачни, марљиви, послушни, пристојни, да се лепо понашају, да се слажу и да савесно врше све своје дужности, једном речи, да буду честити и добри. Разредни старешина је требало да мотри да у школи све буде хигијенски, да пази на чистоћу тела, одела и рада ученика, да извештава родитеље или старатеље о slabим и неуредним ученицима, како похађају школу, како цркву, како се владају итд. Врло су исцрпна ова правила и лепо су упутство шта све треба да ради сваки разредни старешина, па да одговори боље и потпуније на своје дужности, али и да сама средња школа може потпуније да врши свој задатак. На овом месту можемо рећи да просветна политика дефинитивно јесте најуређеније место политичких токова у Србији.⁶⁸⁵

⁶⁸² Исто, 47–49.

⁶⁸³ Просветни гласник, свеска III/1883, 72.

⁶⁸⁴ Исто, свеска XI/1882.

⁶⁸⁵ Срећко Ђунковић, нав. дело, 112.

Прописујући разредним старешинама њихове васпитачке дужности, Новаковић не пропушта да истакне и захтеве који се морају постављати ученицима. Он зато објављује *Школски закон за ученике гимназија и реалки* у коме је детаљно описано и прописано: како се морају владати ученици у школи, у цркви и ван школе и цркве.⁶⁸⁶ Њиме су прописане и мере за поправљање и како да се оцењује владање. Нећемо рећи да је све ово било добро како је прописано, али несумњиво добра намера да се у гимназијама ученици васпитају да буду честити људи, добри грађани, што и јесте највећи задатак ових школа. Затим, прописује како ће се ученици преводити у старије разреде, а како да се поступа са онима који су поновили неки разред, па би хтели да полагају испит као приватни ученици, шта да се ради са ученицима који својевољно, пре времена, напусте школу, а како са онима који мењају школу.

Ученици треба да иду у цркву у току школске године. Пре поласка у цркву у школи ће им се протумачити јеванђеље или објаснити шта је нејасно из службе. Ученици треба да иду у цркву и за време школског одмора. Они треба да се моле Богу пре учења, и после учења, па се каже, прописује и то, која ће се молитва читати. Накнадно одобрава да се чита молитва само изјутра пре учења и по подне после учења.⁶⁸⁷

У ранија времена наставни план и број недељних часова из појединих предмета био је несталан. У свакој гимназији је било другачије према схватању наставничких зборована који су у овоме имали већу слободу него што им је требало дати. Стојан Новаковић раскида везе са овом праксом и прописује и наставни програм за поједине предмете. Он ипак не пренагљује, већ поступа тактично и тражи да му у томе помогну и сви наставници од којих тражи да израде детаљније програме, сваки за свој предмет, па да их пошаљу њему, који ће се постарати за сталне програме за све наставне предмете.⁶⁸⁸

Уз то он мисли и о наставној методи, па даје и понека упутства како да се ради, да успех у настави буде бољи. Он 12. априла 1873. године упућује два значајна акта који сведоче о његовом старању о наставној методи, посебно о методи у настави српског језика. Ту он истиче како је од огромног значаја настава српског језика (како је то истицао дајући упутства за рад учитеља основних школа), који ученици морају савладати тако да се њим лако служе и усмено и писано. Затим препоручује да директори похађају часове,

⁶⁸⁶ *Просветни гласник*, свеска II/1883, 52.

⁶⁸⁷ *Исто*, 41–54.

⁶⁸⁸ *Исто*.

преузму програме од наставника српског језика и пошаљу министру. Приликом похађања појединих часова у разним разредима требало је уверити се у исправно вођење наставе, али и утврдити на шта наставници обраћају посебну пажњу: да ли су њихова предавања углавном ограничена на голо теоретисање или су окренута практичном вежбању, дају ли писмене задатке, како и колико.

Сем српског језика, Стојан Новаковић је водио рачуна и о реформама наставног поступка и из осталих наставних предмета. Он се старао да се набаве снимци старинског новца ради очигледног упознавања историјских старина у настави историје, бринуо се о уређењу кабинета, збирки очигледних средстава за природне науке итд. Јасно је да је његово старање да се добију спремнији наставници за све наставне предмете имало за циљ и поправку наставне методе. На крају можемо рећи да је тешко утврдити да ли је Стојан Новаковић урадио више за основне школе или за гимназије. Ипак, он је подједнако волео и једне и друге и за њихово добро радио врло енергично, што је ван сваке сумње.

Реалке

Стојан Новаковић није заборавио ни реформу реалки. Због њихове сродности са гимназијама, он издаје уредбе и расписе заједничке за обе врсте школа. Сем тога он чини измене и допуне у Закону о устројству реалке од 9. јуна 1865. године.⁶⁸⁹ Ове његове измене су од 3. децембра 1873. године⁶⁹⁰, а потом од 29. децембра 1882. године. Измене нису велике, да би промениле карактер ових школа, већ су доношене више ради бољег формирања и уобличавања, да би с више вероватноће одговориле на свој задатак. Само да наведемо: да се оне тичу положаја и плата наставника реалке, измена и допуна наставног плана, дужности директора, права професора, односно кажњавања ученика, ступања ученика у први разред, уписа и прелажења у старије разреде и начина полагања испита.

⁶⁸⁹ Зборник закона и уредаба изданих у књажеству у Србији у 1873/4 години, XXVI, 39–42; Љиљана Пузовић, 292.

⁶⁹⁰ Љиљана Пузовић, 291–292.

По саслушању Главног просветног савета, он је, 20. августа 1881. године, прописао и *Наставни план за реалке*.⁶⁹¹ Спровodeћи овај план, Новаковић препоручује директорима да наставници у главним потезима израде програме сваки за оне предмете које ће предавати у току године. Ти програми ће се послати њему да по њима спреми сталне програме. Новаковићевом иницијативом од 27. марта 1881. године одобрено је да се поред реалке у Београду отвори и друга реалка у Ужицу.⁶⁹²

Учитељске школе, виша женска школа

Стојан Новаковић чини у Закону о устројству учитељске школе извесне измене и допуне 31. марта 1881. године. Тим изменама се наређује: да професори морају завршити своје предмете на време, држећи се наставног плана и наставних програма; да наставнички савет саставља распоред часова и наставних предмета, да одлучује о примању ђака у школу и о прелазу у старије разреде према показаном успеху, одређује да се полаже учитељски испит зрелости, а да се не полаже испит из IV разреда.

Такође, Новаковић 31. марта 1881. године доноси *Закон о установљењу учитељске школе у Нишу*.⁶⁹³ Школа ће се издржавати из Главног школског фонда. Занимљива је и одредба да ће се у њој моћи установити и нарочито одељење за мање спремне ученике. Овим се хтело помоћи лицима која су ушла у учитељску службу без довољне спреме, да би се колико-толико спремили за успешније вршење своје дужности. Нема сумње да је ово био велики и користан подухват. Млађи привремени учитељи невични, а спремни да остану у учитељском положају да граде каријеру, припремили би се под надзором и упутствима наставника стручњака, положили би прописане испите и стекли самопоуздање за свој познији рад. Ово је уосталом требало да буде наставак рада који је Новаковић још раније смислио и извео. Он је 28. фебруара 1875. године донео закон да се уштедом из

⁶⁹¹ Исто.

⁶⁹² Димитрије Ђорђевић, *Србија и српско друштво 1880-тих година*, Историјски часопис, 29-30, Београд, 1982–1983, 423.

⁶⁹³ *Просветни гласник*, свеска VII/1881, 273.

кредита, одређеног за учитеље основних школа, могу држати накнадна предавања учитељима.

За образовање учитеља Стојан Новаковић је припремио читав систем мера. Тако сем споменутог, он је 1. марта 1881. године прописао и *Правила за полагање испита за оне који нису редовно свршили прописане школе*.⁶⁹⁴ Затим је прописао књиге по којима ће се испитивати учитељски кандидати, који нису редовно свршили прописане школе. Ово је учинио 27. априла 1881. године.⁶⁹⁵ Он је творац *Правила о учитељском испиту за ученике учитељских школа* од 26. фебруара 1883. године, која и данас важе, а која би требало бар у неколико црта изменити. Стојан Новаковић је у даљој активности издао и наредбу од 28. марта 1883. године како треба сводити годишње оцене ученика учитељске школе, да би то било правилније и боље. Та наредба замењена је тек 15. новембра 1910. године правилима о оцењивању ученичког успеха у учитељским школама. Ова су правила састављена у духу захтева новије педагогике.

Ученици учитељских школа морају се одликовати примерним владањем, јер ће само тако бити касније и примерни васпитачи. Зато је он 15. јула 1882. године прописао *Школски закон за ученике учитељске школе*. Њиме се истиче како ће се ученици владати у школи, како у цркви, као и ван ових институција, затим које су мере за поправку и како ће се оцењивати њихово владање. Према ученицима учитељске школе професори не би смели да буду попустљиви како би се од њих створили идеални учитељи. Новаковићев Закон за ученике учитељских школа био је дуго на снази с незнатним изменама које су извршене 19. октобра 1904. године. Новаковићев идеал је био да у учитељским школама буду скромни, побожни ученици. У том смислу је 26. јуна 1874. године издао наредбу да они и за време школског одмора иди у цркву.

Познато је да је стручне учитељице спремала Виша женска школа све док 7. фебруара 1896. године није донесен закон о оснивању Женске учитељске школе, а после четири године, 15. новембра 1900. године, отворена и прва Женска учитељска школа у Београду.⁶⁹⁶ Виша женска школа могла је имати и својих мана, и несумљиво их је имала, али поред свега њој би се могле приписати и извесне, не тако мале, заслуге, јер је била расадник из кога су излазиле прве наше праве народне учитељице, од којих су се многе

⁶⁹⁴ Исто, 222.

⁶⁹⁵ АС,СН, 1881,Ф.1—408.

⁶⁹⁶ Српске новине, 23.априла 1910, бр. 89, 1–2.

необично истакле својом спремом, вредноћом и љубави ка послу. Све то је једним добрим делом била заслуга Стојана Новаковића, који је још 1875. године поднео Народној скупштини предлог Закона о установљењу петог разреда у Вишој женској школи.⁶⁹⁷ Сем тога, он је 15. маја 1883. године прописао и Правила о полагању учитељског испита ученица Више женске школе.⁶⁹⁸ Тим правилима зајамчено је да ће ученице које намеравају да постану учитељице морати да имају јачу спремину, па да положи испит који им даје право да буду сталне учитељице. Али нису ово једина питања – пети разред и Правила о учитељском испиту – из области Више женске школе, којима се бавио Новаковић. Иако он није мењао из основа закон ове школе, ипак је извршио знатан утицај да њен рад буде успешнији.

Школски надзор

Велику пажњу Новаковић је посветио школском надзору. Наиме, 23. септембра 1844. године ступило је на снагу *Устројеније јавног училишног наставленија*.⁶⁹⁹ Њиме су биле обухваћене све ондашње школе и њима је и школски надзор одређеније истакнут: била су одређена два *главна управитеља*, који су били надзорници основних школа, један за западну а један за источну Србију.⁷⁰⁰ Сем њих постојали су и управитељи између наставника, а у Лицеју је биран и *ректор*, док је Богословијом управљао митрополит. Приликом одржавања испита, министар је слао своје изасланике у више и средње школе. Наредне 1845. године наименован је и *надзоритељ гимназијалних училишта*, а 1853. године обновљено је звање надзорника свих школа под именом *главни инспектор училишта*. У пракси се ово свакако показало као недовољно. Зато су 22. августа 1857. године укинута звања управитеља основних школа и надзор над свим школама утемељен

⁶⁹⁷ *Зборник закона и уредаба*, Београд, 1875, XVII, 48–49.

⁶⁹⁸ *Просветни гласник*, свеска VII/1883, 73.

⁶⁹⁹ <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/4346> . Приступљено 22. јула 2017.

⁷⁰⁰ Nataša Vujisić Živković, *Razvoj institucije stalnog stručnog nadzora nad osnovnim školama u Srbiji u XIX veku*, Andragoške studije, 1, Beograd, 2011, 159. Упутства управитељима (Наставление директору свих школа у Књажевству Србије) од 21. mart 1836. год. видети у: Т. Драгићевић и С. Тимотијевић, *Školstvo i prosveta u Srbiji 1817–1838*. Beograd, 2009, 134–137.

је у ондашњем попечитељству просвештенија, а то је било министарство просвете.⁷⁰¹ Четири нова секретара одређена су да сваке године редовно обилазе све основне школе, а у случају потребе да и ванредно прегледају све више и ниже школе. Иначе, ови секретари крстарили су по целој земљи, прегледали наставнички рад, вршили испит ученика и оцењивали успех.⁷⁰² Њихов долазак је углавном изазивао страх и трепет, а понегде су школе приређивале и гозбу, која се после дуго памтила и о којој се причало. Кад се увећао број школа, онда су ови секретари узимали и помоћнике, обично професора неке гимназије, који је уместо њих вршио надзор неке школе или читавих срезова. Овакав школски надзор затекао је нови министар Стојан Новаковић, који није могао бити задовољан постојећим стањем. Он га зато реформише, како је у оно време, према ондашњим приликама најбоље могао.

С тим у вези, 21. марта 1881. године, ступио је на снагу његов *Закон о надзиравању школа*, којим су обухваћене основне и средње школе.⁷⁰³ „Надзор над основним школама вршиће се преко лица из просветне струке у опште, а нарочито преко учитеља учитељских и средњих школа. Надзор над средњим школама вршиће се нарочито преко професора Велике Школе и преко других стручних лица која Главни Просветни Савет за тај посао изабере.“⁷⁰⁴ Овај надзор предузима се редовно на крају сваке школске године да би се оценио наставнички успех у тој школској години. Ако би било потребно, овакав надзор се могао предузимати у свако доба године.⁷⁰⁵ За ове послове надзорници су добијали упутство и посебно се старало и о томе да исти надзорник не буде распоређен тако да у једном срезу или округу прегледа школе две године узастопце.

За основне школе важио је Закон од надзиравању школа све до Закона о народним школама од 1898. године, односно 1904. године⁷⁰⁶, а за средње школе важи и данас, иако се одступало од слања изасланика ради прегледа рада у гимназијама, већ су се слали првенствено ради присуствовања на испитима зрелости. После 1918. године, установљени су инспектори за средње школе – по Уредби о министарству просвете – који су обилазили

⁷⁰¹ Nataša Vujisić Živković, *нав. дело*, 160.

⁷⁰² *Исто*.

⁷⁰³ *Просветни гласник*, свеска XII/1883, 235.

⁷⁰⁴ *Закон о надзиравању школа од 21. марта 1881. године*.

⁷⁰⁵ *Исто*.

⁷⁰⁶ *Просветни гласник*, 2/1898: 442–453; Срећко Ђунковић, *нав. дело*, 132.

поједине гимназије, кад се указивала потреба, а нарочито на крају школске године кад су одржавани испити зрелости.⁷⁰⁷

Упоредимо ли школски надзор какав је постојао пре са оним после извршене реформе Стојана Новаковића, хтели или не, морамо признати да је Новаковић у овом погледу дао што се најбоље могло, и да је тако конципиран надзор, с обзиром на време када је донет, уистину могао служити интересима наставе, интересима целокупног народног просвећења. На овом месту би ваљало поменути да је Стојан Новаковић као министар често посећивао поједине школе и присуствовао часовима појединих предмета, најчешће из српског језика, на основу чега се да закључити да је имао претензије да надзор и лично води.

Богословија

Стојан Новаковић се интересовао и за Богословску школу као и за све оне које су биле под њеном управом. За њу је важио закон од 27. септембра 1863. године.⁷⁰⁸ Тај закон се није променио ни када је Новаковић дошао за министра, али је 3. децембра 1873. године унутар њега учинио одређене измене.⁷⁰⁹ Мало касније, 9. фебруара 1874. године прописао је *Правила за владање богословијских ученика у болници*.⁷¹⁰

Ради бољег реда у школи наредио је, 14. августа 1881. године, да наставнички савет у почетку школске године бира из своје средине једно лице за васпитача, а друго за економа, које ће он потврђивати. „Васпитачева је дужност да се стара о реду домаћем и васпитној страни тога завода; а економа је дужност да се брине о економији општежитија (за које је он решио да се обнови) и о свему што је са њиме у вези.“⁷¹¹ У писму ректору он

⁷⁰⁷ *Просветни гласник*, 12/1929, 1109–1164.

⁷⁰⁸ *Зборник закона и уредаба у књажевству Србији 1835 – 1875*, Београд, 1877, 123.

⁷⁰⁹ *Библиографија Стојана Новаковића*, 1911, 24.

⁷¹⁰ *Исто*, 28.

⁷¹¹ АС,СН,1882,Ф.IV.–50. Наредба министра просвете Стојана Новаковића од 14. августа 1881. године.

даље каже да ће васпитач и економ бити на овај начин његови помоћници и расправљаће у првом реду о свим питањима која у њихов делокруг улазе, а тек важнија питања подносити ректору или преко овога богословијском савету на решавање.

Већ 17. августа је прописао и детаљна Правила за васпитача и економа у Богословији, којима се нема шта замерити. Одмах за овим још истог дана, 17. августа 1881. године, објавио је *Правила унутрињег реда у богословијском општежитију*. У њима постоје следећи одељци: 1. распоред времена; 2. о цркви; 3. ред у соби и разреду; 4. о излажењу; 5. редари; 6. надзорници; 7. храна; 8. одело; 9. ред у трпезарији; 10. опште. Она су, као и правила за економа и васпитача, била врло добра. Кроз њих су провејавали родитељско старање и топла љубав да се богословска омладина васпита лепо, да би народни свештеници, а они су народни учитељи, били на достојној висини, дорасли свом узвишеном позиву.⁷¹²

Али како су богослови могли бити и учитељи у школи, а не само у цркви и кући, јер су у Богословији учили и педагошке предмете, Стојан Новаковић је водио рачуна да се они што боље спреме и за практичан рад у школи. Због тога је наредио да се могу вежбати у мушким основним разредима код Саборне цркве, 15. октобра 1881. године. Укратко, Новаковић је много тога урадио за Богословију, али тиме рад за свештенство и његово просвећивање није био завршен.

Друго одељење Богословије отворио је 1873. године, с тим што се оно тада другачије звало – „Милојевићева Богословија“, по имену Милоша Милојевића, непомирљивог браниоца наших националних интереса особито у односу према Бугарима.⁷¹³ Ово ново одељење Богословије имало је задатак да, по речима Милојевића „спрема учитеље и свештенике за Србију под Турцима“. По томе се може унапред замислити да је наставни план одступио од редовног за богослове који су се спремали за рад у ондашњој нашој држави. Он је био подешен у духу српске пропаганде. Ту су се изучавали предмети који су спремали ученике по потреби и за војнике, комите, зато су гимнастика и војничко вежбање постојали као предмети у овој школи, затим се изучавао

⁷¹² Исто.

⁷¹³ Јован Хаџи-Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку до српско-турски ратова 1876–1878*, Београд, 1928, 382.

француски језик, па чак и турски језик. Стојан Новаковић нашао је одличног помоћника за организацију ове школе у свом земљаку Милошу Милојевићу, родом из Мачве.⁷¹⁴

Овим није завршен Новаковићев рад за цркву и свештенике. Он је намеравао да уреди и материјално стање свештеника, као што је то урадио за учитеље и професоре. Зато он прво укида бир, који се давао свештеницима у кукурузу, и доноси 1882. године *Закон о уређењу свештеничког стања*.⁷¹⁵ Уместо кукуруза свештеник добија од сваке пореске главе по два динара годишње. Ово дело Новаковићево било је несумњиво корисно за материјалне прилике свештеника, особито сеоских, који су живели оскудније, а хтели су школовати своју децу. Да није било овог Новаковићевог закона вероватно би многи свештенички синови остали на селу без могућности школовања после основне школе.

Будући министар и црквених послова, Стојан Новаковић доноси и нове црквене Законе од 31. децембра 1882. године⁷¹⁶; води преписку с Архијерејским сабором о „њихову извршењу“ итд. Ово истичемо да би се видело да он ниједну своју дужност није занемарио.

Велика школа

Под Министарством просвете и црквених послова била је и Велика школа у којој је Стојан Новаковић био и практични радник, њен професор на Филозофском факултету. Он је знао за њен значај за политички и културни живот у нашој земљи, исто тако добро је познавао и њене недостатке и мане, које је кад му се већ дала прилика, хтео да отклони. Зато он већ 20. децембра 1873. године чини велике измене у Закону о устројству Велике школе од 24. септембра 1863. године. За време свог трећег министровања он се поново враћа на овај закон 25. јануара 1880. године, и чини у њему још више и врло важних измена и допуна. Новаковићеве измене у овом Закону тичу на првом месту отварања

⁷¹⁴ Исто, 316.

⁷¹⁵ АС, СН, 1882. Ф. Iа–24.

⁷¹⁶ У сет тзв. Црквених закона спадају и следећи: Предлог закона о уређењу свештеничког стања (АС, СН, 1882, Ф. IV —5), Предлог закона о црквеним властима православне вере (АС, СН, 1882, Ф. IV —50), Предлог закона за измене и допуне у закону о црквеним властима православне вере од 30. септембра 1862 (АС, СН 1882, Ф. Iа —48), Предлог закона о установљењу Црквеног фонда (АС, СН, 1882, Ф. Iа —47),

неких нових катедри и другачијег груписања наука и евентуалне могућности спајања оба одсека Филозофског факултета. Озбиљна је пажња поклоњена и учењу страних језика на Великој школи. Отварање нових катедри као и пружање могућности ученицима да се усаврше у страним језицима могло је бити од значаја за образовање и стручну спрему великошколске омладине. Зато се и овај поступак Новаковићев мора означити као корак напред.

Ваљало се, међутим, постарати и за наставнике, који ће радити у науци и спремати великошколску омладину за велике националне задатке. Новаковић је и о томе мислио. Он је још 28. фебруара 1875. године Донео *Закон о приправницима професорским у Великој Школи*.⁷¹⁷ Ако би неки ученици Техничког или Филозофског факултета завршили већину испита са одличном оценом из већине предмета, а из осталих са врло добрим оценама, могли би се задржати при Великој школи као приправници за професорска места, или да се пошаљу ради учења на страну и то с издржавањем, које одређује буџетски закон. Закон је прописивао и дужности: да помажу професорима у кабинетима, да походе часове из струка које им се одају, да замењују професоре или држе предавања у средњим школама а под надзором старијег професора кад се одреде. Нема сумње ово је било преко потребно, јер је то била гаранција да ће се припремати нове наставничке снаге, које ће старе, истрошене и заморене, замењивати. Занимљиво је да је Стојан Новаковић, сасвим правилно, тражио овим законом да се будући наставници у гимназијама још у Великој школи спремају и практично за наставнички позив.

Стојан Новаковић се старао да ученици што више науче у Великој Школи, и ради тога прописао је 1. септембра 1873. године да се врши пропитивање после извесних рокова или кад се заврше већи или мањи делови градива.⁷¹⁸ Тражио је и већу ученичку сарадњу и желео да се не дају рукописи које би ученици читали и преписивали, већ да професори говоре а ученици бележе.⁷¹⁹ Иначе, плате професора регулисао је кад и плате професора гимназија, о чему је било речи раније.⁷²⁰

Знајући за велики значај уређења школских књижница и кабинета за наставничко усавршавање и рационалну наставу он је 22. фебруара 1882. године издао наредбу: како да

⁷¹⁷ АС, СН, 1873, Ф. I–4; *Библиографија Стојана Новаковића*, 1911, 28.

⁷¹⁸ Исто, 24.

⁷¹⁹ АС, СН, 1881, Ф. I–89.

⁷²⁰ Исто.

се на један исти начин уреде библиотеке по свим школама. Свака књижица, према овој наредби, требало је да има: 1. инвентар, 2. стручни списак, и 3. азбучни списак. Одмах затим 2. априла 1882. године прописао је како да се убудуће воде инвентари. Треба водити тачан надзор о свим стварима које се набављају за школске потребе и савесно руковати њима.⁷²¹

⁷²¹ АС, СН, 1881, Ф. I –253.

Ставови о међународним утицајима и сарадњи са образовним институцијама у иностранству

По самим мисаоним почецима о политици образовања и извршене анализе тренутног стања просвете по ослобођењу у Србији, није било тешко схватити колико је заправо стање тешко, неуређено и у многим крајевима се просвета или уопште не појављује у било ком облику или негде само у траговима који су оставили учени индивидуалци. С обзиром да је запад за тадашњу Србију почињао одмах преко Саве и Дунава, као географско одредиште напретка и просвећености, није требало далеко ићи по узоре и репере сопственог напретка.

Пракса која је постојала и током турске владавине да се знања усвајају и стичу у школама западних развијених образовних система са дугогодишњом традицијом је настављена и даље. Много година пре ослобођења је српска омладина ишла на школовање у аустријске, угарске, француске и немачке школе. Такав тренд и пракса настављени су и даље по питању одласка по знање, а касније и по питању усвајања начина организације просвете и преузимања модела и метода самог школског процеса.⁷²²

Тако да, ако су и постојале разлике у оријентацији спољне политике и планирања међународних потеза са честим преокретима у одабиру ослонаца за основно вођење дипломатије ка остварењу националних циљева, у просветној политици тога доба, није било много промена и она је била искључиво аустрофилска и оријентисана према конкретним потребама и амбицијама. Једноставно, то је био један нормалан ток на који није било од значаја утицати или га мењати с обзиром на ситуацију у којој се Србија, по питању просвете, у то време налазила.

Стојан Новаковић као члан и касније шеф Напредњачке странке, по идеологији демократа и аустрофил, имао је могућност да у вођењу просветне политике остане веран својим прво идеолошким убеђењима, а касније и реалним потребама које је Србија имала.⁷²³ По промени дипломатског курса и окретању Русији као земљи јединог искреног

⁷²² Димитрије Ђорђевић, *Србија и српско друштво 1880-тих година*, 424.

⁷²³ Стојан Новаковић је био на челу Напредне странке од 1906. године али је ве време био међу првим људима ове странке.

ослонца у остварењу тежњи за ослобођење преосталих територија на којима живи српски живаљ, Стојан Новаковић, мења и своја идеолошка опредељења у складу са потребама отаџбине, али остаје им веран по питању образовања.⁷²⁴ Јер је и то, у то време, била потреба око које се није смело двоумити или на унутрашњем пољу копља ломити.

Постављањем образовног система на сопствене ноге и даље је настављена сарадња са истим оним институцијама знања у иностранству, овај пут заснована на равноправним основама. Најбољи српски ученици су и даље слати на даља усавршавања у иностранство, али не више толико ради пуког стицања знања већ ради стицања искустава и увиђању разлика између нашег и иностраног система образовања. Односно, разлог школовања на страни је све више постајао фундаментални увид нашег нивоа развоја и постигнутих резултата у односу на системе које смо желели постићи. Стојан Новаковић, иако му се дуго приговарало да се није школовао на страни, добро је знао да више нема потребе ићи по знање у иностранство, али је био тврдог става да се наши најбољи ђаци и даље упућују у иностранство ради стицања потребних искустава, а све у циљу стварања будућих кадрова који треба да носе терет даљег напретка српског образовања.

[https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%80%D0%BF%D1%81%D0%BA%D0%B0_%D0%BD%D0%B0%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%B0_\(%D0%9A%D1%80%D0%B0%D1%99%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%A1%D1%80%D0%B1%D0%B8%D1%98%D0%B0\)](https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%80%D0%BF%D1%81%D0%BA%D0%B0_%D0%BD%D0%B0%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%B0_(%D0%9A%D1%80%D0%B0%D1%99%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%A1%D1%80%D0%B1%D0%B8%D1%98%D0%B0)) .Пристапљено,23, јула 2017.

⁷²⁴ Срећко Ђунковић, *нав.дело*,132.

Активност Стојана Новаковића у Српској напредној странци

Српска напредна странка је била прва званично организована странка у Краљевини Србији, а основана је у јануару 1881. године. Ова странка је била организована из редова младоконзервативаца, односно српских политичара који су настављали традиције конзервативних српских политичара из доба уставобранитеља и тада били окупљени око листа *Видело*.⁷²⁵

Језгро организације Српске напредне странке из осамдесетих година 19. века чинили су Милан Пироћанац (први председник, до 1886. године), Милутин Гарашанин (други председник, до 1898. године), Стојан Новаковић (председник после обнове странке, 1906. године), Ђока Павловић, Димитрије Радовић, Чедомиљ Мијатовић, Љубомир Каљевић, Димитрије Маринковић, Марко Стојановић, Ђорђе Стојановић, Ђорђе Пантелић, Милан Милићевић, Милан Кујунџић, Мита Ракић и Моја Гавриловић, а слоган странке у то време био је „Закон, слобода, напредак“. Деценију касније, деведесетих година 19. века, слоган је био „Ред, рад, законитост“.⁷²⁶ Напредњаци су обично сматрани настављачима групе старих конзервативаца (Илија Гарашанин, Јован Мариновић, Данило Стефановић, Никола и Филип Христић, Ђорђе Ценић, Коста Цукић), али су, у односу на њих, били далеко либералнији и модернији.⁷²⁷ С обзиром на то да се средином седамдесетих година 19. века на власти сменило неколико конзервативних влада, кнез Милан Обреновић је 1880. године мандат за састав владе поверио Милану Пироћанцу, једном од вођа будуће Српске напредне странке.⁷²⁸

Упркос конзервативним коренима, напредњаци су се залагали за убрзану модернизацију земље. „Разблажен либерализмом“, њихов конзервативизам је углавном био усмерен на постепену демократизацију земље. Тврдили су да српско друштво због слабе просвећености и сиромаштва није спремно за убрзану демократизацију, те су предлагали увођење дводомог парламента. За време влада Милана Пироћанца (1880–1883) и Мулитина Гарашанина (1883–1887), Србија је прошла кроз убрзане реформе. Изграђена

⁷²⁵ http://www.napredniklub.org/dokumenti/istorijat_SNS.php, 17.7.2015.

⁷²⁶ Исто.

⁷²⁷ http://sh.wikipedia.org/wiki/Srpska_napredna_stranka, 18.8.2015.

⁷²⁸ http://www.napredniklub.org/dokumenti/istorijat_SNS.php, 17.7.2015

је железница од Београда до јужне границе државе, код Врања; и источне, код Пирота, установљена је Народна банка, реформисано школство и организована стајаћа војска, односно донети су први и напредни закони о просвети, судовима, политичким странкама, Народној банци и стајаћој војсци.⁷²⁹

Након Тимочке буне 1883. године и српско-бугарског рата 1885. године, Српска напредна странка постаје зависна од краља Милана, али и непопуларна у народу. После 1887. године налази се у опозицији, а представници напредњака ће и касније учествовати у нерадикалским или неутралним владама.⁷³⁰

У програму Српске напредне странке из 1889. године стоји: чланови ове странке „остају и даље верни начелу напретка српског“, усвајајући начело „да радња и борба за српски народ значи да се ради за самосталност, ускрс и једнство Срба. Да се за самосталност Срба не може радити успешније него у пуној слози са просветом и образованошћу светском, а пазећи увек на народне потребе и на велике интересе будућности српске. Да Напредна странка, остајући верна начелу напретка у народном и државном животу, настави свој рад на томе да се уставност истински развија за све и за свакога, да закон и ред постану светиња у земљи, да се сузбија насиље и одоздо и одозго, да се родољубље српско оличава у стварноме раду, да у српском државном животу извојују победу знања и поштења, да се истинита просвета креће упоредо са просветом напредних народа и да се сузбија полутанство, да се привредно стање Срба унапређује и да се Србија приближава економској независности својој, да, поштујући самосталност и праведне аспирације других народа, ради на томе да се поштује самосталност и да се остварују праведне аспирације народа српског и да у погледу Балканског полуострва за Напредну странку вреди и даље начело: Исток источним народима.“⁷³¹

Вођство Српске напредне странке није организовало масовну страначку организацију, били су окупљени око владе и страначког гласила и нису тежили популарности. Када је након одлуке краља Милана да подржи споразум између радикала и либерала, Српска напредна странка остала у опозицији, наступио је прогон њених виђенијих људи, који није спроводила нова влада већ светина. Странка је чак, током периода од годину дана, престала са радом. Тек средином деведесетих година 19. века

⁷²⁹ Исто.

⁷³⁰ http://sh.wikipedia.org/wiki/Srpska_napredna_stranka, 18.8.2015.

⁷³¹ http://sh.wikipedia.org/wiki/Srpska_napredna_stranka, 18.8.2015.

Српска напредна странка је поново дошла на власт, а 1895. године на чело владе дошао је Стојан Новаковић.⁷³²

Одлучивши да у лето 1895. године мандат за састав нове владе повери напредњачком прваку Стојану Новаковићу, краљ Александар Обреновић није мислио да нешто битније мења у унутрашњој и спољној политици Србије.⁷³³ Напредњаци су имали већину у Скупштини, традиционално су били окренути двору те се могло веровати да ће мирно и послушно испуњавати краљеве захтеве. Међутим, напредњаци више нису били оно што су били пре – послушна странка зависна од владаочевих каприца. Понајмање је за раније понашање био расположен Новаковић ком су у сећању били грубо удаљавање радикала са власти 1884. године, укидање Устава из 1888. године и окторисање устава из 1869. године, који је краљу обезбеђивао апсолутистичко владање.⁷³⁴ Новаковић је образовао владу тек након што је краљ усвојио његов политички програм у ком је на унутрашњем плану било наглашено решавање финансијског и уставног питања, а на спољном плану јачање улоге Србије у међународним односима, као и након што му је дато обећање да ће влади бити обезбеђена стабилност и пружене гаранције да је неће задесити судбина претходних влада.⁷³⁵

Новаковић је неколико месеци радио на сређивању финансија, да би се након тога посветио уставном питању које је представљало другу важну тачку његовог програма по питању унутрашње политике. Био је одлучан да се избори за доношење новог устава на чијем је концепту много и предано радио. С ретком упорношћу је настојао да савлада отпор радикалске партије у вези с тим питањем, али изгледа да није рачунао на то да ће се понашање краља изродити у стварну препреку решавању питања на које је он толико полагао. Наиме, краљ је са напредњацима ушао у претресање концепта устава, а истовремено је отпочео преговоре са радикалима с циљем да са њима постигне договор и у томе се крила суштина уставног проблема. Радикали су били спремни на срадњу по том питању, али не са напредњачком владом, а није им било довољно краљево обећање да ће

⁷³² http://www.napredniklub.org/dokumenti/istorijat_SNS.php, 17.7.2015.

⁷³³ Слободан Јовановић, *нав. дело*, 308.

⁷³⁴ *Исто*, 355–356.

⁷³⁵ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 296.

за основу новог устава прихватити текст устава из 1888. године, јер су као услов поставили то да се напредњачки кабинет замени коалиционим.⁷³⁶

Довршавајући 1896. године свој пројекат устава, Новаковић није знао шта се око њега дешавало, нити наслућивао какве је кораке краљ предузимао иза његових леђа. Из приближавања краља и радикала проистекло је одлагање доношења новог устава, упркос обећањима које је краљ дао Новаковићу. Рачунајући убудуће у већој мери на радикале, краљ је 26. децембра 1896. године оборио Новаковића и довео владу умерених радикала на челу са Ђорђем Симићем.⁷³⁷

Краљев раскид са Новаковићем је значио тежак ударац Напредној странци. Ова странка је дуго година била позната као тзв. дворска странка и била је значајна подршка династији Обреновић, али је на тај начин обезбеђивала своје присуство у самом врху одлучивања у земљи. Своје незадовољство краљевом одлуком Новаковић је исказао тако што је одмах после свог пада распустио странку. Изгледи за значајну улогу те странке у политичком животу Србије више нису били велики. Без помоћи двора напредњаци нису могли да рачунају на успех у надметању са ривалским странкама. Тада је обустављено даље излагање партијског листа *Видело*.⁷³⁸

Промене у Србији настале након Мајског преврата 1903. године, Новаковић је прихватио са великим очекивањем. За њега је најважније било то што је у земљи обезбеђен уставни живот и због тога је био решен да обнови конзервативну (Напредну) странку без које, како је говорио, нема праве уставности.⁷³⁹

С обзиром на то да је по Уставу требало изабрати нову Скупштину, за 21. септембар 1903. године били су заказани избори. Иако напредњаци нису имали страначку организацију, међу њима је владало уверење да треба да учествују на тим изборима. По Новаковићевом мишењу, било је изузетно важно да напредњаци као политичка група добију представника у законодавном телу. Одлука о учешћу на изборима донета је на збору напредњака 7. јула 1903. године. Међутим, напредњаци су доживели тежак пораз на

⁷³⁶ Исто, 297.

⁷³⁷ Слободан Јовановић, *нав. дело*, 356–360.

⁷³⁸ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 298.

⁷³⁹ Исто, 304.

изборима. Од осамдесет кандидата, у Скупштину је изабран само један и то Стојан Новаковић.⁷⁴⁰

Аналізу резултата избора и усвајање планова за будућност, напредњаци су оставили за нови сусрет са Новаковићем, а то је било 16. фебруара 1904. године када се расправљало о томе да ли обновити странку или не, а постигнута је сагласност да се тада у том правцу ништа не предузима. За такав став највише се залагао Новаковић, сматрајући да пут до обнове странке треба да иде преко скупштинских избора и броја напредњачких посланика.⁷⁴¹

Према Новаковићевом мишљењу, за напредњаке је најважније било да ојачају, да саобразно тадашњем времену сачине одговарајући програм, јер је стари, урађен на општим принципима, окренут прошлости и не одговара текућим политичким захтевима. Из тога произилази да не би требало пренагљено ући у неку акцију за организовање странке већ је први задатак да се напредњаци изборе за своје представнике у Скупштини, а када се нађу у Скупштини са не мање од петнаест својих представника, може се разговарати о обнови странке те се, пре свега, треба озбиљно припремити за нове изборе.⁷⁴²

Двадесет трећег јула 1905. године, по други пут после Мајског преврата, у Србији су одржани избори. Пре њих, захваљујући доласку Новаковића у Србију, напредњаци су се заиста могли добро припремити јер је он тада организовао бројне зборове и обавио више консултовања, 4. јуна је одржана и напредњачка конференција, а 12. јуна и Земаљска напредњачка конференција. Међутим, резултати избора су били крајње неповољни за напредњаке. Освојили су мање гласова него иједна странка у Србији, а тај неуспех је створио и неповољну климу међу напредњацима. Убрзо после избора међу напредњацима се почело догађати нешто што је могло имати за последицу озбиљно појачавање раскола међу њима. У Ваљеву је у августу 1905. године отпочело организовање Напредне странке за то подручје, а врло брзо су слични покушаји учињени у Пожаревцу и Крагујевцу. Тиме је нарочито био погођен Стојан Новаковић, сматрајући да је то против њега уперено јер се он највише залагао за то да се причека са поновним организовањем странке. Обавивши консултације са неким од својих старих партијских другова, одлучио је да прибегне

⁷⁴⁰ Исто, 305.

⁷⁴¹ Исто, 306.

⁷⁴² Исто, 308–309.

једном кораку који му се чинио компромисним. Притупило би се организовању странке, али на начин који је укључивао цео дотадашњи рад самоорганизовања у појединим местима и истовремено би се цео процес ставио под контролу. Крајем августа 1905. године Новаковић је написао писмо намењено виђенијим напредњацима у унутрашњости у ком је препоручивао да се странка почне васпостављати по окрузима и у појединим местима, али тихо, а при чему би се у напредњачке одборе бирали најбољи и најчеститији људи. Тек када би се у свим крајевима или бар у већини места странка организовала, сазвала би се земаљска конференција на којој би била донета одлука о организовању странке у целини. Одлука о регионалном оснивању Напредне странке била је прва фаза у њеном организованом укључивању у политички живот земље.⁷⁴³

С обзиром на то да је претио још дубљи раздор међу напредњацима и да се чинило сасвим извесним да ће група млађих напредњака преузети вођство, најближи другови Стојана Новаковића су вршили притисак на њега да се приволи на поновно организовање странке. И Новаковић је попустио, одуставши од своје раније одлуке и прихвативши да се поново организује странка.⁷⁴⁴ У јануару 1906. године су биле извршене све припреме па је на напредњачкој скупштини – оснивачкој конференцији, одржаној 12. фебруара, донета одлука о поновном стварању страначке организације и усвојени су Програм (Начела) и Статут странке, а за шефа странке поново је изабран Стојан Новаковић.⁷⁴⁵

Основан је и напредни клуб који је окупљао страначке интелектуалце и поново је покренут страначки гласник *Видело*.⁷⁴⁶

Начела обновљене Српске напредне странке (1906) била су следећа, односно Српска напредна странка је требало:

1. Да се заложи да се Устав земаљски, повраћен у живот и мењан кад је забрањено уставе мењати и поправљати, прегледа или промени, да би се Србији дао Устав по свима прописима законодавне власти.
2. Да ради да се на основици дводомог система, окушаног и усвојеног у монархијама и републикама скоро свега света, у Србији утврди уставна владавина на

⁷⁴³ Исто, 314.

⁷⁴⁴ Најближи пријатељи су вршили притисак на Стојана Новаковића да се прихвати поновно организовања странке, пребацујући му да је "малодушан" и да хоће да "изда странку". АС, фонд Стојана Новаковића, бр.962, Ст.Новаковић – Т.С. Вилковском, Београд, 17/30. VI 1906.

⁷⁴⁵ Михаило Војводић. *Стојан Новаковић*, 313.

⁷⁴⁶ http://www.napredniklub.org/dokumenti/istorijat_SNS.php

конзервативној основи, плодна и сигурна, искључујући сваки облик личне владавине.

3. Да настоји да се уистину осигура лична и имовна безбедност, слобода савести, једнакост пред законом, слободан изборни ред, општинска самоуправа, као и да се сва права и слободе грађана зајемче: слободом штампе, слободом збора и договора и одговорношћу министара и чиновника, али да се предузму и мере против свију злоупотреба ових народних слобода.
4. Да настоји да се свест о праву и држави и о дужностима према њима распростре у народу и код свакога корена ухвати, а што се може постићи једино безобзирном применом закона, држањем реда и неговањем ауторитета власти. Самовоља и насиље, као и неодговорно и неуставно утицање на послове државне, морају се сузбијати, долазили они „озго или оздо“.
5. Да настоји да суд остане потпуно независтан и да, служећи чисто правди и законистости, постане стварни темељ безбедности, спокојства и слободе земаљске.
6. Да настоји да се у цркви и школи народној воспоставе ред и мир, неопходни узвишену задатку њихову и да се предузму мере како би у тим расадницима морала и просвете народним жртвама одговарале стварне услуге.
7. Да се стара да се војска српска васпитава у уставно-монархичном духу, да јој се потребна морална снага јача дисциплином и држањем заклетве и да она увек заузима своје право место у државном животу Србије.
8. Да настојава да никоме не остану само права, већ да се свак упућује и на дужности, пошто без тога не може бити ни озбиљног рада ни напретка.
9. Да напредак земље у привреди, трговини, радиности, као и рационално државно газдинство, заједно с целокупном мрежом железница и осталих саобраћајних средстава за све крајеве, с организацијом кредита и са истинито спроводљивом реорганизацијом пореског система, у ствари заузму прво и најозбиљније место у земаљским пословима; као и да се сходним законским мерама стара за побољшање стања занатлија, раденика свију врста и њихових породица.
10. Да се стара да се целокупна државна управа преуреди по примеру сувремених напредних држава и да се преуређењем општина општинска самоуправа доведе у сагласност са културним задацима земље и интересима државним.

11. Да се стара да у спољној политици Србија, верна дужности које има као члан међународне заједнице, мотри једино на интересе свеколикога српског народа, ма где он био, и да чини што се год може чинити легалним средствима за унапређење тих интереса и одржавање што живље везе међу раскомаданим племенима српским.

12. Да стојећи у балканској политици на земљишту девизе „Балкан балканским народима“ увек заступа слободно самоопредељење балканских народа, искључујући свако инострано турско и свачије мешање у балканске послове које би било противно интересима националнога ослобођења и самоопредељења балканских народа.⁷⁴⁷

Напредна странка је била обновљена као „странка постепеног (еволуционог) развоја државног организма. Програм се од старијих разликовао својом концизношћу. Значајну улогу у залагању за идеје Напредне странке преузео је на себе новообновљени лист *Видело* који је почео излазити 7. априла 1906. године.⁷⁴⁸

Није требало да прође много времена да би се обновљена Напредна странка нашла на озбиљној проби. У мају 1906. године у Србији су отпочеле припреме за нове изборе који је требало да се одрже у јуну те године, те је и на седници Главног одбора Напредне странке одлучено да се без одлагања крене са предизборним активностима.⁷⁴⁹ Иако је изборним пословима странке требало да се бави Главни одбор, најактивнија у припремама је била група млађих напредњака која је држала скупове и агитовала правећи тако неку врсту паралелне организације с претензијама да постане искључиви представник Напредне странке. Новаковић се доста уздржано понео у односу на ове акције уношења раздора међу напредњацима, желећи да на изборе изађе јака и јединствена странка и тиме освоји што већи број посланичких места. Међутим, на изборима одржаним 24. јуна, напредњаци су доживели праву катастрофу – прошла су само три њихова кандидата и то из редова млађих напредњака.⁷⁵⁰ Овакав изборни резултат Новаковића није оставио у дилеми. Он није желео да нападом на млађе напредњаке против њих отпочне отворену

⁷⁴⁷ http://www.napredniklub.org/dokumenti/istorijat_SNS.php, 17.7.2015. Програм и статут Напредне странке могу се детаљније наћи у: Василије Крестић, Радош Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918*, Београд, 1991, 335–345.

⁷⁴⁸ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 315–316.

⁷⁴⁹ *Видело*, бр. 23, 28. април 1905.

⁷⁵⁰ *Видело*, бр. 59, 12. јун 1906, бр. 60 13. јун 1906.

борбу, да не би довео до расцепа у странци, већ је 26. јуна 1906. године поднео оставку и повукао се са положаја председника и из чланства Главног одбора.⁷⁵¹

После изласка из Главног одбора Напредне странке, Новаковић се практично повукао из страначког живота, разочаран због раздора између старих и млађих чланова, као и због тешког пораза на изборима те је престао да верује у будућност Напредне странке.⁷⁵²

Повод за поновно успостављање прекинутих веза између Новаковића и Напредне странке били су избори у пролеће 1908. године. Један број старијих напредњака је то сматрао довољним разлогом за покретање разговора о стању у странци. Поједини напредњачки одбори у унутрашњости су покренули иницијативу за организован и припремљен излазак на изборе и отпочели су преговоре са народњацима (националцима) око тога да споразумно и са заједничким листама изађу на изборе. На једној таквој листи у Крагујевцу, као носилац, нашао се Стојан Новаковић. Цела та атмосфера око избора била је велики изазов за све политичаре, па јој ни Стојан Новаковић није одолео.⁷⁵³

На изборима одржаним 31. маја, напредњаци су добили само седам посланика, а народњаци двадесет, док су радикали славили убедљиву победу, односно апсолутну већину. Иако је сам победио на крагујевачкој изборној листи, Новаковић је био незадовољан исходом избора јер су напредњаци добили само два посланичка места више него на претходним изборима, што их је и даље онемогућавало да се озбиљније носе са обе радикалске струје. Представљајући и заступајући Напредњачку странку у новоизабраној Скупштини, Новаковић се највише бавио спољнополитичким и националним проблемима Србије, а од октобра 1908. године се потпуно определио за спољнополитичке теме, након проглашења анексије Босне и Херцеговине.⁷⁵⁴

Тешке прилике у којима се нашао Србија због анексије Босне и Херцеговине биле су разлог за промене у Напредној странци јер је требало остварити парламентарно

⁷⁵¹ " Сам резултат избора је такав (да и не помињем интриге,самовољу) да не могу задржати положај председника Главног одбора Напредне странке. Објавите Одбору моју оставку и на председништво и на чланство Главног одбора" написао је Стојан Новаковић у својој оставци коју је доставио потпредседнику Главног одбора Николи Стефановићу. АС, Фонд Стојана Новаковића,бр.936, Ст.Новаковић – Н.Стефановићу, Београд 13. Јуна 1906; исто, бр.962, Ст.Новаковић – Т.С.Вилковском, Београд, 17/30. јуна 1906.

⁷⁵² Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 320.

⁷⁵³ АС, Фонд Стојана Новаковића, бр 396, Писмо Ст. Новаковићу, Крагујевац, 6.април 1908.

⁷⁵⁴ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић* , 325–326.

јединство у земљи и усмерити програме и активности свих странака на спољнополитичке проблеме. У чланству Напредне странке владало је мишљење да би Стојан Новаковић требало поново да преузме њено кормило и он се 18. октобра 1908. године, на седници Главног одбора, прихватио дужности председника Главног одбора Напредне странке те поново заузео положај шефа странке на који је у јуну 1906. године дао оставку.⁷⁵⁵

Као шефу странке, угледном научнику и искусном дипломати и државнику у фебруару 1909. године му је поверен мандат да састави владу која је требало да изведе земљу из кризе у коју је била увучена.⁷⁵⁶ Тек након што је у октобру исте године, оставком окончао свој осмомесечни мандат председника владе, могао је да се врати планираним пословима у странци, а најзначајнији од њих је био ојачавање снаге напредњака у земљи и увећање броја њихових посланика.⁷⁵⁷

У јануару 1910. године у Србији су почеле припреме за изборе за општинске часнике и за окружне посланике који је требало да се одрже током наредних месеци. Главни одбори Напредне и Народне странке су се на својим седницама изјаснили за заједнички излазак на изборе и јединствене кандидатске листе, а о томе је постигнут и међусобни споразум и формиран заједнички Централни извршни одбор. Након општинских избора одржаних 10. априла, обе странке су биле у извесној мери ојачане.⁷⁵⁸

Добра сарадња остварена на општинским и окружним изборима је подстакла руководство Напредне и Народне странке да отпочну преговоре о удруживању и на годишњим зборовима обе странке 20. октобра 1910. године донете су једногласне одлуке о томе да се њих две стопе у једну странку са јединственом организацијом и програмом. На седници Главног одбора Напредне странке, 29. октобра, претресана су питања уједињења са Народном странком и премда су сви са одушевљењем прихватили ту идеју, било је подељених мишљења те је остављено да се све то разматра на седници Земаљске конференције која је била заказана за сутрадан, односно за 30. октобар.⁷⁵⁹

⁷⁵⁵ Исто, 327.

⁷⁵⁶ Главни одбор Напредне странке на седници од 22. Фебруара подржао је Новаковићев избор за председника Владе. *Недељни преглед*, бр.7, 12./25.фебруар 1909, 112.

⁷⁵⁷ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 328.

⁷⁵⁸ О стварању коалиције јавност је обавештена преко листа *Правда*, бр.8, 8.јануар1910; бр.55, 24.2.1910; *Недељни преглед*, бр.1, 17.јануар 1910, 700-702. Радикална странка је тесно добила у Београду што је било тумачено као "пирова победа" како је иначе и извештавала штампа – *Пирова победа* (Правда бр.88.29. март 1910), *Радикализам рањен* (Правда, бр.89, 30. март 19010).

⁷⁵⁹ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 331–332.

На Земаљској конференцији је изражена жеља за уједињењем са Народном странком и донета одлука да се Главном одбору странке повери да то спроведе у споразуму са Главним одбором Народне странке. Међутим, народњаци су прихватили највећи део тачака програма који им је понуђен, али нису хтели да одустану од захтева за општим бирачким правом. Иако је потом Напредна странка преиначила ту тачку, Народна странка је и даље није прихватала.⁷⁶⁰ Новаковића није обесхрабрио неуспех у покушају да се напредњаци стопе с народњацима. Био је уверен да је њихово уједињење најбољи начин да се идеје које обе странке заступају, јаче чују у јавности те је настојао да са Народном странком очува добре односе и није журио да поново покрене питање њиховог уједињења.⁷⁶¹

Настојећи да подиже углед Напредне странке и свестан значаја скупштинског представљања, Новаковић се веома заложио да се у странци добро обаве припреме за нове изборе за народне посланике који је требало да се одрже 1912. године, а на седници Главног одбора странке је одлучено да се, с тим у вези, очува сарадња с народном странком. На изборима одржаним 14. априла напредњаци су повећали број кандидата у скупштини на дванаест, наспрам дотадашњих седам.⁷⁶²

Убрзо после избора, на Земаљској конференцији Напредне странке, Новаковић је указао на потребу да се странка организује на што чвршћој основи те је усвојен нови Статут странке, а Новаковић поново изабран за њеног шефа.⁷⁶³

Ратни догађаји на Балкану 1912–1913. године су потом одвојили Новаковића од партијских послова, а уочи Првог светског рата је предвидео да би Србија могла бити нападнута од Аустро-Угарске, па се залагао за успостављање унутрашњег јединства и стишавање унутрашњих сукоба. На Пашићево питање шефовима свих странака да ли хоће да стану уз владу, у име Напредне странке је то први учинио, апелујући да се обуставе све партијске размирице и да се удруженим снагама спашава земља.⁷⁶⁴

⁷⁶⁰ Ас, Фонд Стојана Новаковића, бр.431 Белешка Стојана Новаковић (последња редакција) 17. октобар 1910.

⁷⁶¹ *Недељни преглед*, бр. 21, 15. новембар 1910, 311-312.

⁷⁶² *Правда*, бр 90 1.април 1912; бр.91 2.април 1912; бр. 92 3.април 1912.

⁷⁶³ Михајло Војводић, *Стојан Новаковић*, 337.

⁷⁶⁴ *Исто*, 338–341.

После Првог светског рата Српска напредна странка је заједно са Самосталном радикалном и странкама Хрватско-српска коалиција и Народна странка, створила Демократску странку.⁷⁶⁵

⁷⁶⁵ http://www.napredniklub.org/dokumenti/istorijat_SNS.php, 17.7.2015.

ЗАКЉУЧАК

Подвргавајући анализи неке од радова Стојана Новаковића о друштву, политици и држави, дошли смо до закључка да његово научно и публицистичко дело има значаја и за друге друштвене науке и научне дисциплине схваћене у најширем смислу – поред тога што припада политичкој и културној историји, историјској географији, науци о језику, историји књижевности, као и политичкој и/или националној публицистици. Готово сви његови радови садрже дубоко осмишљену, јединствену и доследну мисао о друштву, политици и држави, којој је Стојан Новаковић остао непоколебљиво привржен од својих првих корака у науци и књижевности до краја живота. Стојан Новаковић се у науци бавио скоро искључиво изучавањем типова српског друштва – од средњовековног, а особито оног XIV и XV века, па преко друштва у периоду за време турске владавине, до друштва које се образовало у првом српском устанку и изграђивало током XIX века (то јест, такође све до почетка првог светског рата).

Новаковић је најразличитије друштвене појаве и установе у разним сферама јавног, економског, политичког, црквеног (верског), државног и културног живота, објашњавао полазећи првенствено од специфичних особености глобалних друштава у питању (средњовековног, турског периода и обновљене српске државе). Притом је, онда када је то чинио, етничке, политичке и друштвене појаве објашњавао искључиво друштвеним чиниоцима. На основу тога се природно намеће закључак да су његова дела, у којима је изложио резултате својих истраживања српског друштва у прошлости и оног чији је он био савременик, значајна и вредна, између осталог, и са становишта других друштвених наука (социологије, етнологије и др).

Типови друштава који су били у фокусу његовог интересовања, научног и интелектуалног, имали су, по његовим налазима, своје особености. Њима је посвећивао нарочиту пажњу и време. Отуда се за значајан део његовог рада може рећи да спада у друштвену морфологију. Морфолошку сложеност изучавао је у многим својим расправама које су махом сврстане у културно-историјске.

Новаковићеву научну радозналост привлачили су друштвени континуитети, трајање и продужетак живота оних друштвених облика који су припадали прошлости, али и појава и развитак нових, савремених облика. Откривао је обрасце понашања, облике својинских односа и др. у којима су се репродуковали односи из прошлости, односно у којима су се изражавале форме савременог друштвеног и политичког уређења. Према свему томе он није имао само став објективног посматрача, већ и ангажованог критичара. Због тога неке његове историјске студије имају истовремено и значење друштвене критике.

У општим историјским оквирима Новаковић је изучавао и појединачне друштвене појаве и чињенице у ужем смислу, оне које непосредније утичу на поједине сегменте конкретног друштва или су последица њиховог непосреднијег деловања. Зато се за нека његова дела може сматрати да су, у суштини, социолошка, односно, она су историјска само по временској позицији.

Међутим, Новаковић није деловао само као научник, већ и као учесник у изграђивању новог српског друштва и државе. Проучавање историје имало је за њега смисао који је садржан у сентенцији "историја је учитељица живота". Његова трајна идејна оријентација у политици састојала се, с једне стране, у супротстављању преживелим облицима друштвеног живота, а то су саможивост и себичност, истицање парцијалних интереса над општим, неправедност. С друге стране, то је мисао о изградњи модерног српског друштва, по угледу на тадашња европска друштва, а као прворазредан задатак поставио је јачање националних снага за дело националног ослобађања и уједињења свих српских земаља, за стварање југословенске државе и балканске федерације (конфедерације).

У друштвеним проучавањима Стојан Новаковић се служио методама којима се у његово време служио Валтазар Богишић, а у раздобљу између два светска рата Сретен В. Вукосављевић. Оне се, углавном, свде на методу прикупљања података преко известиоца, људи који су изванредно обавештени о предмету истраживања и у која се истраживач може потпуно поуздати. Поред тога, примењивао је и компаративну методу. Први је код нас употребио статистичку методу у истраживању српског средњовековног сеоског друштва, а знао је да се користи пописима и статистичким истраживањима других аутора.

Интересовање за државне и политичке науке природно је проистекло из његовог националног и политичког ентузијазма. Захваљујући његовој студиозности и научној систематичности, његови прилози у овим областима нису ни данас изгубили од своје актуелности и вредности.

Ипак, највећи утицај и напредак Новаковић даје у образовању. Три пута је обављао посао Министра просвете и црквених послова и за то време је донет највећи број закона и подзаконских аката, расписа и уредби, као и обавештења школама а све у циљу подизања свести и одговорности запослених у просвети. На неки начин, успео је да направи темеље српског образовног система. Велики труд је уложио да направи добре уџбенике, унапреди наставне планове и прилагоди их потребама земље у том времену. Посебно је радио на развоју политике образовања и за то се залагао и политичким путем као члан (више пута) Влада краљевине Србије. Успео је да препозна потребу земље да има школоване младе људе и највише његовом упорношћу успева да држава Србија сваке године, уз државну стипендију, у иностранство шаље велики број студената на усавршавање и учење, са обавезом враћања у Србију и радом у земљи.

Стојан Новаковић је био уман човек и веома радознала духа. То је учинило да су многе његове расправе и књиге биле предмет пажње многих истакнутих научника и

интелектуалних посланика. Теодор Тарановски га је сматрао једним од утемељивача историје српског средњовековног права, а Слободан Јовановић историчарем српске државе и права (а нарочито српске државе првог устанка). То исто је о њему мислио и Драгослав Јанковић. Станоје Станојевић, Васа Чубриловић, Радован Самарџић и још неки међу данашњим научницима убројали су га у личности које су значајно допринеле напретку наше културне историје, схваћене у најширем смислу.

Па ипак, и поред контроверзија које прате његово научно и публицистичко дело, оно је остало актуелно све до данашњег дана и присутно је у нашој науци и култури. И оно што је важно истаћи јесте да оно не представља само допринос нашој историји, науци о језику, историји књижевности и историји српског средњовековног права. Овај рад је требало да утврди да је оно од значаја, и то од не малог значаја, и за политичку, економску и културну социологију, етнологију, историју и државне и политичке науке. Свој идеал потпуног решења српског питања, а што је у ствари чинило смисао његовог целокупног рада на спољној политици Србије, Новаковић је видео у стварању, пре свега, српске државе. То је, према његовом мишљењу, требало да буде циљ ком треба да стреме сви српски државници.

Стојан Новаковић је био за балканску федерацију. Сан Стефански и Берлински уговор, били су последњи акти европских државника, који су Новаковића, као и многе друге, збунили и застрашили. За Новаковића је било, после извесних оклевања, јасно да је српско питање ситно кад улази у велике европске рачуне. После Бугарскога рата, који Новаковић није одобравао, јасно је било за сваког српског озбиљног државника да је српско питање у тесној вези са бугарским и грчким питањем. Ова три питања су чинила Балканско питање. Оно је било саставни део Турског питања, које је опет главни део целог Источног питања. Источно питање је вечити предмет за ратовање међу народима; оно је то било и биће. Повода ће имати и наћи смели државни чиновници на Балкану, где се народи између себе мрзе и парниче.

У време када је Новаковић у Цариграду обављао своју дужност водила се жестока борба око Македоније и осталих делова европске Турске, јер је свака од балканских држава доказивала своје претензије. Радећи на основном правцу спољнополитичке активности Србије, а она је била усмерена управо ка Македонији и Старој Србији, и постигавши резултате у јачању српских позиција, Новаковић је стекао значајна искуства. На првом месту, учврстило се његово уверење о томе да и даље треба усмеравати пажњу на македонско питање, штавише да то треба да остану главни спољнополитички задаци Србије и да се мора придати највећи значај настављању националног рада у европској Турској и поправљању положаја тамошњег српског становништва. Мислио је да се треба још више приближити Турцима и Грцима и још упорније радити на просветном пољу, на оснивању школа и на задобијању нових владичанских места као припремној фази за политичке радње.

На почетку дипломатске активности Новаковић је био аустрофил и противник Русије. Средњоевропска култура, законитост, ред и бирократски централизам одговарали

су његовим погледима. Као и многи његови савременици био је разочаран пробугарским држањем Русије у Источној кризи 1877/1878. године. Русофилство радикала допринело је даљем отуђењу од ње. Међутим, током боравка у Цариграду Новаковић је постепено напуштао своје раније гледиште. У турској престоници му је постало јасно да је политика Аустро-Угарске на Балкану усмерена одржавању целокупности Отоманског царства и подршци датој Бугарској. Патриотизам је превагнуо и Новаковић је схватио, волео он Русију или не, да она остаје једина међу великим силама која подрива Отоманску империју, у чему се њена политика поклапа са српским интересима. Када је једном прекинуо са аустрофилством, доследни Новаковић се сасвим окренуо Русији, мада је његово русофилство било рационално за разлику од емоционалног славофилства радикала.

Промена у спољној политици Србије, како је рачунао Новаковић, требало је да буде један нови значајан чинилац у задовољавању различитих потреба Србије, највише у задобијању подршке на најважнијим правцима њеног ангажовања. То је била европска Турска. Управо та потреба, као и вишегодишње укључивање Русије у унутрашња питања Србије били су повољна основа за будуће ближе српско-руске односе. Таква оријентација је и у Русији наишла на повољну оцену. Први наговештаји Новаковића руским званичним представницима о промени спољне политике оставили су на њих повољан утисак. Уз одређену уздржаност, јер се на напредњачке гледало као на старе аустрофиле, у Русији су били јединствени у оцени да је Новаковић био у праву што се одупрео Аустро-Угарској. Изричитојег реаговања у Петрограду на Новаковићеву промену става према Русији није било, осим, у извесној мери, благонаклонијег гледања на Србију и одређених симпатија за мере које је она предузимала у односу на Аустро-Угарску. Руси су најпре желели да виде да ли се ради о трајнијем курсу напредњачке владе, како ће се одвијати унутрашња кретања у Србији и како ће се понашати српска политика на Балкану.

Заокрет Новаковићеве владе ка Русији појачао је и потребу приближавања Србије осталим балканским државама, у првом реду Бугарској. И Русија је желела да оствари неку врсту јединственог савеза балканских држава у циљу успостављања извесне контроле над догађајима који би се одвијали на балканском тлу. Новаковићу је та идеја била блиска, штавише и његова размишљања су, и без обзира на руски фактор, била окренута ка споразумевању са Бугарском. То се уклапало у његову визију враћања политици кнеза Михаила, што је значило балканско споразумевање. У основи тог споразумевања требало је, по његовом мишљењу, да то буде споразумевање у односу на Македонију.

На проглас анексије Босне и Херцеговине 1908 године, Стојан Новаковић је први и најјаче дигао глас храбрећи српски народ да не клоне духом. У надахнутим патриотским говорима пред Народном скупштином он је, подсећајући на славну прошлост, указивао пре свега на оне сјајне примере српских великана који су не оружјем него књигом, пером и сликом утирали пут заједништву какво је већ било доведено до краја код појединих европских народа. Зато је позвао да се та борба настави како би и Срби тај циљ достигли,

али књигом и народном силом, уверавајући да је та борба колико моћна толико и непобедива. Упозоравајући на велику опасност која вреба од Аустро-Угарске и од њених наредних корака против саме Србије и српског народа у целини, Новаковић је апеловао на то да се хитно нађу пријатељи на другој страни, у суседству, на Балкану, и да се све што је јужно од Саве и Дунава уједини у Балкански савез, укључујући и Турску.

После завршетка анексионе кризе Стојан Новаковић се, у свом залагању за решавање спољнополитичких задатака Србије, поново вратио Старој Србији и Македонији и, у вези с тим, питањима званичних односа са Турском. Томе је свакако допринео и развој ситуације у самој Турској. Иако је после победе Младотурске револуције изгледало да ће свуда у Турској, па и у њеном европском делу, завладати ред, одговорност и једнакост пред законом, врло брзо се показало да се у њеном европском делу неће спроводити прокламована политика. Док су се Срби у Турској покушавали прилагодити новом систему и укључити у политички живот како би олакшали свој положај, дотле су Арбанаси, који су губили своје привилегије, постали љути противници Младотурака и своје незадовољство изражавали дизањем буна, али и у насиљима над Србима те су данак плаћали Срби, на које би се најчешће сручили нови таласи насиља. Управо то је имао у виду Стојан Новаковић када је у Народној скупштини у више својих интерпелација и изјава тражио да се предузму кораци против насиља у Турској. Радило се о његовој својеврсној критици српске спољне политике која је после окончавања анексионе кризе настојала да очува добре односе с Турском. По Новаковићевој оцени, то је ишло на штету интереса тамошњег народа и због тога је захтевао да се са Турском много одлучније разговара.

С тим у вези је и Новаковићево све одлучније залагање за слогу међу балканским државама. Са Грцима и Бугарима је и ранијих година желео солидарну политику, али ни овај пут, као ни тада, није желео да то буде кратког трајања и без споразума. На Црну Гору је рачунао као на пријатеља и савезника, па је зато апеловао да се превазиђу међусобне несугласице које су се повлачиле још из година пре анексионе кризе. Са скупштинске говорнице Новаковић је позивао балканске народе да се најпре међусобно сложе, па да се онда од Европе тражи аутономија у одлучивању и решавање заједничких питања.

Уочи балканских ратова ретко ко је с таквом одлучношћу и жустрином, како је то чинио Стојан Новаковић у Народној скупштини, отварао питање положаја српског народа у Турској. У својим интерпелацијама и говорима Новаковић је истрајао у томе да се мора помоћи српском живљу у Старој Србији и Македонији, пострадалима од Арбанаса и анархије која тамо влада. „Свагда је пак дужност Србије да брани своје сународнике као и своје суграђане“, биле су његове речи. Различита су средства којима се, по његовом мишљењу, Србима могло помоћи. Најрадије се залагао за дипломатска средства која су, како је говорио, не само исцрпна него се њима може постићи и „оно што изгледа немогућно“. У његовим изјавама могли су се све чешће чути и захтеви за другим, јачим мерама притисака. Све одлучније је апеловао на заједничку акцију балканских држава за

одбрану хришћана у Турској.

Уочи Првог светског рата Стојан Новаковић је често упозоравао на опасност која прети Србији од Аустро-Угарске. Био је скоро сигуран да је сукоб неизбежан, а када је ратни пожар отпочео, знао је да се ради о историјском обрачуну. Непосредно по објављивању рата Србији од стране Аустро-Угарске, на састанку Пашића са шефовима странака, одржаном у Нишу, Новаковић је остао доследан себи изјавивши да је неопходно заборавити партијско сукобљавање и да треба сви да „удруже снаге у циљу спасења земље“ . Своју разборитост и искуство државника, потврдио је још једном на тајној седници скупштине у Нишу у новембру 1914. године, када је упозорио да треба већ тада мислити на крај рата и да, с обзиром на претензије других држава на поједине балканске територије, треба благовремено припремати документе који ће бити неопходни српским опуномоћеницима на будућем мировном конгресу. А то је, у ствари, било његово последње ангажовање на пословима спољне политике.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

АРХИВ СРБИЈЕ (АС)

- Министарство иностраних дела, Политичко - просветно одељење МИД–ПП
- Министарство иностраних дела, Политичко одељење МИД–ПО
- Министарство просвете и црквених дела (Просветно одељење) – МПс–П
- Поклони и откупи – ПО
- Посланство у Цариграду – ПЦ
- Друштво Светог Саве – ДСС
- Лични фонд Стојана Новаковића – СН
- Лични фонд Владана Ђорђевића – ВЂ
- Лични фонд Љубомира Ковачевића – ЛК
- Лични фонд Војислава Јовановића Марамбоа – ВјМ
- Лични фонд Милутина Гарашанина – МГ
- Varia – V

АРХИВ СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ (АСАНУ)

Историјска збирка

АРХИВ ДРЖАВНОГ МУЗЕЈА ЦРНЕ ГОРЕ ЦЕТИЊЕ

- Лични фонд Краља Николе

АРХИВ ЈУГОСЛАВИЈЕ (АЈ)

- Лични фонд Светислава Симића – СС

Објављени извори:

- *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије III-II (1874–1878)*, приредио Климент Џамбазовски, Београд 1984.
- *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије IV-1 (1879–1885)*, приредио Климент Џамбазовски, Београд, 1985.
- *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије IV-2 (1885–1888)*, приредио Климент Џамбазовски, Београд 1986.
- *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, IV-3 (1888–1889)*, приредио Климент Џамбазовски, Београд 1988.
- *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, V-1 (1890)*, приредио Климент Џамбазовски, Београд 1988.
- *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије V-2 (1891)*, приредио Климент Џамбазовски, Београд 1991.
- *Дипломатска преписка Краљевине Србије 1*, 1. јануар 1902 – 1. јун 1903, Београд 1933.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије, 1903–1914*, књига VI, свеска 1, 1/14 јануар – 31 март/13 април 1913, приредило Лукач Душан, Београд 1981 .
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије, 1903-1914*, књига VI, свеска II, 1/14 април – 30 јуни/13 јули 1913, приредио Душан Лукач, Београд 1981.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књига V, свеска 3, 5/18: октобар – 31. Децембар 1912/ 13. јануар 1913. године, приредио Михаило Војводић, Београд 1986.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914* књига III, св. 2/II, приредили: Михаило Војводић, Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2011.

- *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 3, додаток Организација Српска одбрана 1908. године*, приредила Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2011.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књига I, свеска 4/I, 1/14. јул -30 септембар/13. октобар 1905. године*, приредила Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2014.
- *Државопис Србије*, свеска IX, Београд, 1879.
- *Друштво Светог Саве. Документи 1886–1891*, приредио Михаило Војводић, Београд 1999.
- *Зборник закона и уредаба издани у књажеству Србији за 1871. Годину*, књ. XXIV, Београд, 1871
- *Зборник закона и уредаба изданих у књажеству Србији у 1873/4 години*, књ. XXVI, Београд, 1874.
- *Зборник закона и уредаба изданих у књажеству Србији у 1875*, Београд, 1875.
- *Зборник закона и уредаба изданих у књажеству Србији 1875–1877*, Београд 1877.
- Милан Ракић, *Конзулска писма 1905-1911*, приредио Андреј Митровић, Београд 1985.
- *Преписка о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898–1899*, Београд 1899.
- *Сборник договоров Русији с другими господарствима. 1856–1917*, Москва, 1952.
- *Србија 1878, документи*, приредили Михаило Војводић, Драгољуб Р. Живојиновић, Андреј Митровић, Радован Самарцић, Београд 1978.
- *Стенографске белешке о Седницама Народне Скупштине, I–V*, Београд 1906–1911.

- *Школство Србије 1804–1918*, Београд, 1980.

Мемоари:

- Вуковић, Гавра-Војвода, *Мемоари*, Цетиње 1985.
- Торђевић, Владан, *Успомене I*, Нови Сад 1927.

Штампа:

Видело, 1896, 1906, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912.

Недељни преглед, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912.

Поглед, 1897.

Правда, 1906, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912.

Просветни гласник, 1882, 1883, 1884, 1898, 1929.

Самоуправа, 1908.

Српске новине, 1896, 1910.

Литература

Аврамовић, Зоран, *Држава и образовање: критичка евалуација концепција образовања у Србији*, Институт за педагошка истраживања, Београд, 2003.

Алексић Пејковић, Љиљана, „Оријентација Србије на Западну Европу и Стојан Новаковић“, *Стојан Новаковић. Личност и дело. Научни скуп поводом 150-годишњице рођења (1842–1992)*, САНУ, Београд, 1992, 31–42.

- Бакић, Видоје, *Српско родољубље и отчаствољубље*, Београд, 1910.
- Батаковић, Душан, *Нова историја српског народа*, Београд, 2012.
- Белић, Александар, *Стојан Новаковић у својим лингвистичко-филолошким делима*, Просветни гласник, Београд, 1921.
- Бјелајац, Миле, *Министри иностраних послова Србије, Црне Горе и Југославије од 1811. до данас* – биографије, Београд, 1998.
- Васиљевић Х. Јован, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку до српско-турских ратова 1876–1878*, Београд 1928.
- Војводић, Васо, *Из књижевне историје и просвете*, Кикинда, 1989.
- Војводић, Михаило, *Извозна трговина Србије и сукоб с Аустро-Угарском 1895-1896*, Зборник Филозофског факултета, XII-1, Београд, 1974, 499–508.
- Војводић, Михаило, *Изазови српске спољне политике 1791–1918: огледи и расправе*, Историјски институт, Београд, 2007.
- Војводић, Михаило, *Национални радник. Прилог политичкој биографији Стојана Новаковића*, Стојану Новаковићу у спомен. *О осамдесетогодишњици смрти*, Београд, 1996, 59–89.
- Војводић, Михаило, *Петроградске године Стојана Новаковића (1900–1905)*, Историјски институт, Београд, 2009.
- Војводић, Михаило, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд, 2006.
- Војводић, Михаило, *Стојан Новаковић. У служби националних и државних интереса*, Српска књижевна задруга, Београд, 2012.
- Војводић, Михаило, *Стојан Новаковић у спољној политици Србије*, Стојан Новаковић. Личност и дело. Научни скуп поводом 150-годишњице рођења (1842–1992), Београд, 1992, 553–585.

Војводић, Михаило, *Стојан Новаковић и краљ Милан*, Нововековне српске династије у мемоаристици, Београд 2007, 19–44.

Војводић, Михаило, *Рад Стојана Новаковића на закључењу железничке конвенције између Србије и Турске (1887–1888)*, Зборник Матице српске за историју 71/72, Нови Сад, 2005, 43–57.

Војводић, Михајло, *Стојан Новаковић о Берлинском конгресу*, Историјски часопис, књ. XLIX, Београд, 2002, 183–195.

Војводић, Михаило, *Путеви српске дипломатије*, Београд, 1999.

Вуковић, Раде, *Библиографија научних и стручних радова објављених у «Просветном гласнику» (1880–1944)*, Сто година просветног савета Србије, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Вучковић, Владимир, *Стара Србија и Македонија*, Ниш 2014.

Вучковић, Ј. Војислав, *Унутрашње кризе у Србији и Први светски рат*, Историјски часопис 14–15, Београд 1963–1964.

Витге, Јуљевич, Сергей, *Воспоминания*, Берлин 1923.

Војна енциклопедија I, Београд 1970.

Група аутора, *Владе Србије (1805–2005)*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005.

Група аутора, *Виша женска школа у Београду (1863–1913)*, Београд, 1913.

Група аутора, *Историја српског народа VI–1, 2*, СКЗ, Београд, 1983.

Група аутора, *Историја школа и образовања код Срба*, књ. 1, Београд, 1974.

Група аутора, *Министри просвете Србије 1811–1918*, I и II део, Педагошки музеј, Београд, 2000.

Група аутора, *Ректори Лицеја Велике школе и Универзитета у Београду 1838–2005*, Београд, 2005.

Група аутора, *Сто година просветног савета Србије*, Београд, 1980.

- Група аутора, *Школство Србије 1804–1918. – документи и казивања*, Београд, 1980.
- Делетић, Здравко, *Наука о историји*, Ниш, 2006.
- Делетић, Здравко, *Занат историчара – метод и техника историописања*, Учитељски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, 2007.
- Делетић, Здравко, *Методика научног рада и историографији*, Приштина, 2008.
- Димитријевић, Радмило, *Библиографија радова Стојана Новаковића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, св. 1–2, Београд, 1958.
- Димић, Љубодраг, Трговчевић Љубинка, Јовановић Мирослав, Ристовић Милан, Стојановић Дубравка, Марковић Предраг, Прпа Бранка и Перишић Мирослав, *Модерна српска држава 1804–2004: хронологија*, Београд, 2004.
- Dragičević T, Timotijević, S, *Školstvo u prosveta u Srbiji 1817–1838*, Beograd 2009.
- Ђорђевић, Димитрије, *Милован Миловановић*, Београд, 1962.
- Ђорђевић, Димитрије, Србија и српско друштво 1880-их година, *Историски часопис* 29-30, Београд 1982–1983.
- Ђорђевић, Димитрије, *Образовање и распад четворне коалиције у Србији 1909*, *Историјски часопис* XI, Београд 1961.
- Ђорђевић, Живојин С., *Школе у Србији 1700–1850*, Београд, 1935.
- Ђорђевић, Живојин С., *Школе и просвета у Србији 1800–1850*, Београд, 1950.
- Ђорђевић, Живојин С., *Историја васпитања у Срба*, Београд, 1958.
- Ђорђевић, Мирослав, *Политичка историја Србије 19. и 20. века*, Београд, 1956.
- Ђуровић, Арсен, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914*, Београд, 2004.
- Živković, Vujisić, Nataša, *Razvoj institucije stalnog stručnog nadzora nad osnovnim školama u Srbiji XIX veku, Andragoške studije I*, Beograd 2011.

Живановић, Живан, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, 1-4, Београд, 1924.

Зарковић, Весна, *Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890*, Баштина, 28, Приштина- Лепосавић, 2010, 167–182.

Зарковић, Весна, *Рад српске дипломатије на заштити Срба у Старој Србији у последњој деценији XIX века*, Баштина, св.30, Приштина-Лепосавић, 2011, 101–114.

Зборник, *Образовање Срба кроз векове*, Историјски институт, Београд, 2003.

Ивановић, Дарко, *Учитељи из Хабзбуршке монархије у школама Србије од Првог устанка до пада уставобранитељског режима (1804–1858)*, Београд, 2006.

Јагић, Ватрослав, „Стојан Новаковић по преписци са мном од 1867. до 1891“, *Годишњица Николе Чупића*, XXXV, Београд, 1923.

Јагодић Милош, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд, 2013.

Јакшић, Гргур и Вучковић, Војислав, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила*, Београд, 1963.

Јовановић, Алекса, *Министарство А. С. Јовановића, подаци о политичким догађајима у Србији од 8. јула 1900. до 21. марта 1901. године*, Београд 1906.

Јовановић, Јован М., *Новаковић у дипломатији, Споменица Стојана Новаковића: издање Српске књижевне задруге*, Београд, 1921.

Јовановић, Слободан, *Културни образац*, Стубови културе, Београд, 2005.

Јовановић, Слободан, „Стојан Новаковић, Личне успомене“, *Споменица Стојана Новаковића: издање Српске књижевне задруге*, Београд, 1921.

Јовановић, Слободан, *Уставно питање и закони Карађорђевог времена Стојана Новаковића*, књ. 6, бр. 2 од 25. септембра, Архив за правне и друштвене науке, Београд, 1908.

Јовановић, Слободан, *Моји савременици*, 1–4, Мичиген, 1962, прво издање.

- Јовановић, Слободан, *Културни образаи*, Београд, 2005.
- Јовановић, Слободан, *Влада Александра Обреновића, I*, Београд, 1929.
- Карић, Владимир, *Српска земља*, Београд, 1882.
- Карић, Владимир, *Србија – опис земље, народа и државе*, Београд, 1887.
- Качапор, Саит, *Историјски преглед настанка и развоја школа*, Београд, 1996.
- Кириловић, Дим, *Војвођански учитељи у Србији, 1836. и Азбучник Плашчански Лукијана Мушицког*, Нови Сад, 1953.
- Краљачић, Томислав, Стојан Новаковић према покрету Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу, *Стојан Новаковић. Личност и дело. Научни скуп поводом 150-годишњице рођења (1842–1992)*, САНУ, Београд, 1992, 53–55.
- Крестић, Василије, Љушић, Радош, Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године, Београд, 1991.
- Личност и дело. Научни скуп поводом 150-годишњице рођења (1842–1992)*, САНУ, Београд, 1992, 539–551.
- Лопичић, Ђорђе, *Дипломатија 1834–2005*, Београд, 2006.
- Љушић, Радош, *Историја српске државности*, Србија и Црна Гора, Нови Сад, 2001.
- Љушић, Радош, *Србија у 19. веку*, Београд, 1994.
- Miklosich, Frantz, *Vergleishende Grammatik der slaw, Sprachen* Baden 1875.
- Милићевић, Ђорђе М., *Историја педагогије*, Београд, 1871.
- Милосављевић, Славомир и Радосављевић, Иван, *Основи методологије политичких наука*, Београд, 2006.
- Миљковић, Бранислав, *Новаковић Стојан научник и политичар*, Енциклопедија Југославије, Загреб.

Миодраговић, Јован, *Стојан Новаковић*, годишњица Николе Чупића, Београд 1921.

Михајловић, Драгиша М., *Педагошки и друштвено-политички списи из историје на предлог учитељског покрета*, Београд, 1971.

Недељковић, Б. М., Преписка Стојана Новаковића и Валтазара Богишића, САНУ, *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, бр. 174, XXVIII, Београд, 1968.

Недељковић Славиша, *Учитељско питање (проблеми изазвани премештајима српских учитеља у Старој Србији крајем XIX и почетком XX века)*, Пешчаник, часопис за историографију, архивистику и хуманистичке науке, 1, Ниш 2003, 121–127.

Недељковић Славиша, *Стара Србија и турски реформни програм из 1902. године*, Теме, часопис за друштвене науке, 2, Ниш 2006, 233–242.

Недељковић Славиша, *Политичке прилике на Косову и Метохији (1895-1905), у вртлогу анархије и безвлашћа*, Српске студије, 1, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд 2010, 195–216.

Недељковић Славиша, *Положај српских школа у Старој Србији почетком 20. века*, Учитељ, часопис савеза учитеља Србије, 70, Београд 2000, 86–95.

Недељковић Славиша, *Деловање Одбора за школе и учитеље у српским областима у Македонији од 1868. до 1876. године*, Вардарски зборник, бр. 8, издање САНУ, Београд 2011, 283–307.

Недељковић Славиша, *Косово и Метохија у плановима бугарске пропаганде (1870-1878)*, Српске студије, 4, Београд 2013.

Недељковић Славиша, *Србија и Косово и Метохија (1856–1897)*, Културно-просветни и национални рад, Ниш 2012.

Новаковић, Стојан, *Балканска питања*, том 6, Сабрана дела Стојана Новаковића, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000.

Новаковић, Стојан, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886–1905*, Београд, 1906.

Новаковић, Стојан, „Бугарско-српски рат и оновремене кризе 1885–1886. Мемоарски листићи“, Годишњица Николе Чупића, књига XXVII, Београд, 1908.

Новаковић, Стојан, *Васкрс државе српске и његови историци*, Годишњица Николе Чупића, књига XXX, Београд, 1911.

Новаковић, Стојан, „Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903“, Историјско-мемоарски записи о том времену и постању и практиковању устава од 1888. и 1901. г., Београд, 1912.

Новаковић, Стојан, *Доситеј Обрадовић и српска култура*, Споменица Доситеја Обрадовића, Српска књижевна задруга, Београд, 1911.

Новаковић, Стојан, *Законик Стефана Душана цара српског, 1349. и 1354*, на ново издао и објаснио Стојан Новаковић, Београд, 1898.

Новаковић, Стојан, *Законски споменици српских држава средњег века*, прикупио и уредио Стојан Новаковић, Српска краљевска академија, Београд, 1912.

Новаковић, Стојан, *Из српске историје*, Београд, 1972.

Новаковић, Стојан, *Историја и традиција – изабрани радови*, Српска књижевна задруга, Београд, 1982.

Новаковић, Стојан, *Књаз Михаило*, беседа коју је приликом откривања споменика 6. децембра 1882. говорио Стојан Новаковић, Београд, 1882.

Новаковић, Стојан, *Личност и дело*, САНУ, Београд, 1995.

Новаковић, Стојан, *Мемоарска грађа*, том 8, Сабрана дела Стојана Новаковића, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2007.

Новаковић, Стојан, *Најновија балканска криза и српско питање*, Белешке, размишљања, разговори и политички чланци из 1908–1909, Београд, 1910.

Новаковић, Стојан, *Након сто година*, Српскохрватски алманах за годину 1911, Београд / Загреб, 1911.

Новаковић, Стојан, „Неколика тежа питања из српске историје, поводом књиге *Geschichte der Serben von Konstantin Jireček, Gotha 1911*“. Годишњица Николе Чупића, књига XXXI, Београд, 1912.

Новаковић, Стојан, *Непозната нишка књига, КОЛО* – лист за забаву и књижевност бр. 39, Београд, 1. маја 1890.

Новаковић, Стојан, О улози владоаца у државном организму, у књ. Ж. Перића, Политичке студије, Београд 1908.

Новаковић, Стојан, Посланица, *Нашим политичким пријатељима и свакоме ко је чути рад*, Београд, 1905.

Новаковић, Стојан, *Правни списи*, том 17, Сабрана дела Стојана Новаковића, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2006.

Новаковић, Стојан, *Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима*. Легенда о Владимиру и Косари, Културно-историјске студије, Београд, 1893.

Новаковић, Стојан, *Преписка између Стојана Новаковића и Владимира Карића*, прир. др Милета Новаковић, „Браство“, Београд, 1933.

Новаковић, Стојан, *Примери књижевности и језика*, Београд, 1877.

Новаковић, Стојан, *Списи из историјске географије*, Сабрана дела Стојана Новаковића, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003.

Новаковић, Стојан, *Српска књига, њени продавци и читаоци у 19. веку*, репринт из 1982. г. Архив Србије, Београд, 1900.

Новаковић, Стојан, Стара српска војска, Историјске скице из дела „*Народ и земља у старој српској држави*“, напосе штампано из „Ратника“, Београд, 1893.

Новаковић, Стојан, „Уједињујмо се културом“, *Зора*, бр. 1, Беч, 10. јануара 1910.

Новаковић, Стојан, *Уставно питање и закони Карађорђевог времена*, студија о постању и развићу врховне и средишње власти у Србији 1805–1811, Београд, 1907.

Opća enciklopedija Jugoslovenskog leksikografskog naroda, Zagreb 1981.

Перић, Живојин М., Политичке студије, с писмом Стојана Новаковића, *О улози Владаоца у државном организму*, Београд, 1908.

Петковић, Р., Шалипуровић В., *Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у XIX веку*, Прибој / Београд, 1970.

Попов, Ч., *Велика Србија. Стварност и мит*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци / Нови Сад, 2007.

Поповић, Павле, *Један стари књижевни лист*, Српски књижевни гласник, бр. 4, 1921.

Поповић, Павле, „Млади Новаковић (1842–1873)“, *Споменица Стојана Новаковића*: издање Српске књижевне задруге, Београд, 1921.

Поповић, Павле, *Рад на историји српске књижевности*, Споменица Стојана Новаковића, Београд, 1921.

Поповић, Петар, *Односи Србије и Црне Горе у XIX веку 1804–1903*, Београд 1957.

Поткоњак, Никола и Шимлеша, Петар, *Педагошка енциклопедија*, Београд, 1989.

Поткоњак, Никола и сар., *Педагошки лексикон*, Београд, 1996.

Поткоњак, Никола, *Образовање учитеља у Срба*, Ужице, 1999.

Поткоњак Никола, *Просвета, образовање и васпитање у Србији*, Београд, 1971.

Протић, Љубомир М., „Стојан Новаковић и његов рад за просвету“, *Споменица Стојана Новаковића*: издање Српске књижевне задруге, Београд, 1921.

Пузовић, Љиљана, *Стојан Новаковић (1842–1915): поводом стогодишњице упокојења*, Археографски прилози, 37, Београд, 2015, 291–305

Радивојевић, Мирослав, *Србима посланица из Москве у светлу формирања спољнополитичког опредељења словенофила и њен одјек код Срба*, Наука и ми, 3, Филозовски факултет, Ниш, 2013, 308–318.

Радојчић, Никола, „Стојан Новаковић“, *Бранково коло*, 17, 1911.

Ражнатовић, Новак, *Рад влада Црне Горе и Србије на постављању српских митрополита у Призрену и Скопљу 1890-1902. године*, Историјски записи, књ. XXII. св. 2, Титоград 1965, 217–275.

Рајић, Сузана, *Владан Ђорђевић, биографија поузданог обреновићевца*, Београд, 2007

Рајић, Сузана, *Александар Обреновић, владар на прелазу векова сукобљени светови*, Београд 2011.

Рајић, Сузана, *Спољна политика Србије, између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд 2015.

Савић, Живојин, *Петроградска мисија Стојана Новаковића 1908. године*, Београд, 1978.

Самарцић, Радован, *Политички тестамент историчара*, Београд, 1981.

Самарцић, Радован, *Стојан Новаковић – Утемељитељ савремене српске историографије*, Београд, 1976.

Самарцић, Радован, *Историчари српске револуције и културни преображај почетком 20. века*, Историјски значај српске револуције 1804. год. САНУ, Београд, 1983.

Секулић, Весна, *Отварање руског конзулата у Косовској Митровици*, Баштина 19, Приштина – Лепосавић, 2005, 139–153.

Симеуновић, Драган, *Српска колективна кривица*, Београд, 2007.

Симеуновић, Драган, *Теорија политике*, Београд, 2002.

Симеуновић, Драган, *Нововековне политичке идеје у Срба*, Београд, 2000.

Симеуновић, Драган, *Из ризнице отаџбинских идеја*, Београд, 2000.

Симеуновић, Драган, *Основи политичких наука*, Београд, 1994.

Скоко, Саво, Опачић, Петар, *Српско-турски ратови 1876-1878*, Београд, 1981

Службено издање, *Школски зборник закона, правила, наредби итд. по којима су уређене и по којима се управљају школе кнежевине Србије*, Београд, 1975.

Спирић, Миодраг, *Историја Алексинца и околине*, књ. 3, Алексинац, 2006

Станојевић, Стојан, *Историјски рад Стојана Новаковића*, Споменица Стојана Новаковића, Београд, 1921.

Станојевић, Станоје, *Историја српскога народа*, треће, поправљено издање, Београд, 1926

Стојановић, Душан, *Хомјаков и Кирјејевски*, Летопис Матице српске, годиште СII, књига 316, април, Нови Сад 1928, 63–78

Стојановић, Никола, *Босанска криза 1908-1914*, Сарајево, 1958

Стојанчевић, Владимир, *Стојан Новаковић у своје време и историји српског народа, Стојан Новаковић. Личност и дело. Научни скуп поводом 150-годишњице рођења (1842–1992)*, САНУ, Београд, 1992, 9–29.

Тарановски, Теодор, Предговор: *Исторрија српског права у немањихкој држави*, Београд, 1931.

Тодић, Љубомир, *Наука о политици*, Београд, 1996.

Теодосић, Радован, *Педагошки речник*, Београд, 1967.

Терзић, Славенко, *О српском културном и политичком регионализму, Улога културе, просвете и науке у јачању српске културне интеграције*, Бања Лука / Српско Сарајево, 1999.

Тешић, Владета, *Морално васпитање у школама Србије 1830–1878*, Београд, 1974.

Тешић Владета, *Морално образовање у школама Србије 1830–1878*. Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1974.

Трнавац, Недељко, *Азбучник и типологија познатих школских институција* Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета у Београду и „Доситеј“ у Горњем Милановцу, Београд, 2004.

Ћирковић, С., *Срби и европски народи*, Equilibrium, Београд, 2004.

- Ђоровић, В., Борба за независност Балкана, Београд, 1990.
- Ђоровић, В., *Историја Срба*, трећи део, БИГЗ, Београд, 1989.
- Ђоровић, Владимир, *Историја Срба*, Ниш, 2005.
- Ђоровић, Владимир, *Историја српског народа*, Београд, 2001.
- Ђоровић, Владимир, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд, 1936.
- Ђунковић, Срећко, *Школство и просвета у Србији у 19 веку*, Београд, 1970–1971.
- Франковић, Д., Преград, З., Шимлеша, П., *Енциклопедијски рјечник педагогије*, Загреб, 1963.
- Хаџи-Васиљевић, Јован, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку до српско-турски ратова 1876–1878*, Београд, 1928.
- Цвијић, Јован, *Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем*, Београд, 1908.
- Чолић, Љиљана, *Цариградска мисија Стојана Новаковића*, Култура и дипломатија библиотеке, Београд, 2013, 77–92.
- Чубриловић, Васа, *Друштвени елементи у делима Стојана Новаковића*, САНУ, Београд, 1959.
- Чубриловић, Васа, Предговор у: *Васкрсу државе српске*, Београд, 1954.
- Чунковић Срећко, Школство и просвета у Србији у 19. веку, Београд, 1971.
- Шар-Планинац (Новаковић Стојан), „Грчке мисли о етнографији Балканског полуострва“, Отаџбина, 1890, XXV–XXVI.
- Шевић, Милан, *Просветна политика и политичка просвета*, Београд, 1928.

- Интернет

- * http://www.suc.org/culture/library/Portreti/naucnici_u_politici/stojan.html
- * http://www.suc.org/culture/library/Portreti/naucnici_u_politici/stojan.html, 28.8.2015.
- * www.rapidshareserbia.com, 17.7.2015
- * www.rapidshareserbia.com, 17.7.2015.
- * http://www.suc.org/culture/library/Portreti/naucnici_u_politici/stojan.html, 28.8.2015.
- * http://www.suc.org/culture/library/Portreti/naucnici_u_politici/stojan.html, 28.8.2015.
- * http://www.napredniklub.org/dokumenti/istorijat_SNS.php, 17.7.2015.
- * http://sh.wikipedia.org/wiki/Srpska_napredna_stranka, 18.8.2015.
- * http://www.napredniklub.org/dokumenti/istorijat_SNS.php, 17.7.2015
- * http://sh.wikipedia.org/wiki/Srpska_napredna_stranka, 18.8.2015.
- * http://sh.wikipedia.org/wiki/Srpska_napredna_stranka, 18.8.2015.
- * http://www.napredniklub.org/dokumenti/istorijat_SNS.php, 17.7.2015.
- * http://www.napredniklub.org/dokumenti/istorijat_SNS.php
- * http://www.napredniklub.org/dokumenti/istorijat_SNS.php, 17.7.2015.

Библиографија

Библиографија списа Стојана Новаковића, Годишњак Српске краљевске академије, 24, Београд, 1911, 316–409.

Димитријевић Р., *Прилози библиографији радова С. Новаковића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 24 (1958) 201–218.

Живанов М., *Библиографија посебних издања Стојана Новаковића*, Библиотекар 5/6 (1965) 283–297.

Научни рад Стојана Новаковића у српском ученом друштву, Српској академији наука и Југославенској академији знаности и умјетности, Споменица посвећена 50-годишњици смрти Стојан Новаковића, Београд, 1967, 35–41.

Никић, Љубомир, *Прилози библиографији издања радова Стојана Новаковића*, Историјски часопис 25/26, Београд, 1979, 351–372.

Novaković, Stojan, бр. 55805–55968, Српска библиографија 12, Београд, 1995, 73–85.

Универзитет у Нишу

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Изјављујем да је докторска дисертација, под насловом

Стојан Новаковић и српско друштво крајем 19. И почетком 20. века

која је одбрањена на ... факултету Универзитета у Нишу:

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да ову дисертацију, ни у целини, нити у деловима, нисам пријављивао/ла на другим факултетима, нити универзитетима;
- да нисам повредио/ла ауторска права, нити злоупотребио/ла интелектуалну својину других лица.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци, који су у вези са ауторством и добијањем академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада, и то у каталогу Библиотеке, Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Нишу, као и у публикацијама Универзитета у Нишу.

У Нишу, 11.10.2017.

Аутор дисертације: __ мр Љубиша
Антонијевић _____

Потпис аутора дисертације:

Универзитет у Нишу

**ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ШТАМПАНОГ И ЕЛЕКТРОНСКОГ ОБЛИКА
ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

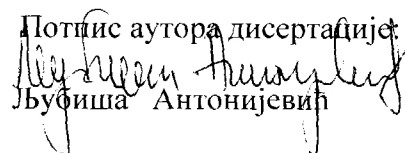
Име и презиме аутора: мр Љубиша
Антонијевић

Наслов дисертације: Стојан Новаковић и српско друштво крајем 19. И почетком
20. века

Ментор: Проф. др Славиша Недељковић

Изјављујем да је штампани облик моје докторске дисертације истоветан електронском облику, који сам предао/ла за уношење у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу**.

У Нишу, 11.10.2017.

Потпис аутора дисертације

Љубиша Антонијевић

Универзитет у Нишу

ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Никола Тесла“ да, у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу, унесе моју докторску дисертацију, под насловом:

Стојан Новаковић и српско друштво крајем 19. И почетком 20. века

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском облику, погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију, унету у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу, могу користити сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons), за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прераде (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да подвучете само једну од шест понуђених лиценци; опис лиценци дат је у Упутству).

У Нишу, 11.10.2017.

Аутор дисертације: мр Љубиша Антонијевић

Потпис аутора дисертације:

Биографија

Љубиша Антонијевић је рођен 4.02.1967. у Љубовији, Република Србија. Основну и средњу школу завршио у Горњем Милановцу. Учитељски факултет у Ужицу завршио 2005. године. На Факултету политичких наука у Београду завршио магистарске студије одбранивши магистарски рад на тему „Историја политичких теорија и методологија политичких наука“.

Запослен у Заводу за унапређивање образовања и васпитања у Београду, на месту Руководиоца сектора за професионални развој запослених у Србији. У области просвете, тачније образовања и васпитања ради 16 година. Од 2013. године запослен у Министарству просвете, науке и технолошког развоја владе Републике Србије на месту помоћника министра. Бави се стручним питањима из области образовања и васпитања у оквиру просветног система у Србији, образовањем одраслих, стандардима знања, вештина и способности које су по Закону о образовању потребне систему образовања у Србији. Похађао више едукација из ових области и обишао водеће институције у Европи које се баве овим послом.

Учесник и предавач на Институтима за развој у Прагу, Братислави, Будимпешти, Удинама, Салцзбургу, Бечу, Барцелони, Бриселу, Минхену, Штудгарту, Милузу, Љубљани. Аутор неколико пројеката из области професионалног развоја запослених у Србији, учесник и предавач домаћих и међународних конференција. Аутор је више стручних и научних радова у часописима од националног значаја. Говори енглески језик.